A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 183 Subject Religion

Name of MSS श्रीमद्, भागवत टीका सहित: स्कंद ११

Author – –

Period Not available Folios 136

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios 76

A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 183 Subject RELIGION

Name of MSS श्रीमद् भागवत टीका सहित : स्कंद भावार्थ दीपिका

Author

Period Folios

Script SANSKRIT Source

Missing Folios

२९।

183

भा॰ ए॰ टी॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरवे सरस्वतीद्रुपाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

ॐ विजयंते परानंदकृष्णपादरजःस्रजः याधृताःमूर्ध्नि जायंते महेंद्रादिमहास्रजः १ उक्तैकत्रिंशदध्यायैर्मुक्ति
रेकादशे ततः जायंते यैर्निह्रासार्थैः समासव्यासरूपतः २ नारदो वसुदेवाय समासेनान्ववर्णयत् भगवा
नुद्धवायाथ विस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्रतु प्रथमेध्याये यदुवंशस्य संक्षयः उपदिष्टो विरागाय मौशलव्यप
देशतः ४ प्रवृत्तिस्ततः परानंदकृष्णक्रीडानुवर्णिता तन्निवृत्त्या परानंदपदारोहोनुवर्ण्यते ५ एवं तावद्दश
मस्कंधे भूभारावतरणाय निजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य यदुवंशावतारितसकलस्वांशस्य भगवतः श्रीकृष्ण
स्य तदुचितप्रवृत्तिविडंबनेन तत्श्रवणस्मरणादि परानंदकारकक्रीडानिरूपिता अथेदानीमुपरि
तामितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्मतत्वोपदेशपूर्वकंक्रीडार्थं भूतलेप्रवतारितानां चाधिकारिणां
स्वरोपाणां मौशलव्यपदेशेन तत्तदधिकारिपदप्रापणपूर्वकं चक्रत्याद्यनुग्रहाय तिः श्रेयसपदारोहोनुवर्ण्यते
निरूप्यते तत्रऊरुदेवर्षिभिः प्रविरक्तस्य वसुदेवस्य कर्मणा कर्मनिर्हारो यथास्यात् तदुच्यतां इत्येवं कर्मयोगो
पृष्टवतो नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः कर्मणा कर्मनिर्हारण एव साधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेनशु
क्लेनेज्येत पूरुषः इत्यादिना तेन च विशुद्धसत्वस्य श्रीकृष्णरामौ परमेश्वरत्वेन ज्ञातवतः षष्ठाध्यायेश्री
कृष्णेनात्मतत्वमुपदिष्टं वचोवः समवेतार्थं ताते तदुपमन्महे यत्नःपुत्रानुसम्पृष्टि एतत्त्वशाम उदाहृतः इत्या
दिना तत्त्वविषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत् तदेवेदानीं नारदमुखेन प्रथमे पंचाध्यायी निरूप्यते तत्र
प २ प्रथमाध्याये वैराग्योत्पादनार्थं कुलस्य ब्रह्मशापोपदेशेनात्युन्नतविषयसुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते त
तः चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवादेन सपरिकारपरमतत्वनिरूपणं ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः ततः त्रयो
विंशत्या उद्धवं प्रति भगवतस्तत्वनिरूपणं ततो द्वाभ्यां मौशलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताध्यायैरेकादशस्कंधस्य प्रवृत्तिः न

राम १

तत्रैमौषालप्रसंगार्थं पूर्वस्कंधार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयदित्यत्रयामोदुःसह्यः जविष्ठं वेग
वन्तं अतिशीघ्रं हिंसायत्यवसायिनमित्यर्थः कलिं कलहं प्रसिद्धेनतत् १ एतद्धि ग्रहणान्ति येकोपिता इति ॥
सपत्नैर्दुर्योधनादिभिः कोपिताः कोपकारिणाः स्वबहु यथा भवति तथा बहुवारानित्यर्थः तदेवाह दुर्द्यूतहे
लनकचग्रहणादिभिरिति दुर्द्यूतं कपटद्यूतं हेलनमवज्ञा कचग्रहणं दुःशासनेन द्रौपद्याः केशाकर्षणमेतानि
आदिर्येषामसदानजतुगृहदाहादीनां तैश्च कृत्वा येकोपिताः तानंशोद्भूतानि निमित्तं कृत्वा इतरेतरतः उभयोःप॰

बादरायणिरुवाच ॥ कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः भुवोवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिं
१ येकोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः सपत्नैः दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् कृत्वा निमित्तमितर
तरतः समेतान् हत्वा नृपान्निरहरत् क्षितिभारमीशः २ राम ॥

नृपान्१ ततः समेतान् मिलितान् हत्वा क्षितेर्भारं निरहरत् जहार यद्वा ये कोपिता ये च कोपिताः तानितरेतरतः परस्परं
निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः येनावतरप्रकटदैत्याः अतनादयः तान् स्वयमेव हतवान् येन्ये दैत्याः बांधवच्छद्मनास्थिताः
तान्परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमपाकृतवानित्यर्थः अधुनानं दैवभूभारभूतराजघटनाः समागतभूपाल
दैत्यनिवर्हणाय स्वमायाप्रपंचविधानेनान्योन्यतः कलहं कुर्वाणाः तयोगसंघट्टनः तेनजानेनीतिसमद्धि
मानेमभूधायैर्निरूपयति यदुक्तं भगवद्गीतासु मम माया दुरत्ययेति तदेव सो परमेश्वरः क्षितेः भारमपाहरत्

भा॰ पु॰
टी॰
२

अपि च भूभारेत्यादि अन्यास्त्र भुवो भारभूताः राजपृतनाः राज्ञां पृतनाः सेनाः राज्ञस्तेषां पृतनाश्चेति वा स्वबाहुभि
र्गुप्तैः परिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छलेन निरस्य हत्वा वा बाहुभिरिति बहुवचनेन स्वस्य चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वे
वं कृत्स्नक्षितिकीर्षतीति तत्राह कथं तस्यैव कृत्स्नायया यादवानं दुस्थेति तत्राह अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः चिंतामाह म
न्य इति नन्विति वितर्के अयं भूमेर्भारो यद्यपि लोकप्रतीत्या गतः तथाप्यहमगतमेव मन्ये यद्यस्माद्विषह्यं
सोढुमशक्यं यादवकुलमिति अनेन स्ववंशत्वात्स्वयं हननमनुचितमिति चिंतितं ३ नहीदमर्थितिर्दै न्यतोन

भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि
भारं यद्यादवं कुलमहो ह्यविषह्यमास्ते ३ नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य वि
भवोन्नहनस्य नित्यं अंतःकलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तंबस्य वह्निमिव शांतिमुपैमि धाम ४

तत्राह नैवेति अन्यतः दिवादिभ्यो ऽस्य यादवकुलस्य परिभवः तिरस्कारो न भवेत् कुतः मत्संश्रयस्य मां संश्रयत इति म
त्संश्रयं कुलं तस्य किंच नित्यं विभवोन्नहनस्य विभवैर्गजतुरंगादिभिरुन्नद्धत्वं तस्य यद्वा न हीदं किंचित्सहते इति तत्रा
ह विभवोन्नहनस्येति तस्मादेवं करिष्यामीत्याह अंतःकलिमिति शांतिमुपशममुपैमि वर्तमानसामीप्ये व
र्तमानवदुपैष्यामि तदनंतरं धाम वचवैकुंठं स्वलोकमुपैष्यामीत्यर्थः मनसि विधाय मायया प्रपंचं विधाय विस्तार्य वे श्री॰
णुस्तंबस्य वेणुकांडस्य वह्निमिवेति तत्रैवं चर्करीत्यर्थः तदेव प्रत्यक्षमये प्रकटीकरोतीति अंतःशांतिमिति वा पाठः २

राम राम राम राम ४

एवंव्यवसितइत्यादिनाकथयति व्यवसितः कृतनिश्चयः सजज्ञे उपसंहृतवान् तदेवंप्रवतारप्रयोजनं
सर्वंसंपाद्यस्वंलोकंजगामेत्याह श्लोकद्वयेनस्वमूर्त्येतिलोकानांलावण्यनिर्मुक्तिः यथायमयेद्यलोके
पुलावण्यंनासीदित्यर्थः यद्वालोकेप्योलावण्यस्यविनिर्मुक्तिर्दानंयेनतः यत्संपर्केणलोकालावण्यवं
तोभवंतीत्यर्थः तथास्वमूर्त्यानृणांलोचनमाछिद्यप्राकृष्य तन्नोन्यस्यावलोकनेलोचनस्याप्रवृत्ते
तथास्वगीर्भिः तासांगिरांस्मरणंचित्तंचाछिद्यतथापदैः तत्तत्क्रांकितैः तानिपदानीतिनाईत्तमाणानां त्या॰गो॰२

एवंव्यवसितोराजन्मन्त्रीसैकल्पईश्वरः पुण्यव्याजेनविप्राणांसजज्ञेस्वकुलेविभुः ५ स्वमू
र्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनेन्दृणां गीर्भिस्तास्मरणोच्चित्तेपदैस्तानीतनोक्रियाः ६
प्राछिद्यकीर्तिंसश्लोकोवितनत्यसंजसानके नर्मोनद्यानरिष्ठांतीत्यमान्स्वपदमीश्वरः ७

प्रन्यत्रगमनादिकाःक्रियास्वाछिद्यतदानींसर्वेषांचत्वारिप्रहृत्तीश्चेकनिष्ठाः कृत्वेत्यर्थः किंचइत
उपरिजनिष्यमाणानांसंसारतरणायकीमत्यांशोभनाः श्लोकायस्यांतांस्वकीर्तिंवितत्यविस्तार्यप्रनया
कीर्त्याश्रंजसातत्क्षणेनैवतन्निश्छिनंतारिष्ठांतीत्यभिप्रेत्येश्वरः स्वपदंस्थानमगादिति ॥ १ राम राम
राम श्रीरामायनमः ॥ राम राम राम राम

भा॰ ए॰
टी॰
३

ब्रह्मण्येभ्यः प्रदातृभ्यो वा पूर्वसेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यन्ति तत्रापि तस्मिन्न तथेत्याह किंच कोपे जातेऽपि कृष्णचेत
सां कथं शापः कथं प्रवृत्त इत्यर्थः अतः शापहेतोर्निमित्तस्याभावात् निमित्तान्तरं पृच्छति यन्निमित्त इति एका
त्मनां एकचित्तानां कथं भेदः कलहः ईश्वरेच्छैवात्र निमित्तमिति परिहरति बिभ्रदिति सकलानां सुंद
रावयवानां संनिवेशो विन्यासविशेषो यस्मिन् ननु वपुर्बिभ्रत् तर्हि किं भिन्नसौन्दर्यादिविषयपरः नेत्याह सुमंग
लं कर्माचरन् तर्हि किं कयाचित् कामनया नेत्याह आप्तकामः तर्हि किमिति कर्माचरति धाम द्वारकां आस्थाय रममा

राजोवाच ॥ ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचे
तसाम् ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ९
शुकउवाच ॥ बिभ्रद्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमंगलमाप्तकामः आस्थाय
धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः १० राम ॥

णः गृहे रममाणेन गृहस्थानां कर्म ग्राहयितुमित्यर्थः ननु किमाप्तस्य गृहस्थस्याकर्मभि
र्लीनत्वमाह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः कीर्तिविस्तारार्थमित्यर्थः एवं परमैश्वर्येणावस्थान ॐ
एवं कुलं संहर्तुमैच्छत् तत्कस्य हेतोः स्थितः कृत्ये भूभारहरणे शेषो यस्य सः १० नमो नारायणाय ॥ ३
राम राम राम नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राम राम राम राम

ईश्वरेच्छयोत्थितेन ब्रह्मशापेन निमित्तेन कृत्वा वक्तुमाह कर्माणीति कर्माण्यर्थमाह ताः कर्माणि कृत्वा निसृष्टा मु
नयः तपोधनाः पिंडारकं समागमन्नित्यन्वयः निसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वं कामदारकौ निर्वाविष्टस्य एकं न२
र्माणि विशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादिभिः त्रिभिः पदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणि पुण्यमेव जनयन्ति पुत्रोप
लालनादीनि तु तत्काल सुखमेव कुर्वंति प्रायश्चित्तादीनि तु पापमेव हरंति एतानि सर्वसुखानीत्याह पु
ण्यनिवहानि कीर्तनादिना पुण्यानि वहंति प्रापयंतीति तथा सुमंगलानि स्वतः सुखात्मकानि गायतो जगतः

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा कालात्मना निवसता
यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो निसृष्टाः ११ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः क
श्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः उपसंगृह्य पप्र
च्छुरविनीता विनीतवत् १३ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतं कृतोदरं च सुमहद्वस्त्राद्यैर्य
दुनंदनाः १४ एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शि
व नाः प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ राम ॥

कलिमलापहराणि कृत्वा मुनि प्रस्थापने हेतुः कालात्मना संहारकरूपेण वासुदेवगृहे निवसता स्वकुलं जि कु
हीर्षितेनेत्यर्थः पिंडारकं ततो नातिदूरे तीर्थविशेषे ११ उपसंगृह्य पादग्रहं कृत्वा १३ प्रश्नप्रकारमाह श्लोक
वे द्वयेन ते वेषयित्वेति १४ हे अमोघदर्शना विप्राः एषा अंतर्वत्नी गर्भिणी वः युष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जमा
ना सुमन्त्रं वेन पृच्छति प्रसोष्यंती आसन्नप्रसवा किंस्वित् संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तत्प्रब्रूत १५ ॥

भा॰ए॰ टी॰ १ प

प्रलब्धाः वंचिताः १५ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं १६ मंदभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतं नः अस्मान्
किं वदिष्यंतीति विह्वलिताः संतो मुसलमादाय ययुः १७ राज्ञे उग्रसेनाय तत्तु श्रीकृष्णाय १८ १९ आहुकः
उग्रसेनः सोपि वसुदेवसहितः श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् २० अस्य मुसलस्य चूर्णानि य

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं १५ तच्छ्रुत्वा तेति
संत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं १६ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं
वदिष्यंति नो जनाः इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः १७ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमु
खश्रियः राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसन्निधौ १८ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप
विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः १९ तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः समुद्र
सलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं २० कश्चिन्मत्स्योग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्यमाना
नि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः २१ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैर्महार्णवे तस्योदरग
तं लोहं स शल्ये लुब्धकोकरोत् २२ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं
कालरूप्यन्वमोदत २३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे प्रथमोध्यायः १ राम ॥

माणस्यावशेषितं लोहं प्रास्यत् तरलैस्तरंगैः २१ एरकाः प्रसिद्धतृणविशेषाः अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्यं बाणा
ग्रे तानाः सर्वोर्थो येन स ईश्वरोपि समर्थोपि तत्तदन्यथा कर्तुं नैच्छत् किंचान्वमोदनयतः कालरूपी २३ टी॰ प
इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे प्रथमोध्यायः १ राम ॥ राम शुभमस्तु ॥

द्वितीये निमिजायंतसंवादेनाह नारदः धर्मान्भागवतानाह भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अभीक्ष्णं अस्यापि तोपि पु
नः पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्र वासः संभवतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुप्तायामिति
न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासने लालसा उत्कंठा यस्य सः यद्वा जने मुक्तानामपीदृशी उत्कंठा तत्को
न्वनामनं भजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवान् इति इंद्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारि विशेषणमित्यर्थः सर्वतः सर्वे
ष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य सः ३ यथा पित्रोर्यात्रा आगमनं अपत्यानां स्वस्त्यै मंगलाय यथा चोत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूता

शुक उवाच गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह अवात्सीन्नारदोभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १
कोनु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदा तु देवर्षिं वसु
देवो गृहागतं अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये स
र्वदेहिनां कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च सुखायै
व हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां ५ भजंति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् छायेव कर्मसचिवाः सा
धवो दीनवत्सलाः ६

नां महतो यात्रा कृपणानां स्वस्त्यै तथा भगवत्स्वरूपस्य भगवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्त्यै इति ४ देवैरपि महता
सुखमानमनुवर्तिनमित्याह देवानां चरितं अनिष्टहृत्यादिना भूतानां दुःखायापि भवति त्वादृशां त्वया सदृशानां अ
च्युत आत्मा येषां ते किंच स्वस्वं कुर्वंतोपि देवा भजनानुसारेण कुर्वंति न तथा साधव इत्याह भजंतीति छायेव यथा
पुरुषो यावत्करोति तावदेव तस्य छाया ऽपि तथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ६ राम कृष्ण राम ॥

भा॰ द॰ टी॰ ५

तदेवं यद्यपि भगवत्प्रागमनमात्रेणैव वयं कृतार्थाः तथापि पृच्छामः तदेवातिनवैदिकैर्धर्मैः प्रसन्नो भगवान्
नातिव्यर्थः ७ तत्त्वहेतोपि किमन्यो भगवत्प्रसादप्याप्तमस्तित्याह अहं किलेति गुविप्रजार्थोपूजयं मुक्
तिप्रयोजनः अन्यपूजितवान् किलेति स्मृतीरहे भगवत्कीव चनेंतुस्मरति अतो यथा वयं मुच्येम हि न
यानोस्मान्शाधि शिक्षयेत्यर्थः ८ विचित्राणि व्यसनानि यस्मिन् तस्मात्संसारात् तथाविध्नः सर्वतो ९

ब्रूह्यस्मांस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव यान्श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ७ अहं
किल पुरानन्तं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ८ यथा विचित्रव्यस
नाद्भवद्भिर्विश्वतो भयात् मुच्येम ह्यंजसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ९ शुक उवाच राजन्नेवं कृतप्रश्नो
वसुदेवेन धीमता प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः नारद उवाच सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्व
तर्षभ यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ११ श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः
सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोपि हि १२

भयं यस्मिन् भवद्भिर्हेतुभूतैरंजसा अनायासेन अद्धा साक्षात् निश्चयेनच हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैः
प्राक्वैहरिसंस्मारित इत्यर्थः १० प्रीतिमाविष्करोति सम्यगिति त्रिभिः पृच्छसे पृच्छसि विश्वभावनान्
सर्वशोधिकान् ११ आदृतः आस्तिक्येन गर्हीनः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो उ॰
धर्मः देववसुदेवेत्यर्थः यद्वा देवेभ्यो विश्वस्मै च द्रुह्यन्ति येतानपि १२ राम राम ५

किंचत्वयामह्यमुपकारःकृतइत्याहत्वयेतिपुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः १३ अत्रापिभगवद्धर्मनिर्णयेपिविदेह
स्यजनकस्य १४ आर्षभाणामुत्पत्तिंतावद्विविच्यकथयतिसार्धैःप्रियव्रतइति १५ मोक्षधर्मविवक्ष
यामोक्षधर्माणांवक्तुमिच्छयाअवतारणमवतारः अवतीर्णंवासुदेवांशमित्याहुः तस्यचवेदपारगंसुतश ं२
तमासीत्तेषामृषभसुतानांमध्येनवयोगेश्वराणांचरितंवक्तुमितरेषांचरितंतावदाह विख्यातमिति एतन्नाम्नाजना तेषामिति१

त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासंपुरातनं आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोनामसुतो
मनोःस्वायंभुवस्ययः तस्याग्नीध्रःततोनाभिःऋषभस्तत्सुतःस्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्ष
धर्मविवक्षया अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्ब्रह्मपारगं १६ तेषांतुभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः
विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतं १७ सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिं उपासीनस्तत्प
दवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंततः कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीति
र्द्विजातयः नवाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २०

येनामवर्षं यस्यनाम्नाभारतमित्यद्भुतंविख्यातमासीत् एतेनतस्यधर्मातिरेकोनिरूपितः १७ इमांमहींगृ
हान्निर्गतःहरिमुपासीनःसेवमानःसन् १८ नवसुतानवद्वीपपतयःनवानांब्रह्मावर्तादिखंडानांपतयः
अस्यभारतवर्षस्यएकाशीतिसुताःकर्ममार्गप्रवर्तकाःब्राह्मणाबभूवुः १९ अर्थशंसिनःपरमार्थनिरूपि
काःश्रमणाःश्रमवंतःआत्माभ्यासेकृतश्रमाइत्यर्थः वातरशनाःदिगंबराःआत्मविद्यायांविशारदाःनि
ष्णाताः २०

अप्रतिहता र

ता॰

तेषां पारमहंस्यचरितमाह द्वाभ्यां एतदिति भगवद्रूपं विश्वं पश्यन्तः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं न च
व्यतिरेकेण पश्यन्तः २२ अव्याहतेष्टगतयोऽभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ता अनासक्ता २३ महात्मनो निमेर्वितायमा
ने अनुष्ठीयमाने अजनाभे भारतवर्षे २४ यजमानो निमिः अग्नयः आहवनीयादयः विप्रा ऋत्विजादयः २५

कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः २१ त एते भ
गवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीं २२ अव्याहतेष्टगतयः सुर
सिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् मुक्ताश्चरंति स्म मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्वि
जगवां भुवनानि कामं २३ त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया वितायमानमृषिभिरजना
भे महात्मनः २४ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व ए
वोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् प्रीतः संपूजयांचक्रे आसनस्थान्य
थार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः
विदेह मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि २७

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा २६ स्वरुचैव रोचमानान् न त्वाभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान् सनत्कुमारा
मादिसदृशान् परमप्रीत्या २७ तद्दर्शनमभिनंदति द्वाभ्यां मन्य इति ननु भगवतः पार्षदानां कथम
त्रोपलब्धिः तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्ता लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटंतीत्यर्थः २८ राम ॥

मयादुर्लभं श्रव्यमहोभाग्यमित्याह दुर्लभ इति बहवो देहा भवन्ति येषां ते देहिनो जीवास्तेषां क्षणभंगुरोपि मानुषो देहो
दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् तत्रापि वैकुंठप्रियो येषां वैकुंठस्य वा प्रिया येषां तेषां दर्शनं २९ हे अनघा निरवद्या भ
वन्तः कुशलमात्यंतिकं क्षेमं पृच्छामः यतः क्षणार्धकालमपि सत्संगः शेवधिः निधिलाभो यथा तेन दो भवति तथाच
परमानंद इत्यर्थः ३० तदर्थं भागवतान् धर्मान् ब्रूत यदि नोस्माकं श्रुतये श्रवणाय क्षमं भवति कथंभूतान् ये धर्मैः
प्रपन्नाय भक्ताय अजो हरिः आत्मानमपि दास्यति तान् ३१ सदसद्भ्यां त्रिविधं भुवनं मानेन येपि भगवद्धर्मश्रवणपरा
बुभुत्सुरित्यर्थः भगवद्धर्मेति उक्ते मायातत्तरणानि च वक्तव्यानि तारे हा भक्तेः प्राप्य युगक्रमात् जाते क्रमेण कृतवान्
वप्रश्नान् निमेर्नृपः एकस्यैकस्योत्तरं प्रोचुः कविमुख्या मुनीश्वराः ३२ प्रथमं आत्यंतिकं कथयति मन्य इति तत्र कुतश्चि क्षेमं२
द्येयस्मात् तदकुतश्चिद्भयं अत्र संसारे असदात्मभावात् असति देहादौ आत्मभावनातः नित्यं सर्वदा उद्विग्नबुद्धेः वि

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं २९ अत आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भ
यात्२ वन्तोनघाः संसारेस्मिन् क्षणार्धोपि सत्संगः शेवधिर्नृणां ३० धर्मान् भागवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमं यैः मोः२
प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारद उवाच एवं ते निमिना पृष्टा वासुदेवमहत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन् प्री
त्या ससदस्यर्त्विजं नृपं ३२ कविः मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं उद्विग्नबुद्धेरसदा
त्मभावाद्विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ३३ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये अंजः पुंसामविदुषां वि
द्धि भागवतान् हि तान् ३४ यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ३५

श्वात्मना सर्वथा निःशेषेण यत्पदांबुजोपासने भीर्निवर्तते तत् ३३ भागवद्धर्मलक्षणमाह ये वै इति मन्वादिमुखेन वर्णाश्र
मादिधर्मा उक्ता निरहस्य तत्त्वमुखेनैव भगवता अविदुषामपि पुंसां अंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्ताः तान्
यानिति२ भगवद्धर्मान् विद्धि ३४ अंजः पदेनोक्तं स्फुटं विवृणोति यानिति यानास्थाय आश्रित्य योगादिषु प्रमाद्येन विघ्नेन हन्येत किंच नि
मील्य नेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत् न निमीलनं नाम अज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते।
एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितः इत्यज्ञानत्वाभिप्रायः यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रपतनं पदन्यासनगति
र्धावनं तद्वत् ज्ञाविकिंचिद्विदत्ति क्रिया अतिशीघ्रमनुष्ठानं धावनं तथानुतिष्ठन्नपि न स्खलेत् प्रत्यवायी स्यात् न पतेत् फला

ननुकेतेभागवताधर्माः ईश्वरार्पितानिसर्वकर्माणीत्याह आत्मनाचित्तेनाहंकारेणच अनुसृतोयःस्वभावस्तस्मादयमर्थः
भा॰ए॰ टी॰ ११२ नकेवलंविधितःकृतमेवेतिनियमःस्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथाचगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिद
दासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वाननुकायादीनामेवकर्मतानात्मनइत्याशंक्याह आत्मनेना
श्लो॰४ नुसृतान् ब्राह्मणत्वादिस्वभावाद्यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिस
कलमपिकर्मभागवतोधर्मोभवतीतिभावः ३६ ननुकिमेवंपरमेश्वरभजनेनअज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वादि
त्याशंक्याह भयमितियतोभयंतन्मायययाभवेत् अतोबुधोबुद्धिमान् तमेवाभजेत् ननुभयंदेहाभिनिवेशतोभवति सच
३७२ देहाहंकारतःसचतत्त्वज्ञानात्सत्यं किंतत्रतस्यमायाकरोति तत्राहईशादपेतस्येति ईशाद्विमुखस्यतन्मायययास्मृतिःभगवतःस्व
रूपास्फूर्तिः ततोविपर्ययोदेहोस्मीतितथाद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासुउक्तंचभगव

श्लो कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावानुसृतस्वभावात् करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६
भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययातोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवता
त्मा ३७ अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोर्ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबु
धोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके गीतानिना
मानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ३९

ता दैवीह्येषागुणमयीममामायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइति एकयाव्यभिचारिण्याभक्त्या
भजेत् किंचगुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरआत्माप्रेष्ठश्चयस्यतथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ३७ ननुविषयविक्षिप्तस्यकु
तोव्यभिचारिणीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयंतत्रननावद्धिद्वयोर्भयमेवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रमतोमनो
नियमनेनभजनादभयंस्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयोर्द्वैतप्रपंचः धियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यादित्यर्थः ध्यातुःपुंसः४
प३ तत्कर्मणांसंकल्पयतिविकल्पयतिचमनः तन्निरुंध्यात् नियम्यतेन ततश्चैकयाभक्त्याभजनादभयंतस्यादित्यर्थः एत
दत्यंतदुष्करमित्याशंक्यसुगममार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानि जन्मकर्माणिचअर्थोयेषांतानि एतान्यपिसा ॐ
कल्येनतावत्कर्तुमशक्यानीत्याशंक्याह यानिलोकेगीतानिप्रसिद्धानितान्येवशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः ३९
राम ॥ कृष्ण ॥ भद्रम् ॥ राम राम राम ॥ राम ॥ ॥

एवंच भजतः संजातप्रेमलक्षणभक्तियोगस्य धर्मस्य सर्वधर्मातीतां गतिमाह एवंव्रत इति एवंव्रतं नाम चर्या यस्य सः स्वप्रियस्य ह
रेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेममयस्य सः अत एव द्रुतचित्तः श्लथहृदयः कदाचिद्भक्तिपराजितो भगवानिति मत्वोच्चैः
हसति एतावन्तं कालमयापितोस्मीति रोदिति अन्योन्यस्य ... रौति क्रोशति हे हरे मामनुगृहाणेति अतिहर्षेण गायति जितो जितोस्मि
ति नृत्यति किं दाम्भिकवत्स्वरागानुभूतिप्रकाशयितुं न उन्मादवत् ग्रहग्रहीतवत् लोकबाह्यविवशः ४० किंच खमिति सर्वाणि
भूतानि आकाशादीनि यत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् संभावनायां लिङ् ४१ न त्रियमाह्व क्रयोगाना
मपि बहुजन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नपि जन्मनि भवेदित्याशंक्य सदृष्टान्तमाह भक्तिरिति प्र

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबा
ह्यः ४० खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भू
तं प्रणमेदनन्यः ४१ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तु
ष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासं ४२ इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवन्ति वै भागवत
स्य राजन् ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ४३ राजः अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणां यथा चरति
यद्ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ४४

प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः त्रयः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथा निर्वृतस्य ततोऽन्यत्र गृहा
१२ दिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः भजनसमकाल एव स्यात् यथा अश्नतः भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षु
न्निवृत्तिश्च प्रतिग्रासं स्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमेकैकस्मिन् भजने किंचित्प्रेमादित्रिके जायमानेनानुवृत्त्या निरंतरं
प्रेमादि जायते बहुसंभोजिन इव परमतुष्ट्यादि ४२ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युताङ्घ्रि
मिति भागवतस्य भवंतीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति ४३ अथेति यद्धर्मो यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः
यथा चरति वर्तते यद्ब्रूते चिह्नं वा यैर्लिङ्गैः भगवतः प्रियो भवति ४४ राम ॥ राम ॥ ॥

कमपि यथास्युस्तद्वत् ए२

किंचित् २ तृतिरंतरं भक्तानां

ब्रह्मभावेन १

भा॰ए॰ टी॰ ८ यद्वा मध्ये इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु समत्वं यः पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्य
धिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा भूतत्वाद्यमात्मत्वादात्मा हि परमो हरिरिति तेनोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूते
षु मशकादिष्वपि नियन्तृत्वेन वर्त्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् ततस्तस्मिन्तथा
त्मनि हरावेव भूतानि पश्येत् कथंभूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेण न तु पुनर्जन्तुमलिनभूताश्रयत्वेन जाड्या
दिप्रसक्तायैश्वर्यादिप्रच्युतिं पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णं भगवन्तं पश्यन्भागवतोत्तम इत्यर्थः ४५ प्रेम च मै

बालिशेषु २

हरिः सर्वभूतेषु यः पश्येत्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतो
त्तमः ४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स म
ध्यमः ४६ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः
प्राकृतः स्मृतः ४७ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं
पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ४८

त्री च कृपा च उपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवंभूतस्यापि हेतुदर्शनात् ४६ अ
र्चायां प्रतिमायां पूजां ईहते करोति न तद्भक्तेषु चैन्यत्र नरो न करोति प्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिरि
त्यर्थः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतस्यैव लक्षणमाह गृहीत्वापीति
श्रीवासुदेवाविष्टचित्तो न गच्छति नादत् इन्द्रियैरर्थान्गृहीत्वार्थान्यपि शास्त्रार्थः इदं विश्वं ४८ राम ॥ ऽो ८

अन्येषु २

४ कामादिरहितस्य रतौनियथाचरत्यसौ तौत्तमस्मृक्तं ५० यो लिंगैर्भगवत्प्रियस्तस्योत्तममाह नयस्येति ४

किंचदेहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्या न विमुह्यमानः स भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ प्राणस्य क्षुत् तृष्णा मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तस्मा इंद्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः ४९ न कामाश्च कर्माणि च बीजानि च वासनाः तेषां वासुदेव एको निलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीन्द्रियार्थानित्यादि श्लोकत्रयेण द्वंद्व ५२ प्रतिलोमशः
विजन्मकुलकर्मतया आदिजातयश्चानुलोमजाः शूर्ध्वावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकाररहितैः सत्कुलकर्मादिलिंगैः
हरेः प्रियो भागवत इत्यर्थः ५१ वित्तेषु स्वीयं परकीयमिति आत्मनि स्वपर इति ५२ किंच त्रिभुवनविभवहेतवेपि

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागव
तप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ५०
नयस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्जतेस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ नयस्य स्वः पर
इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेप्यकुंठ
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः
५३

त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्धमपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविंदभजनाद्यो न चलति स वैष्णवः विभवहेतवे न प्र
तन्वाः न तु तृष्णामात्रभाजनो परमैश्वर्यावाप्त्या भोगो भवेत् न कुंठेन चलेत् तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत् यदन्तो यस्मात् परं नास्ती
त्येवं रूपा अकुंठा न प्रगता स्मृतिर्यस्य सः भगवत्पदारविंदं यस्मात् परं नास्तीति कुतः यदेव अतत्राह अजितेन हरावेवा
त्मा येषां न यातैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् किंतु केवलं विमृग्यात् न दर्येत्तया सर्वेर्न संप्राप्तसमरत् न चलतीत्यर्थः
दार स्म २५

उक्तंतं २

भा॰ए॰ टी॰ ९ अपि च विषयाभिसंबंधिनी चलनं कामेनानिसंतापे सति भवेत् स च कामो भगवत्सेवया निवृत्तो भवतीत्याह भगवत
इति उरुक्रमो वनतावंघ्रिवनयोः शाखाः अंगुलयः नारवत्नखानितान्येव मणयः तेषां चंद्रिकाशीतलादीप्तिः तया
निरस्तः कामादिनापो यस्मिन् तस्मिन् उपसीदतां हृदि कथं पुनः संतापः प्रभवति चंद्र उद्विते सति अर्कस्य तापइवेनय
स्यायः परइत्यादिना श्लोकत्रयेणयाहृदशइत्यस्योत्तरमुक्तं वेदितव्यं यद्भूतेइत्यस्य च हरिनामानीति तत्तानब्धं ५५ उक्तं

भागवत उरुविक्रमोंघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चंद्र
इवोदितेर्कतापः ५५ विसृजति हृदयं न यस्य साक्षात् हरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः प्रणयरशनया धृ
तोंघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ राजो
वाच परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनी मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १

* स मस्तनभगवनलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिः स्वयं साक्षात् यस्य हृदयं न विसृजति न मुंचति कथंभूतः अव
शेनाप्यभिहितमात्रोपि अघौघनाशयतियः स तर्हि किं न विसृजति यतः प्रणयरशनया हृदये नबद्धमंघ्रिपद्मं येयस्य सः ध्वतं २
भागवतप्रधान उक्तो भवति ५५ इति भावार्थदीपिकायामेकादशे द्वितीयः २ मायातत्त्वरणाब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टयेतरतो
येतत्त्वरं वृत्तमार्षभैः मुनिभिः पृथक् विष्णोर्मायामिदं पश्यन्नित्युक्तं यतो मायोपवर्ष्यस्तिपरस्परस्येति हे भगवंतः १ ॥ गे ९

नन्वज्ञातलक्षणो भागवतोऽश्रुत्वा कृतार्थः स्यात् किं बहुप्रश्नैः अत आह नानुतृप्य इति संसारतापैर्नितरांत
प्तोऽहं तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतं त्वन्मुखाद्वचो जुषमाणो नानुतृप्यामि मायायाः स्वरूपतो निरूपणा
संभवात् २ सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह एभिरिति आद्यः पुरुषः यथाशक्त्या भूतानामात्मा का
रणभूत एभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज एषा माया भगवत इति चरमश्लोकपादस्याप्र
तिश्लोकमनुषंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते इति उपास्ते सः स्वमानानि तस्यात्मनो जीवस्य
प्रमभीतै १

नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं संसारता
पनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ श्रीअन्तरिक्ष
स उवाच एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज स
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवं
सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः एकधा दशधा
त्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४

टीका नं० १ प्रकृष्टायै सिद्धये यद्वा स्वांशानां भूतानां मात्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः तदुक्तं
वेदस्तुतौ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ३ एवं जी
वोपकरणार्थं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतानि अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपे
ण आत्मानं विभजन् गुणान् तत्तद्विषयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा जमात्मानं प्रति गुणान् विभज्य जुषते
प्रीयत इत्यर्थः ४

कियन्तकालंभ्रमतीत्यतआह ३   एवंसंसरतीत्याह ४ ननुभुंजानःकथंसज्जतेभुंजानोभो[illegible]सौमुच्यतइतिचेत्तत्राह कर्माणीतिकर्मभिः २

भा॰प॰ सएवजीवआत्मनांतर्यामिणाप्रद्योतितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमा
टी॰ नाहंशरीरादन्यइतिसज्जते ५ कर्मेंद्रियैश्चसनिमित्तानिसवासनानिकर्माणिकुर्वन् सुखेतरंदुःखा
१० त्मकंकर्मफलंबह्वन्यभद्राणिवहंतीतितथाभूताः सर्गप्रलयौजन्ममरणे ७ धातूनांमहाभूतानामुप
एवंमायामयींसृष्टिमुक्त्वामायामयंप्रलयंदर्शयन्नारभते धात्विति

गुणैर्गुणान्सभुंजानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ५
कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्तानिदेहभृत् तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरं ६
इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाःपुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेवशः ७
धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकं अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायापकर्षति ८ ५४
शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणाभुवि तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपि
ष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्द्धतेवायुनेरि
तः १० संवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलि
लेविराट् ११

प्लवेनाशहेतुनावाआसन्नेव्यक्तंकार्यंद्रव्यंस्थूलंगुणाःसूक्ष्मंतदात्मकंअव्यक्तायअव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षयति ८
नाशहेतुमाहशतवर्षेतितस्मिन्कालेउपचितउष्णोयस्यसोर्कःयद्वातेनकालेनउपचितमुष्णंयस्य त२ ओं
स्यसः ९ ऊर्ध्वशिखऊर्ध्वज्वालाविष्वक्परितः १० संवर्तकःप्रलयकर्ताधाराभिर्जलबिंदुभिः हस्तिहस्ताभिः १०
तत्प्रमाणाभिः ११

ततउपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तंकारणेप्रविशति ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यां
तेकृतात्मानः प्रविशंतिपरंपदमि स्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभि
धेयस्यचब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छतेनान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः सत्यमस्तुमेयथादि
नासत्यलोकगतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणाद्भक्तैर्ब्रह्मणोपिप्रकृतौलयः पुनरुत्पत्तिश्रुति
मोक्षदौर्लभ्यसूचनायैवमुक्तिमिति विरोधः यद्वाकेनापिप्रमाणेननब्रह्मणःप्रकृतिप्रवेशनचमोक्षप वो क्ष
इतिद्रष्टव्यं ११ एवंविराजोलयमुक्त्वातत्कारणानांमहदादिपृथिव्यंतानांप्रतिलोम्येनलयमाह वायु
व्यस्तत इत्य२

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः ११ वायुनाहृत
गंधाभूःसलिलत्वायकल्पते सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १२ हृतरूपंतुतमसा
वायौज्योतिःप्रलीयते हृतस्पर्शोवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंन
भआत्मनिलीयते इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्म
नि १५

तेति वायोर्हिगंधरसहारित्वंप्रसिद्धंसंवर्तकेनवायुनाअपहृतगंधा अतएवगंधस्यावर्तकस्यगतत्वात्सलिल
त्वायकल्पतेसलिलेलीयतइत्यर्थः तद्धृतरसंतेनवायुनाएवंहृतोरसोयस्यतत् १३ तमसाचरूपतिरस्का
रत्वंप्रसिद्धंसंवर्तकेनतमसाअवकाशेनआकाशेनस्वकारणेन १४ कालात्मनाईशस्यहिकालतएवक्षो
भःप्रसिद्धः तद्रूपेणात्मनाईश्वरेणआत्मनितामसाहंकारेइंद्रियाणिबुद्धिश्चराजसाहंकारेमनोवैकारि
कैर्देवैः सहसात्विकाहंकारएवंत्रिविधैःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहितःअहंअहंकारःआत्मनिमहतिसच

भा०ए०
टी० ११

त्रिवर्णा त्रिगुणा मायाश्रवणभूतं सनातनं तन्निहन्तुपायमश्वलोक्यः छेदयति किं भूयः इति १६ एवमनुक्तेपि नः
तन्निहन्तुपायमेव पृच्छति यथैतामिति यद्यपि तन्मायया तातो भुवयः श्रीभजेत्तमिति भक्तिस्ताःस्कान्वेनोक्तैव न
ष्वापि किं भक्तिरेव अन्योपि वान्योपायोस्तीति तात्वर्थः पुनः अज्ञः अकृतात्मभिः अवशीकृतान्तःकरणैः स्थूल
धियः स्थूले शरीरे अहं धीर्येषां तेन भक्तिव्यतिरेकेणानात्मयनुपायं इति अभिप्रेत्य भक्तिमेव समाथ नैतिरूप्य
यति तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गरूपसंतमाह चतुर्भिः कर्माणीति दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय पाकविपर्यासं

एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १६ राजा
यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः तरन्त्यंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यतां १७ प्रबुद्धः क
र्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां १८ नि
त्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं प
रं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनां २०

फलवैपरीत्यं मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवर्तमानानां १८ कर्मभिः साधितानामपि वित्तादयो न सुखहेतव इति
च पश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चलैः अनित्यैः अपायिभिश्च १९ एवं लोके परमि
ति कर्मनिमित्तत्वान्नश्वरं तथा च श्रुतिः तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षी
यत इति किं च वर्तमानसमयेपि दुःखमेवेत्यपश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन
वर्तमाने अनतुल्यो स्पर्द्धा अतिशये असूया ध्वंसे आलोचने भयादिकं चापरिहार्यमित्यर्थः यथा खंडमंडल

गो
११

उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञं अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् परे
च ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवेन निष्णातं अन्यथा संबोधसंचारायोगात् परब्रह्मणि निष्णातत्वद्योतकमाह उप
शमाश्रयमिति २१ गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैः धर्मैः वस्तुतः आत्मप्रदः स्वोपासकानां
हीनेषु दयां ४ यथा बलिप्रभृतीनां २२ यथोचितमिति समेषु मैत्रीं उत्तमेषु प्रश्रयं च शिक्षेदित्यर्थः २३ शौचं बाह्यं मृज्ज अला २
लादिभिः आभ्यन्तरं दंभामानादिभिः शिक्षेत् ततः स्वधर्माचरणं तितिक्षां तथा मौनं वृथा वागनुच्चारणं

नस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं २१ तत्र भा
गवतान् धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमायया अनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२ सर्वतो म
नसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं २३ शौचं तपः तितिक्षां च
मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैव
ल्यमनिकेततां विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केन चित् २५ राम कृष्ण राम

स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकं आर्जवं सरलत्वं ब्रह्मचर्यं यथास्वाश्रमं उचितं स्त्रीसंगत्यागः स्वदारनियमादि
अहिंसा भूतेष्वद्रोहः द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादराहित्यं २४ आत्मेश्वरा
न्वीक्षां सच्चिद्रूपेणात्मेक्षणं नियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षां च कैवल्यं एकान्तशीलत्वं अनिकेततां गृहाद्यभिमान
राहित्यं विविक्तचीरवसनं विजने पतितानां वस्त्रखंडानां शुद्धानां वा वल्कलानां परिधानं २५ राम ॥

भा॰ए॰ भागवतेभगवत्प्रतिपादके अन्यत्रशास्त्रादौचाप्रनिंदां मनसाप्राणायामैः वाचामौनेनकर्मणोनीहयादंडं
टी॰ सत्यंयथार्थभाषणं शमदमौअंतःकरणबाह्येंद्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानांश्रवणादितदर्थेईह
११ र्मोद्देशेनसर्वकर्मविशेषणत्रयजनादियत् तत्तदर्थेशिक्षेत् २७ इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः इत्तंसदा
चारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादिदारादीनप्यालत्वपरस्मैपरमेश्वरायनिवेदनंसेवकतयासमर्पणंयत्तत्शिक्षे
त् २८ कृष्णएवात्मानाथश्चयेषांकृष्णआत्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवातेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिच

श्रद्धांभागवतेशास्त्रेनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवाक्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि २६ श्रवणंकी
र्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचातदर्थेखिलचेष्टितं २७ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तं
यच्चात्मनःप्रियं दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं २८ एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्ये
षुचसौहृदं परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु २९ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः मि व४
थोरतिंमिथस्तुष्टिंनिर्वृत्तिंमिथआत्मनः ३० स्मरंतस्मारयंतश्चमिथोघौघहरंहरिं भक्त्यासं
जातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुं ३१
रा१

र्यातांविशेषतोमनुष्येषुतत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषुततोपिमहत्सुश्रीभागवतेषु। तैःसहसंगमस्यपत्यावनेभगवद्य
शः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् यद्वायशःप्रतितत्रसंस्पर्द्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिः रमणीयाचतुष्टिःय
त्सुखंयाचनिर्वृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिःतांचशिक्षेत् ३० एवंवर्त्तमानानांपरमानंदप्राप्तिमाहस्मरंतइति श्री॰
हृदयेनभक्त्यासाधनभूतयासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्यायत्तदरणेनउत्पुलकेनतेरोदनमितिवेदितव्यम् ३१ ११

ग्रजेहरिंग्रनुशीलयंति तल्लीलामभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतःतूस्नींभवंति ३२ उपसंहरतिइतीतिभा
गवतधर्मान्शिक्षन्नयाभक्त्यानारायणपरोमायांतरतीत्युक्तेःपृच्छति ३३ नारायणाभिधानस्येतिनिष्ठांस्वरूपं ग्रयंभावः
ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवान्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तंवदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञा
नमद्वयं ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते तथानारायणोभगवतितदिदंविसाहितंगृहीतमायोकरणसर्गादा स्व
वरणःस्वतंत्र्यादिषु ३४ ततत्त्वकिमेभिःशब्दैर्निर्विशेषंतदेववस्तूच्यते ग्रस्तिवाकोपिविशेषांशइति ग्रत्रोत्तरंस्थि

क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्य
जंभवंतितूस्नींपरमेत्यनिर्वृताः ३२ इतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया नारायणपरो
मायामंजस्तरतिदुस्तरां ३३ राजा नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः निष्ठामर्हथ
नोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायनउवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्व
प्नजागरसुषुप्तिषुसद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३५:

त्युद्भवेति ग्रयमर्थः ग्रस्यविश्वस्यस्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुः हेतुरहितःसनारायणइति परमेवतत्त्वमवेहिस्वप्न
जागरसुषुप्तिसुसत् ग्रनुवर्तमानेयत् वद्व्यतिचतुरीयंविशुद्धंसन्ततमिति बहिश्चसमाध्यादौयन्मवैत्रवर्तमानंतद
३ ब्रृहल्लणाद्बुल पिश्चलक्षितंब्रह्म [illegible] ाहतनमित्यर्थः तत् [illegible] परमात्मेतिपरमेवततत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदेनारायणादिनामभिः
देहेंद्रियप्राणमनांसियेनसंजीवितानिसंचरंतिप्रभंतिते) उच्यमानमपिपर [illegible] मेवतत्त्वंजानीहि ३५ राम

(तस्मात्परमेवतत्त्वमवेहि

स्वस्वकार्येषु स्वचेष्टेषु हेतुः ४

न न

भा॰ ५॰ टी॰ २३

अवैहीत्यनेनविषयत्वंप्रा[illegible]निषे[illegible]तिनैनतदिति एतन्यरंतत्वंमनोविशतिंविषयीकरोतिवागुतवागपिचक्षुस्त्व
आत्माबुद्धिः प्राणास्वक्रियाशक्त्यानप्राप्नोति ग्रन्थानिचेंद्रियाणियथानलंस्वाःस्वांशाभूताअर्चिषोविस्फुलिंगा
दयः नप्रकाशयंतितद्दहंतिचतथाजडाःसमनआदिश्रुतिसिद्धभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यतत्प्रतिप्रकाशकेस्य
नतत्प्रकाशविषयत्वं यथादीपःप्राणस्यप्राणइत्युक्तत्वमक्षुक्तश्रोत्रस्यश्रोत्रमेतत्स्यात्तेमनसोपेमिनोविदुरिति मे
तथा यतोवाचोनिर्वर्तंतेअप्राप्यमनसासह ननुतेऔपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेःशास्त्रगोचरत्वंप्रतीयतेनत्राहशास्त्रो

नैतन्मनोविशतिवाग्नचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणि
चयथानलमर्चिषःस्वाः शास्त्रोपिबोधकनिषेध
तयात्मस्थूलमर्थोक्तमाहयदनेननिषेधसिद्धिः २६

योनिशास्त्रोपिआत्मस्थलेआत्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तंअर्थाउक्तंयथाभवतितथाहनसाक्षात्कुतःबोधकनिषेधत
याम[illegible]धनयात्तस्येवबोधकस्यनिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह यद्वाचानभ्यु
दितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुतेनचक्षुषापश्यतिकश्चनेनमित्यादिश्रुतिनः ननुतर्हिनैवा
ह श्रुतितंकिमिदमत्यनेअर्थोक्तमाहेतितत्राह यदनत्यंतिअयथानआदेशोनेतिअस्थूलमनणुयतोवाचोनिवर्तंते उ॰
यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्यपदवधिभूतंब्रह्मतदनेविनासिद्धिर्नास्तिसर्वस्यनिषेधस्यसावधित्वात् २६ ॥ २३

नैति २

गहनत्वमेवोपपादयन् प्रथमे द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं कर्माकर्मेति कर्म विहितं अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धं विकर्म विगतं कर्म
५ विहिताकरणं एतत् त्रयं वेदवादो वेदैकगम्यं न लौकिकः वेदस्य ईश्वरात्मकत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वाद्योरूपत्वाद्वा इत्य त्वात्
३ येत र्थः पुंवाक्यं हि वक्तृतात्पर्यतो ज्ञायते न शक्यं अपौरुषेये केवले वाक्ये पूर्वापरार्थालोचनं विना तात्पर्यावधारणं तत्तु दुष्करमिति
अकर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अतस्त्वं न तदा बालत्वान्न बुद्धवानिति ४३ उक्तं यद्वेदतात्पर्यमाह परोक्ष
वादः इति यत्तदन्यथास्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते स परोक्षवादः तथा च श्रुतिः तं वा एतं चतुर्होतारं सन्तं भिर
सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति तं तु स्वर्गाद्य

आविर्होत्रः॥ कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ४३
परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनं कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४४ नाचरेद्य
स्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ४५ राम॥

र्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं न त्वाह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टान्तः अगदं औषधं यथा पि
ता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तावता तेनावलोभाद्यात् तस्य तल्लाभः
प्रयोजनमपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ४४ ननु कर्ममोक्षश्चेदनु
ष्ठानार्थः तर्हि प्रथममेव कर्म त्यजतामत आह नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वादज्ञः स्वयं यदि नाचरेत् तर्हि विक
र्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरं मृत्युमेव प्राप्नोति तथा च श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अद्य
मानः स्वकर्मभिरिति ४५

भा॰ ए॰ टी॰ ९५

तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धं ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिः तत्फले च स्यात् ततश्च नैष्कर्म्यरू
पासिद्धिर्न स्यादत आह निःसङ्गः अनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणि कृते फले
भवेदेव न रोचनार्थं नित्यकर्मणि रुच्युत्पादनार्थं अगदपाने खण्डकादिवत् न तत्र स्वकर्मभिरुच्चावचार्थं संविचार ५३
यति तदा वयो वा पतत्तदुत्तरमविदित्वा मार्गं यस्माल्लोकान्प्रतिसकृपणां इत्यनात्मतत्त्वस्य कृपणस्य कृपणानां तमेतं वे
दानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति यज्ञादीनां ज्ञानशेषत्वतो
वावधार्य निष्कामस्य कर्मसु प्रवर्तते न तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमाद

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ४६ य आशु
हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवं ४७ लब्ध्वानुग्रह आचार्या
त्तेन संदर्शितागमः महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८ शुचिः सन्मुखमासीनः प्राणसं
यमनादिभिः पिण्डं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिं ४९ अर्चादौ हृदये वापि यथालब्धोपचार
कैः द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ५०

कामितो मोक्षश्चेन्न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ४६ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकमाह य आशु इति २२
परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिमहंकाररूपं निर्हर्तुमिच्छुः तन्त्रोक्तेन विधिना प्रकारेण भ
जेत् तत्र मार्गमः चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ४७ तमेव विधिमाह लब्ध्वानुग्रह इत्यादिना तेनाचार्ये
ण संदर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ४८ मूर्तेः सम्मुखमासीनः प्राक्शिल्पोक्तेन भूतशुद्ध्यापि पिण्डं देहं विशो श्री गो
ध्य संन्यासैः सङ्गिन्यासैः कृता रक्षा येन सः ४९ आदावेव द्रव्याणि पुष्पादीनि जलादिशोधनेन क्षितिं संमार्जे ९५
नादिना आत्मानं मन्यमनया लिङ्गं मूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ५० राम ॥

कार्यकारणाद्भिन्नं न भवति २

ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वान्नास्ति ब्रह्मेति प्रसज्यते अत आह सदिति सत् स्थूलं कार्यम् असत् सूक्ष्मं कारणं
तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणं ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राह उरु
शक्ति अनेकशक्तिमत् उरुर्महती मायालक्षणा शक्तिर्यस्य तदिति वा बहुधा भानमेव दर्शयति आदौ यदेकं
ब्रह्म तदेव सत्त्वरजस्तमइति त्रिवृत् प्रधानं प्रवदन्ति हि ततः क्रियाशक्त्या ह्येतज्ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्र
वदन्ति ततोऽहमिति जीवं जीवोपाधिमहंकारं तदेव प्रवदन्ति ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानप्राह्वे
न देवताः क्रिया इंद्रियाणि अर्थाः विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति न हि सर्वं तद्रू
पेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ३७ ननु सर्वात्मके चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्य

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवं ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरु
शक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ३७ नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवन
विद्व्यभिचारिणां हि सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेंद्रियबलेन विकल्पितं सत् ३८

स्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादत आह नात्मेति आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः जन्माभावा
देव न दनेन तदास्तिना लक्षणोऽपि विकारो नास्ति नैधते न वर्धते हृद्व्यभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि
यस्माद्व्यभिचारिणां आगमापायिनां बाल्ययुवादिदेहानां सवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा तत्तदवस्थावतां द्रष्टा न तद
वस्थो भवतीत्यर्थः निरवस्थः कोऽसावात्मा अत्र आह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातेन तर्हि क्षणिकत्वेनास्या
त्याह सर्वत्रेति सर्वत्र देशे शश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्तमानेन तु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रती
तेर्न ज्ञानस्यान्यथात्वं अत आह इंद्रियबलेनेति सर्वं देवज्ञानमिंद्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारा
वृत्तय एव जायंते नश्यंति न ज्ञानमिति भावः व्यभिचारिव्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति ३८ ॥
च

भा॰ प॰ टी॰ १५

स्वेदजेषु १

ष्वंडजेषु जरायुजेषु स्वरूपेषु उद्भिज्जेषु यवनिष्ठितेषु उपधावति अनुवर्त्तते एवं दृष्टांतेन निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दार्ष्टांति
केऽपि दर्शयति कथं तदेवात्मा सविकार इव प्रतीयते यत्र जाग्रदादि इंद्रियगणः यदा च स्वप्ने तत्संस्कारवान् अहंकारः
यदा तु सुप्ते तेन तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इंद्रियगणे सन्ने लीने अहमिति अहंकारे च सत्ने कूटस्थो निर्विकार एव ... ऊन
शायस्तेन लिंगशरीररूपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः ननु अहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शू
न्यमेवावशिष्यते कुतदा कूटस्थ आत्मा अत आह तदनुस्मृतिर्नः तस्य विशेषज्ञानदर्शनस्पर्शनादिशून्य
स्य सुखरूपात्मनः सुषुप्ति साक्षिणः स्मृतिर्नः अस्माकं भवति एतावंतं कालं सुखमहमस्वाप्सं किंचिदवेदिषमि

अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र सन्ने यदिंद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कू
टस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ४९ यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजा
नि तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ५० राजा कर्मयो
गं वद ततः पुरुषो येन संस्कृतः विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परं ५१ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पि
तुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्राः तत्र कारणमुच्यतां ५२

ति अनेनानुभूतस्यात्मनः स्मरणात्तदा स्वप्रकाशसुखात्मानुभवः विषयसंबंधाभावात्तु न स्पष्टं तत्प्रतिभावः तथा च श्रु
तिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति ननु यदि सुषुप्तौ
कूटस्थात्मानुभवो भवेत्तर्हि सुषुप्तस्यापि संसारः स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् केदानीं तत्त्वि
वेकेनानुभवो भवेदत आह यर्हीति ४९ विज्ञेषणादि विहाय केवलमब्जनाभस्य चरणेच्छया या उरुभक्तिस्त
या गुणाश्च तत्संमलानि तया ... नाशयेत् चेत एव वा चक्रं तस्य गतानि मलानि तया भक्त्या क्षालयेत् तदा त
स्मिन् विशुद्धे चेतसि साक्षात् यथावत्तेनात्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोर्यथा सर्वमेव सिद्धः सवितृ
प्रकाश इति भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तेष्वेव निकर्मयोगमिति ५० नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिं ... साध्यं ज्ञानं ५१

सत्यो २

१५

पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्यसन्निधाप्यहृदिसंस्पृजितेंद्रीयमूर्तौध्यात्वाहृदादिभिः हृदयशिरः शिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः
मूलमंत्रेणचदेवेकृतन्यासोमूलमंत्रेणार्चयेत् ५१ अंगादित्ति हृदयादीनि उपांगानि सुदर्शनादीनि तन्मूर्ति
नांसपार्षदांसपरिवारांकैरुपचारैरर्चयेदित्याह ५२ पाद्येति आदिशब्देन मधुपर्कमाचमनं च अदितानाक्षि
लकालंकारेन तु इज्यायांनादानैरर्चयेद्दिस्तुनकेनकामहेत्वर्चं रुतिनिनिषेधात् ५३ उपहारो नैवेद्यं शेषं नि
र्माल्यंस्वधाम्निस्वस्थानेदेवंहृदिस्थमूर्तिकं उद्वास्यस्थापयित्वापूजांविधिंसमापयेदितिशेषः नोत्रिकंकर्म

पाद्यादीनुपकल्प्याथसन्निधाप्यसमाहितः हृदादिभिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत् ५१ सांगोपां
गांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्र
ग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिं ५३ आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसं
पूजयेद्धरेः शेषमादायशिरसास्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतं ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः
यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यतेहिसः ५५ इतिश्रीमहापुराणेभागवतेएकादशस्कंधेतृतीयोध्यायः
श्रीराजोवाच ॥ यानियानीहकर्माणियैःयैःस्वच्छंदजन्मभिः चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १

इतिश्रीएकादशेतृतीयोध्यायः ३ चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् जयंतीनंदनोनाम्नाद्रमिलोनवसत्त
मः सृष्ट्यादिभिमनर्यांत्मनइत्यनेनात्मनः प्रियमवतारंपूजयेदित्युक्तेरवतारान्प्रश्नयेदिति तथास्तवैःस्तुत्वानमेद्धरि
मित्युक्तेःगुणकर्माण्यतस्तांश्चापेति तनः एकानियानियानीतिकर्मीकरिष्यति त्वयाऽष्टानिकालत्रयसंबंधि
सकलावतारगुणकर्माणिकथयितुंप्रशाकानिसंक्षेपतस्थानिचित्काल्यकथायिमीत्याह योवाइत्यादिना १

ष्या

वता २

बृहस्पतिप्रभृतिकः

मंदमतिः १

इत्यादि ३

भा॰पु॰ अनुक्रमिष्यन्गणयितुमिच्छति यः सतुबालानामिवबुद्धिर्यस्य सः कालेनमहताकोपिमत्सामतिर्भूमेरजांसिगण
टी॰ णयेदपिअखिलशक्तिधाम्नःसर्वशक्त्याश्रयस्यभगवतोगुणांस्तुनैवगणयेत् तथाचश्रुतिः विष्णोर्नुकंवीर्या
१६ णिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि योअस्कभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रिधोरुगायनइति तत्रादौ १
पा॰४ पुरुषावतारमाहयदास्वसृष्टैःभूतैःविराजेब्रह्मांडंपुरंनिर्मायतस्मिन्लीलयास्वांशेनजीवेनयदाप्रविष्टोनारायणः
तदापुरुषाभिधानमवापलीलयाप्रविष्टः नतुभोक्तृत्वेनप्रभूतएवएषस्यजीवस्यनतभोक्तृत्वात् अस्यगणाकर्माणि
हृदयेनयत्कायएति यस्याधिष्ठेयःकायएषःकायेइतिसप्तमीवातनन्मतोसमष्टिव्यष्टिजीवानोतानकर्मेंद्रियाणि ३

द्रमिलः॥ योवाअनेनस्वगुणाननंतानानुक्रमिष्यन्सनुबालबुद्धिः रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन
नैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरु१
षाभिधानमवापनारायणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयें१
द्रियाणिज्ञानंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृती
स्य रजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः रुद्रोऽप्ययायतमसापुरुषःसआद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः
सततंप्रजासु ५

शक्तिः

यस्यस्वतःस्वतंत्रयभूतानांस्वत्वात्तनुभृतांतानेयस्यमनःसिद्धंतानंतानमितिवायस्यश्वसनतःप्राणात् बलंदेहशक्तिः
ओजः इंद्रियशक्तिः ईहाक्रियायोयश्वसत्वादिभिर्विश्वस्थितिलयोद्भवआदिकर्ता आकर्तृत्वेनेनतत्पूर्वकंकर्तृतरमपि
सूचितं ४ तदर्शयितुंगुणावतारद्वाराचराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदावितियस्यात्पनुषंगः यस्यरजसाअ
स्यजगतःसर्गेकार्येशतधृतिर्ब्रह्माभूत् स्थितौचविष्णुः यस्यसत्वेनेतिशेषः सचक्रतुपतिस्तत्फलदाता द्विजा गो॰
तीनांतद्धर्माणांचसेतुःपालकइत्यर्थः यस्यतमसाअस्याप्ययायरुद्रोभूत् इतिएवंब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्र १६
जासुउद्भवादयोयतोभवंति आद्यःपुरुषःइत्यन्वयः ५

स॰२

मितिहास२

धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्त्तिसंज्ञायां नारायणो नरश्च नि मूर्त्तिद्वयेनाजनिष्ट जातः तच्चरितमाह नैष्कर्म्यं मा
त्मस्वरूपं लक्षणं येन तत्कर्मनिर्हारादरूपं वाउवाच नारदादिभ्यः स्वयं च चार योग्यापि कर्मा चरन्नास्ते ऋषिवर्यैर्निषेव
नाविद्धीयस्य सः ६ भगवद्व्रताननुष्ठानं कंपमानोपशमं दर्शयितुमाह इंद्र इति दशभिः धामस्थानं तपसा ग्रहीत
मिच्छतीति विशं क्य तं योनाशायकामं सपरिवारं प्रेषयामास ७ त्वनय सकामः वदरीति उपाख्यायते यः तेनस्या
श्रमं सप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणात्यैर्वेषवीबाणैः ८ ततस्य महिम महिमानं जानानो तिश्रन
न्सहितः अक्रमम परार्थं प्रहोप्रहंथीर इति विस्मयो गर्वः तद्दृहितःपजमानान् शापभियाकंपमानान् भोविभोस
हे १ मर्थ देववधुः माभैष्टवलिमातिंथ्यतानं प्रार्थयतेन मम स्माकमाश्रमे आतिथ्याभावे शून्यमायःस्यादित्यर्थः हे

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नरऋषिप्रवरः प्रशांतः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म यो
द्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेविताघ्रिः ६ इंद्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स वदर्यु
पाख्यं गत्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञाय शक्रकृतमक्र
४न् ममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् माभैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वं ८ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः नैतद्विभो त्वयि परे विकृ
तेवि चित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोन्तरायाः स्वौको विलंघ्य परमं व्रज
३ तां पदं ते नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि १० राम राम॥
नरदेव अभयदे श्रीनारायणे इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सव्रीडा निनम्राणि शिरांसि येषां ते लज्जाभरेणे
तेर वाव नतशिरस्का इत्यर्थः सघृणं यथा भवति कृपां जनयंत इत्यर्थः कृपायुक्तं मिति वा मायानः परे अक्रो विकृते स्वारामा मुनं
तेषां निकरेणानतं पादपद्मं यस्य तस्मिंस्त्वयि एतदलोभादिकं न चित्रं ९ अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वान्न चित्रमि
अनानां२ त्याह त्वामिति त्वां सेवतां सेवमानानां सुरैरिंद्रादिभिः कृताश्च तरायाविघ्ना भवंति कस्मादित्यत आह स्वौकः इति स्वस्थानं स्व
र्गमतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजतां नान्यस्य यज्ञमसेवमानस्य कुतो बर्हिषि यज्ञे स्वभागान् श्रोतादीन् बलीन् करान् कृषिका
रवराज इंद्रादिभ्यो ददतः प्रयच्छतः नहिं किं मद्रक्षो विघ्ने भ्यत्विति तत्राहु पदं रतिपदानि निश्चयेयन नंतं स्वं सराधीश्वरो व
धीराश्च२

स्य२

भा॰ २॰ त्वदभक्तानां तु केवलेन यज्ञरतो द्वयी गतिः अस्माकं वा वशो याति क्रोधस्य वा नन्वस्मद्दृशाः कामाय भोगमप्यनाव
टी॰ दनुभवंति क्रोधं वशपुनरयं त्रिमिदाइत्याह त्वं त्रिति नित्वच्चतत् च त्रिकालगुणस्पृशीनोस्मवर्गाणिमार्कण्डेश्चा
१२ णवास्थावाजेकाः जितामोगामभोग्याः गुरवो च भोगाग्दृपता वानस्मान् अपारजलधिवपानति तीर्यविले दुश्चरं ४
त्म्यगोष्पदे मज्जनि कृतो यतः क्रोधस्य विफलस्य वशो याति गच्छति किं च जले मज्जनो यथा विवशाः संतो मरू
कारोपि तं भावं उत्सृजेति तथा पृथ्वेव नमोतायन च भोगाय शापादिनाम्नोच्चारेण न परमुत्सृजेतिहे भगवन् सर्वे का१
त्रा साधनानि तपांसि पितृसिवाहीनाः संसारेनतरंतीति भावः स्त्रियपयोगनिमित्ताः स्त्रीः सृष्ट्वा पाकुर्वेनीः स्वर्विनोः सृष्टेल केनाः

तुन्न त्रिकालगुणमारुतं जेकृशैश्यानस्मानपारजलधीनतितीर्यकेचित् क्रोधस्य यांति विफलस्य वशं पदे गोर्ष्पदे मे
ज्जंति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजति ११ इति प्रगृणतो तेषां स्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामास शुश्रूषा स्वर्चिता
कुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिवरूपिणीः गंधेन मुमुहुस्तासां रूपोदार्यहतश्रियः १३ ताना
हदेवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निव आसामेकतरां वृध्वं सवर्णा स्वर्गभूषणां १४ ॐमित्यादेशमादाय नत्वा तं
सुरवंदिनः उर्वशीमप्सरः श्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इंद्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसां ऊचुर्नारा
यणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः
विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये १७ राम राम ॥

मद्रुतिवे२

तेषां स्वलावण्यादिदर्पापग्रामाय दर्शयामास १२ रूपिणीः स्त्रिमतीः श्रीरिवतासां दृष्टानासां रूपोदार्येण महत्वे
नहतां श्रीः कांतिर्येषां ते १३ वृध्वं वृणीध्वं कुवर्यं वरा का आकं चैत्रं आह सवर्णी समानरूपां नैकाप्यस्मदनुरूपेति चेत्तस्मा
भवंतं तया पि स्वर्गस्य भूषणं तया १४ सुरवंदिनः देवभृत्याः १५ इंद्राय ऊचुः ईश्वरतिना नारायण बलं च्छुः तत्रास स्वस्त्वाः संत्रासं वि दूरे
स्मितस्तु यत्र आसेतिवा १६ अन्यान प्यवतारांश्च वर्णितान्याह हंसस्वरूपी निदत्तः दत्तात्रेयः कुमाराः सनकादिनः पिता मे
ऋषभश्च विष्णुरेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेन विष्णुना हयास्ये हयग्रीवावतारे मधुभिदा सनातनः श्रुत १२
यः आहृताः १२ पातालतः सनातनाः १

हृत्वा हयग्रीवोऽथ यच्छ्रुतिगणान् क्रोडे वराहावतारे रसाया उद्धृतमेनं च तमो चयामास एवमादौ यज्ञावतारे नार्त्तिं नत्र
विसृजः शिवायायं च जगतो कलयावतीर्णः इत्यनुवर्त्तनीयं १८ संस्तुन्वतः स्तनिजकर्विणान् ऋषीन् बालखिल्यान् क
श्यपायर्थं समिदाहरणे गोष्पदे निमग्नान् निरीक्षण्योपहसितान् इन्द्रात्ययर्दं मोचयन् नमस्तिन्द्रं ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं मोचयामास
असुरगृहे पिहिता निरुद्धाया देवस्त्रियस्ता अमुंचदनेकावतारैः १९ अन्तरेषु सर्वेषु मन्वन्तरेषु कलादिभिः मूर्तिभिः भुवना

गृह्णाप्ययमनुरिलोमधथयच्छ्रुमान्ये क्रोडे हतो दितिज उद्धरतोऽम्भसः क्ष्मां कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे
ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं १८ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणान्नृषीन् इशक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्र
विष्टं देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे १९ देवासुरे युधि च दैत्यप
२४ तीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याञ्चाच्छलेन समदा
द्दितेः सुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः सोऽब्धिं ब
जेयति४ बंधदशवक्त्रमहन्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः क
रिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदं
ते २२ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज २३ इति श्री
भागवते एकादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ राम नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राम राम ॥

ले२ नित्यप्रदधत् प्रपालयन् इमां क्ष्मां समदात् ददौ २० हैहयानां कुलस्याप्ययाय भार्गवरूपोऽग्निः स रामो दाशर
थिः सन् सलंकं कायं स्थितं समवजयति वर्त्तमानकालीनोऽवतारः इत्यर्थः २१ भाविनो रामकृष्णावतारमाह भूमेरिति
बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान् विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्य
हनिष्यत् हनिष्यति २२ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे चतुर्थः ४ राम ॥ राम ॥

भा०ए० पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोगुणोगुणे विसोःपूजाविधिःप्रसद्वयस्योऽत्रसमुच्यते त्वांसेवतांसुरकृताबह
टी० वोन्तरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदंदत्वापरांगतिंयांतिअभक्तानांतुविघ्नाभवंतीत्युक्तेतर्हितेषांका
१८ एकुतिर गतिर्भवतीतिभगवंतमिति हे आत्मवित्तमाः अविजितात्मनोऽत एवाशांतकामानांकानिष्ठाकिंप्राप्यमित्य
द्रौ४ र्थः १ स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोनारदाद्राकृष्णहेणदुर्गतिंयांतीतिवक्तुंभगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्ति १
माह मुखेति गुणैःसत्वेनविप्रःसत्वरजोभ्यांक्षत्रियःरजस्तमोभ्यांवैश्यःतमसाशूद्र इति २ एषांमध्येयेतत्वात्
नभजंतियेचतात्वाप्यवजानंतिआत्मनःप्रभवोजन्मयस्मात्तेनदृंभजनेकृतत्वनाममप्याह ईश्वरमितिस्थानाद्वर्णा

राजोवाच भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानांकानिष्ठाविजितात्मनां १ चमस
उवाच मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषां
पुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्
दूरेचाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेनुकंप्याभवादृशां ४ विप्रोराजन्यवैश्यौवाहरेःप्राप्ताः
पदांतिकं श्रौतेनजन्मनावापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ राम राम ॥

भ्रष्टाः ३ ननुयेतात्तेभवद्विधानामनुग्राह्याइत्याह दूरेइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरे
चौ रेच्युतकीर्तनंयेषांते अच्युतकीर्तनाश्चेति ४ ज्ञानलवदुर्विदग्धस्तुचिकित्स्यतयाउपेक्ष्याइत्याशयेनाहवि
प्रइति श्रौतेनउपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनापिहरेःपदांतिकंतद्भजनोपायाधिकारंप्रा
प्ता अपिमुह्यंति तदुक्तंगीतायांयामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादि गो
नइत्यनेनमुह्यंतीतिकर्मफलेषुसज्जंतेकुतआम्नायेषुवादाअर्थवादाः तेमोहकतयाविद्यंतइति ५ ॥ १८

भक्तिमार्गेदार्ढ्यायतेषांमाहेश्रपंचयन्निदंनिकर्मागीत्यादिना अकोविदाःयथावेधकेनभवतितथाकर्मेम
तानेचाभिनानप्रक्षतियनस्तब्धाअनम्राःनम्बन्नेहेतुः मूर्खाअपिपंडितावयमितिमानवंतःअतःअयामसोम
मस्तनाअभ्रमग्रतयंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसकृतंभवति यत्रनोमुनर्भीनेम्याच्चरतानिर्नोघरानयइत्यादिकेया
ययामाधागिरोत्सुकाःसेनोमूढाःस्तर्वचाटुकान् अप्सरोभिःसहरिष्यामइत्यादिप्रियोशब्दान् वदंतितिचं ६ किं
चतेषांकर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्धनेइत्याह रयेणरजसेतिघोराःअभिचारादिसंकल्पायेषांतेअ
हिवन्मन्युर्येषांते ७ कामकर्तव्यप्रपंचयन्तिद्गुणासिनाःस्त्रियोयैःनमन्दाःतैमेथुनमिथुनमस्त्वमेवपरंनत्वानि
वदंतीति

कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदंतिचाटुकान्मूढाययामध्वीगिरोत्सुकाः ६ र
जसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यबुधप्रियान् वदंतिते
न्योन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचाशिषः यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यैपरेघ्नंतिपशून्
तद्विदः ८ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा जातस्मयेनांधधियःसहे
श्वरान्सतोवमन्यंतिहरिप्रियोखलाः ९ सर्वेषुशाश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं वे
दोपगीतंचनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १०

इत्यादियेषुगृहेषुआशिषोवदंतीति इदमद्यमयालब्धमिदंप्राप्स्येमनोरथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनमि
त्याशिषः दांभिकत्वंप्रपंचयंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणंनमस्कारंसंपादिना अन्नविधानदक्षिणायथातथा
यजंतेतिनदावृत्त्यैजीविकार्थंपरेकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदाःहिंसादोषानभिज्ञाः ८ मानित्वंप्रपंचयन्तिश्रिया
धनादिसंपदाविभूत्यापैश्वर्येणश्रियादिनाजातोयःस्मयोगर्वस्तेनांधाधीर्येषांते ईश्वरसहितान्सतःअवमन्य
ते ९ किंच सर्वेषुवर्तमानास्तेवेदतत्त्वार्थंस्फुटमपिनजानंतीत्याह सर्वेष्विति केनवस्थितंतदाह आत्मानमीश्वरंआ
त्मतयाईश्वरतयाचावस्थितं एवमप्यसंगतामाहयथाखंपुरुषार्थमाह अभीष्टंस्फुटतंआह वेदोपगीतंचेतितत्कृ

यजंतीर

वं

ता

रूपेण २

अयेति २

तःयतोमनोरथानोव्यवायामिषमद्यसेवाविषया
एणवार्तयाप्रवदंति १०
प्रवृत्तिपरमितिवर्तयंति

दर्शितः३

भा० ए० टी० ११

ननुव्यवायादीनामपिकृतोभार्यामुपेयात् हुतशेषंभक्षयेत इत्यादिनाविहितत्वात्किंएवंनिंद्यतेअतआह लो
इतिव्यवायःस्त्रीसंगःनित्याःरागतएवनित्यप्राप्ताःजंतोःप्राणिमात्रस्यअतस्तत्रतासुचोदनाविधिर्नास्ति ननुऋ
तोउपेयादित्यादिविधिर्दर्शितः सत्यंनत्वपूर्वविधिः रागतःप्राप्तत्वात् किंतुनियमविधिरूपेणरागिणामप्य
नृतामात्रेक्रियतेतदाह व्यवस्थितिरितितेषुव्यवायादिषुकैःविवाहयज्ञसुराग्रहैःविवाहविधयएवव्यवायःका
र्यःयज्ञएवामिषसेवासौत्रामण्यांसुराग्रहानगृह्णीतेतिश्रुतेः तत्रैवमद्यसेवेतिनियमःक्रियते ननुचनियम
एतेष्वावश्यकत्वान्ननिंदाउक्ताअतआह आसुनिवृत्तिरिष्टेति अयंभावःनायंनियमविधिमपिनित्यप्राप्तत्वात्
अतोनिवृत्तिःपरिसंख्यैवार्थव्यवायामिषमद्यसेवासुविधिरिष्टा कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तंउच्यतेतत्तावत्परिसं
ख्याविधिनाअन्यनिवृत्तिरुच्यते तथासतिस्वार्थत्यागःपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतःकिंचि
त्प्राप्यतोऽर्थस्यप्राप्तिस्त्वामनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृत्तिःफलतोभवति तद्यथाद्रूमांसगभक्षणनशनाम् १

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरा १
सुनिवृत्तिरिष्टा ११

तस्यैवनिवृत्त्यभिधानीमादन्नरत्यत्ररक्षणालिंगदंभाष्याभिधानीरक्षणाद्धयेप्राप्यतोमेत्रस्यापूर्वविधिद्वारा
परिसंख्योच्यते यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितःपरिसंख्याफलेनोक्तानविशेषःपुनः
श्रुतेरिति क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याप्यभावान्नियमेविधिस्तत्वद्वारा
फलतः परिसंख्यैव विहिंनत्वयज्ञप्रवृत्ततामात्रमेतद्भवेत् नहिनित्यस्नातोनयोभार्यांसन्निधोनोपगच्छति वोगृह्यांभ्रूणहत्या
योपस्थितेनात्रसंशयः इत्यादिदोषश्रवणात्स्यात् नैषदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामाहृत्यद्वेषादिनावा
नामनुपगमनोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यंनदेवंव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वाद्भीहमात्मानंनष्टं १ गे ११
एवंनीमस्कमिदानींधनस्यापिधर्मद्वारापरमात्मप्रापकस्यदेहेयभोगार्थेविनियोगात्तन्मत्तानर्थोधोपीत्याह
त्यभिहित२ २दोषणरहितंवेयुज्ञातव्यमित्यर्थः धनेचेति ११
यथापंचपंचनखाभक्ष्या इतितथारागतोनित्यवत्प्राप्तस्यव्यवायादेविवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवेति४

धर्मएवकः फलंयस्यतत्कुतः यतोधर्मात्सविज्ञानंअपरोक्षज्ञानसहितंज्ञानंभवति कथंभूतंअनुप्रशान्ति
शान्तिः अनन्तरमेवप्रकृष्टाशान्तिः निर्वाणलक्षणायस्यतत् एवंभूतेधनेगृहेषुदेहाद्यर्थेषुयुंजन्ति किंचव्यवस्थ
यापिव्यवायाद्यनुज्ञातानयथेष्टाप्रवृत्तिरित्याहयदिति १२ यद्यस्मात्सुरायाघ्राणभक्षएव
विहितः नपानेन तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनंवा
एवंयस्तेनमालभेतेत्यादिश्रुतेः नतुहिंसासानहिंस्यादितिनिषेधात् भक्षणोद्देशेनक्रियमाणालौकि

धनंचधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशान्ति गृहेषुयुंजन्तिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यन्तिदुरं
तवीर्यं १२ यद्घ्राणभक्षोविहितः सुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा एवंव्यवायः प्रजयानरत्याइमंवि
शुद्धंनविदुः स्वधर्मं १३ येत्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः पशून्द्रुह्यन्तिविस्रब्धाः प्रेत्यखादं
तितेचतान् १४ द्विषन्तः परकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरं मृतकेसानुबन्धेस्मिन्बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः १५

कहननंतद्धिंसा अतस्त्वालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतोनयथेष्टभक्षणमनुज्ञातमित्यर्थः व्यवायोपिप्रजयानिमि
त्तभूतयानतुरत्या अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मंनविदुरिति १३ एवंभगवत्पराङ्मुखानांबहुदोषतामपेक्ष्य
तन्निष्ठांप्रपंचयतिपंचभिः येत्विति असन्तोऽनेवंविदः नएवंविदंतीयेनेविस्रब्धाः निःशंकाः अनेनमनोरथोभविष्यती
तिविश्वस्ताः स्वदुष्टानीतनुपोषणेनवा तैः पशुभिर्विप्रलब्धाः तेचपशवः प्रेत्यामुत्रचतांखादन्ति उक्तंच मांसभक्ष
यितामुत्रयस्यमांसमिहाद्म्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदन्तिमनीषिणः इतिवचनात् १४ अभिचारादिनाद्विषन्तःस्वत

अज्ञातास्तत्त्वतेरनुकंपितास्तरंतितत्त्वज्ञातास्तत्र नः येतु नान्येत मताः न च तत्त्वज्ञाः तेनरा लवर्जिनः पतंतीत्याहदू
रिति कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः तत्र हेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्षणिका उपशांतिक्षणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्ध
यो वा स्वयमेवात्मानं घातयंति १६ तदाहु एत इति आत्महन आत्मघ्न स्कंदवकर्तारः अज्ञाने कर्मणि तथा च श्रुतिः
असूर्या नाम ते लोका अंधेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जना इति १७ या सह हायस्ततः सुहृ
च्छ्रियस्ता हित्वा १८ तदेवं भगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति स्थिते तत्र विशेषं पृच्छति कस्मिन्काल इति किंवर्णः कीदृश्व

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढतां त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयंति ते १६ एत आत्म
हनोऽशांता अज्ञाने ज्ञानमानिनः सीदंत्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथा १७ हित्वात्यायासरचिता
गृहापत्यसुहृच्छ्रियः तमो विशंत्यनिच्छंतो वासुदेवपराङ्मुखाः १८ राजोवाच कस्मिन्काले स
भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यते १९ करभाजन उवाच कृतं त्रे
ता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते २० कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्ज
टिलो वल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तु तदा शांता निर्वैराः सु
हृदः समाः यजंति तपसा देवं शमेन च दमेन च हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ईश्वरः २२
पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते २३ त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्र
य्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४

णो वा न कीदृशाः कीदृशाकारः केन च नाम्ना केन वा विधिना १९ एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकारवर्णाभि
धाकारो यस्य सः नानैव विधिना विविधेनैव मार्गेण २० तदेवं वर्णादि चतुष्टयमाह कृत इत्यादिना कृष्णाजि
नादीन् बिभ्रदिति ब्रह्मचारिवेषोपदर्शिनः २१ तपसा ध्यानेन २२ त्रिगुणादीक्षांगभूतां मेखलां यस्य सः यज्ञ
मूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेश इत्यर्थः त्रय्या विद्यया वेद्यः त्रयोक्तकर्मभिः २४ राम राम ॥

पृश्निगर्भः तस्याः पुत्रः वृषाकपिः स्मृतः सनत्वर्षे निकामानां कंपयन्नितथा जयत्येव सर्वदेवेनिजयंतः १६ श्यामः
पीतसीपुष्पसंकाशः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वत्सोर्दक्षिणभागे रोमाणां प्रदक्षिण
वर्तः सम्प्राप्तेर्यैषां करचरणगानयप्तानां तेः पंकचिह्नैः लक्षणैः वाक्यैः कौस्तुभादिभिः २७ महाराजोपलक्षण
छत्रचामरादियुक्तं वेदतंत्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन च मार्गेण यजंति परं ईश्वरं तान्नमिश्चव २८ २९ नामान्याहुनम

तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं यजंति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५ विस्नुर्यज्ञः पृश्नि
गर्भः सर्वदेव उरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते २६ द्वापरे भगवान्श्यामः पीतवासा नि
जायुधः श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः २७ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं यजं
ति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय
तुभ्यं भगवते नमः २९ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने
नमः ३० इति द्वापर उर्वीशाः स्तुवंति जगदीश्वरं नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ३१ कृ
ष्णवर्णं त्विषाकृष्णं सांगोपांगास्त्रपार्षदं यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ३२

स्तुवंति ३० नानातंत्रविधानेनेति कलौ तंत्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शयति ३१ कृष्णतां व्यावर्तयति त्विषाकांत्या
अकृष्णं इंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषा कृष्णं कृष्णावतारं प्रनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अं
गानि हृदयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितं यज्ञैरर्च ॐ
नैः कीर्तनं नामोच्चारणस्तुतिः तत्प्रधानैः सुमेधसो विवेकिनः ३१ राम राम राम राम

भा॰ए॰ टी॰ २१

स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविंदं वंदे कथंभूतं ध्येयं ध्यानयोग्यं सदेति सर्वत्र संबध्य
ते ध्येयत्वे हेतवः इंद्रियकुटुंबादिभिः यः परिभवः तिरस्कारः तं हंतीति तथा तत् किं चाभीष्टदोहं मनोरथपूरकं
तीर्थास्पदं गंगाया आश्रयत्वेन परमपावनं शिवविरिंचाभ्यां नुतं स्तुतं नमस्कृतं ननु तौ कृतार्थावेव किमर्थं ताभ्यां
नुतं तत्राह शरण्यं आश्रययोग्यं सुखमित्यर्थः नहि ब्रह्मादिभिः स्तुतं प्राकृतस्य कथं गोचरः स्यात् भृत्या
र्तिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्तिं हंतीति न केवलं शरणागतस्यार्तिमात्रं हंति किंतु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं
च इदानीं स्वस्याप्तकामत्वान्निरपेक्षत्वं भक्तार्थं च सापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्त्वेति ३३ सुरैः सुदु

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यं भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धि
पोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ३३ त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद
गादरण्यं मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ३४ एवं युगानुरूपाभ्यां भगवा
न्युगवर्तिभिः मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ३५ कलिं सभाजयंत्यार्याः गुणज्ञाः सारभा
गिनः यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ३६

स्त्यजा या सुरैरीप्सिता राज्यलक्ष्मीः तां त्यक्त्वा यदिति यदित्यर्थः यः अरण्यमगात् किं राज्ये वैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः
अतः आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा किं च एवं राज्यं त्यक्त्वापि भक्तवात्सल्येन दयितया सीतया ईप्सितं माया
मृगं स्वर्णाकारं यो न्वधावत् तस्य भगवतः चरणारविंदं वंदे यद्वा हे धर्मिष्ठेति संबोधनं तथाप्यविवक्षितत्वाद्दार्थप
देन संबंधिनं भवति यथा यदगादिति चरणारविंदमेवोच्यते यत् मायामृगमन्वधावत् तत्पदारविंदं वंदे इत्यन्वयः ३४
युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यां ३५ एतेषु चतुर्षु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठः इत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुण
ज्ञाः ननु तत्र दोषाणामेव बहुत्वात् कथं सभाजयंति तत्राह सारभागिनः गुणग्राहिणः कोसौ तमाह यत्रेति तदु श्री
क्तं ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति ३६ राम ॥ २१

तस्मात्कलौअतःअस्मात्संकीर्तनात् परमोलाभोन्यन्नास्तियतःसंकीर्तनात् ३७ किंचकृतादिष्विति ३८।३९।४०।
४१ अमलाशयाःसंतःप्रायः प्रायशोभगवतिरक्ताभवंति ४१ भक्तस्यविधिनिषेधस्य निवृत्तेः कृतकृत्यतामा
हदेवर्षीति आप्ताःपोष्याःकुटुंबिनः एतेदेवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषांयथाअभक्तः ऋणीअतएवतेषांकिं
करः तदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्तानयाचश्रुतिः हीनजातेयपरीतोऽणमृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथाको
सोयःसर्वभावेनमुकुंदंशरणंगतः कर्तंकृत्यंपरिहृत्ययद्वाकर्तृभेदंपरिहृत्यकृतीछेदनेइत्यस्मात् वासुदेवःसर्वं।

नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ योरेकलियुगो।
प्राप्तेसर्वधर्मविवर्जिते वासुदेवपरामर्त्यास्ते(ता)कृतार्थानसंशयः ३८ तेसभाग्यामनुष्यास्तुकृतार्थान्नृपनिश्चि
ते स्मरंतिस्मारयंतेयेहरेर्नामकलौयुगे ३९ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवं कलौखलुभ
विष्यंतिनारायणपरायणाः ४० क्वचित्क्वचिन्महाराजद्राविडेषुचभूरिशः ताम्रपर्णीनदीयत्रकृत
मालापयस्विनी ४१ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजे
श्वर ४२ प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेमलाशयाः ४२ देवर्षिभूताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायं
मृणीचराजन् सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्तं ४३ स्वपादमूलंभजतःप्रि
यस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिः परेशः विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः ४४

मितिवृद्धेत्यर्थः ४२ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तमाह स्वपादमूलमिति त्यक्तःअन्यस्मि
न्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेनअतएवतस्यविकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति कथंचित्प्रमादादिनाउत्पतितंसंभ
वेत् तदपिहरिःधुनोतीति ननुयमस्तत्रमन्येततत्राह परेशः ननुचश्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेइतिभगवद्वचनात्।
स्वाज्ञाभंगार्थंसहेततत्राह प्रियस्यतुनायंयापदत्यार्थभजतेतत्राह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तुशक्तिरर्थंता
राम राम मपेक्षतइत्यर्थः ४४ राम राम राम

भा॰ए॰ टी॰ २२

जायंतेयान् जयंत्याः पुत्रान् ४४ उपातिष्ठन् आतिष्ठन् ४५ निःसंगो भूत्वा ४६ शास्त्रप्रक्रियेयमस्माकंतुवांनसंग
नएवकृतार्थावित्याह युवयोरिति ४७ नचसर्वकर्मसमर्पणादिभागवतधर्मैरन्येषामिवयुवयोस्तत्त्वशुद्धिरापाद
नीयोपुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वसिद्धिरित्याह दर्शनेनेति कृष्णेपुत्रस्नेहंयत्कुर्वतोर्वांतस्यदर्श
नादिभिरात्मापावितःशोधितःइत्यर्थः ४८ एतदेवकैमुत्यन्यायेनस्फुटयतिवैरेणापिध्यायंतस्तस्यगतिविला
साद्यैः आकृतधियःतत्तदाकाराधीर्येषांतेनतत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्ताधियांतत्साम्यंभवतीति ४९ ननु

नारदः धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वासमिथुलेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४४
ततोंतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिं ४५ त्वमप्येतान्महाभाग
धर्मान्भागवतांश्रुतान् आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगःयास्यसेपरं ४६ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरि
तंजगत् पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ४७ दर्शनालिंगनालापैःशयनासनभोजनैः आत्मावां
पावितःकृष्णेपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ४८ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकना
द्यैः ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिं ४९ मापत्यबुद्धिमकृथाः
कृष्णेसर्वात्मनीश्वरे मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेव्यये ५० भूभारासुरराजन्यहंतवेगुप्तयेसतां अवतीर्ण
स्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ५१ श्रीशुकः एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवोतिविस्मितः देवकीचमहाभा
गाजहतुर्मोहमात्मनः ५२ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमाहितः सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५३
इतिश्रीभागवतेवसुदेवनारदसंवादेजयंतोपाख्यानेनामपंचमः ५

पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हिसर्वोपिमुच्येतेतत्राह मापत्यबुद्धिमिति अपत्यमितिबुद्धिंमाकृथाः अत्रागमःस्याद
सः ५० ननुकथंईश्वरोमानुषोस्यात्कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुःपूतनाशोषणादिकमाश्चर्यमिवनिरू
प्यतेतत्राह भूभाररूपाअसुरास्तद्रूपायेराजन्यास्तेषांहंतवेतान्हंतुंनिर्वृत्यैमोक्षाय ५१ इहास्मिन्नेवदेहेशमलंमो ॐ
हंविधूयब्रह्मत्वायकल्पते ५३ इतिभावार्थदीपिकायांएकादशेपंचमः ५ राम राम ॥ २२

षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा गते त्वे विज्ञापिते हरिं उद्धवः प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति अतः परमति विस्तरेणात्म
विद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाहाथेति आत्मजैः सनकादिभिः अभ्यगात् द्वारकामिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ४ ननु
तेषां रुद्रेंद्रादिरूपेण भावे तेनित्यं यशस्पतां केयमतिदिदृक्षा तत्राह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन्
सर्वलोकेषु यशो वितेने तद्दतिसंदर्शे दिदृक्षवः ५ व्यचक्षत अपश्यन् ६ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणि छ्रे

अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ इंद्रो मरु
द्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ऋभवोंगिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवता २ गंधर्वाप्सरसो नागाः
सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ३ द्वारिकामुपसंजग्मुः सर्वे कृ
ष्णदिदृक्षवः ४ वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलाप
हं ५ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं ६
स्वर्गोद्यानोद्भवैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमं गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ७ देवाः
नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः यच्चिंत्यतेंतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षु
भिः कर्ममयोरुपाशात् ८

स्वला बंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीर्भिः ७ बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतु
नादेहवर्त्मना यानेन तन्नावयेन नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मयेयथाहः दोर्भ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यामुरसा शिरसा
दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरितः इति स्मरणाल्लोक विस्मयाय विशेषणं कर्ममयादुरुपाशान्मु
मुक्षुभिर्योगयुक्तैरपि केवलमंतर्हृदि चिंत्यते तत्तु दृश्यते उद्धयेन नताः अहो भाग्यमित्यर्थः ननु ममापि
दृश्यं कर्मकरणं कुतो मत्पदारविंदचिंतनेकमेवाद्यान्मुमुक्षुभिः क्रियेत तत्राहः त्वमिति ८ ॥

भा॰ए॰
टी॰
६

हेअजितआत्मानमिदानींननमिदंकर्मत्वंव्यक्तंमहदादिप्रपंचंसृजसिपालयसिसंहरसिचतद्यात्मन्येवतन
एकदुर्विभाव्यंमनसाप्यन्यैरविनर्क्यंतद्गुणस्थः तस्यामायायागुणेषुनियंतृत्वेनस्थितः अथचयतैःकर्मभिर्भवा
न्नाज्यतेनलिप्यते कुतः योभवाननवद्यः रागादिरहितः यतःस्वेआत्मस्वरूपेसुखेअव्यवहितेअनावृतेअभिर
तः अतस्त्वंकर्मकुर्वन् अप्यात्मारामः परमेश्वरइतिमत्तमभिप्रेत्यसेइतिभावः ९ नन्वात्मारामस्यकिंकर्मकर
णेनातः आहः शुद्धिरितिहेईड्यहेऋषभदुराशयानांरागिणांविद्याउपासनाविद्यादिभिः तथाशुद्धिर्नभवति
सत्वात्मनोमनांतेयशसिश्रवणेनसंभृतयापरिपुष्टया अभिवृद्धयासच्छ्रद्धयायथास्यात् परमयावनस्यय

त्वंमाययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गुणस्थः नैतैर्भवानजितकर्मभि
रज्यतेवैयःस्वेसुखेअव्यवहितेभिरतोनवद्यः ९ शुद्धिर्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुता
ध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथा
स्यात् १० स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः यःसात्व
तैःसमविभूतयआत्मवद्भिर्व्यूहेर्चितःसवनशःस्वरतिक्रमाय ११ राम ॥ ॥

सोविनानापत्तवकर्माचरणमितिभावः १० तदेवंत्वद्यशःश्रवणेशुद्धिहेतुः अस्माभिस्तुतवांघ्रिःदृष्टः अतस्त
वांघ्रिनोस्माकं अशुभाशयानांविषयवासनानांधूमकेतुरन्तदाहकःस्यात् कथंभूतःयःक्षेमायमुनिभिःस
हृद्भिः प्रेमार्द्रहृदाउह्यमानःचिंत्यमानः यश्चसात्वतैर्भक्तैःसमविभूतयेसमानैश्वर्यायवासुदेवादिव्यूहेषु गो
आत्मविद्भिर्वानरैःस्वरतिक्रमायस्वर्गमतिक्रम्यवैकुंठप्राप्तयेसवनशःत्रिकालमर्चितःकिंच ११ राम ॥ २३

प्रयतनयाणिभिः संयत हस्तैः हविर्विरहीत्वाधराग्रौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यच्छ्रियते ननु यस्यै देवतायै हविर्विरही
तेस्याग्नौ ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्तद्देवताच्छ्रियते अत आह अध्यात्मविरुक्तेन विधिना इंद्रादिरूपेणाव यत्नपु
रुषाच्छ्रियते इत्यर्थः ननु किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारेयोगे योगिभिरपि तवमायाश्रणिमादिः नोनिताशिभिस्त
न्मामेच्छ्रियते परमभागवतैस्त्यक्तैर्यैः परीहः सर्वतः पूजितः सनवांघ्रिनोष्णुभाशायधूमकेतुः स्यादिति पूर्वेणैवान्वयः ११
इदभावः अयोदसः चयज्ञवसामिनवेवदासिय पर्ष्ठ्विना पीये चवसतीति प्रतियन्त्रवत् सपत्नीवत् श्रीः स्पर्धमाना
भवति तथापि तां स्पर्धमानां अप्रियमनाहत्यवो भवान् पर्ष्ठ्वितयाप्यमयावनमालया भक्तैरर्पितेयमितिप्रीत्या सप्रणी

यच्छ्रियते प्रयतनयाणिभिरध्वरासनो अध्यात्मनिरुक्तविधिनेषा हविरर्हीत्वा अध्यात्मयोगे तु तयोगिभिरा
त्ममायो जितास्मभिः परमभागवतैः परीहः १२ पर्ष्ठ्वृत्यात तव विभावनमालये येसंस्पर्धनी भगवती प्रति
पत्निवच्छ्रीः यः सप्रणीतमम या हरणमाददन्तो भूयात्सदांघ्रिरशुभाशायधूमकेतुः १३ राम

तेस्य पूर्वमपादिते यथा भवति तथार्हणे प्रजां मादद्दन् स्वीकृतवान् सप्रणीतस्य तवांघ्रिस्तोष्णुभाशायधूमकेतुर्भू
यात् यद्वा योंघ्रिरस्तुयाः सप्रणीतमित्यर्हणमाददत् सनोष्णुभाशायधूमकेतुः भूयादित्यन्वयः अयं वेदसंबंधः एते
भ्योध्यानार्चनादिति हेभ्योपि त्वय्यशासिप्रहृष्टसक्रुद्धावेनैव कृतार्थः भगवतो यशः श्रियन्वादित्याह: पर्ष्ठ्वृत्या
वसाकोनावित्यस्मात्परितः सर्वो येउहृत्याकोतयाशोभितया वनमालयावत्सिएकदेशोवर्त्तमाना श्रीः संस्पर्धे१
मानाभवति तथाम्नायमधुव्रतैर्वेहधावर्णि तयाकीर्तिमय्यावेजयंत्यावनमालयैव यो भगवान् सप्रणीतमर्हणं१
मादेत्यादि सर्ववत् तच्चरणस्य भक्तियदितिपातः प्रसिद्धः एवेतिस्तवंतिप्रार्थयंते केतुरिति १२ राम ॥

भा॰पु॰
टी॰
२४

केतुः त्रिविक्रमयुतः त्रिपतत्पताकोभवति यतिवेंधते त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतः तत्पादके
तरत्पुष्कलितो विजयध्वज इव तत्सपादद्युनीति त्रिपतत्पताकः त्रिधापतन्तीति त्रिषुलोकेष्वापतन्तीगंगापताकायस्यसः तथा
सुरदेवविंबोः तत्त्रोतयोः क्रमयोर्भयाभयकरसाधुषुसुरेषुस्वर्गीयखलेष्वसुरेषु इतरायाधोगताय एवं केतुरूपस्तेया
दःस्मरणानीतः अयं पुनात्वशोधयत्वशोधयत्तप्रत्यान्नइतिपादेभजतो नः इतिकर्मणिषष्ठ्या अथ यान् भजतो स्मान्
पुनातिवित तथा च श्रुतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतियाम

केतुः त्रिविक्रमयुतः त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरो सुरदेव चम्वोः स्वर्गाय साधुषु खलेष्वि
तराय भूमन्पादः पुनातु भगवन्भजतामघं नः २४ नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयो
तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य २५

नमतितत्रैव अमरलोकस्य द्वारमर्चिषां ज्योतिश्चक्रं भ्राजमाने महत्स्वदन्तस्य धारा वज्रधा दोहमाणं लोके स
धिनोद्दातेति नतु देवासुरादयः परस्परंयुद्धे जयं तिर्जीयते वा किमहं तत्रेत्यत आह नस्येतइति २५ मिथुर्मिथः अ
र्द्यमानाः युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोपि तवयस्य वशे भवंति तत्र जयपराजयौ वा स्वतंत्रः कइव नसि नासिकाया
मोताः नासिकामाविध्य प्रोताः गावोवलीवर्दा इव कुतः कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्य तदेव कुतः प्रकृतपुरुषयोर ॐ
पिपरस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादः नः शं तनोतु प्रकृतपुरुषाभ्यां परमस्य पादयेनः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहात्म्येति २५ २४

जगत इत्यादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान् महत्तत्त्वं तेषां कालेन नियंतारं त्वामाहुः अक्षरात्परतःप
रः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्याद्याश्रुतयः किंचायं संवत्सरात्म
कोयं कालः त्रिनाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयः सोपि त्वमेवातः पुरुष इति तथा च गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्ष
रादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जन्मादिहेतुरित्युक्तो तत्वेन
प्रकारेण तदाहुः त्वत इति १६ त्वं पुरुषो वीर्यं शक्तिं समाधिकृत्य प्राप्य मापयामासह महत्तत्त्वं धत्ते किमिवास्य विश्वस्य गा
र्भमिव सोयं महान् तत्त्वयैव मायया न्वगतः सन् आत्मनः सकाशाद् अंडकोशं ससर्जेत्वया न्वगत इति पादे पितया मायया न्व

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः सोयं त्रिनाभिरखिलापचयेप्र
वृत्तः कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वं १६ त्वं पुमान् समधिकृत्य यया स्ववीर्यं धत्ते महांतमिव गर्भममो
घवीर्यः सोयं तयानुगत आत्मन अंडकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतं १७ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवा
नधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते न लिप्तो येन्ये स्वतः परिहृतादपि २
बिभ्यति स्म १८ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्र
राम ॥ राम राम ॥ मनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्व्यः १९ राम ॥ राम

याधिष्ठितः सन् इति १७ नन्वेवंभूतमीश्वरं त्वं कुतो वगतेनेत्याहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य च जगतो जंगमस्य
च भगवान् अधीशः यद्यस्मान्मायया उत्थैर्भिन्नाया गुणविक्रियाया इंद्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषन् जुषमाणो
पि हे हृषीकपते न लिप्तस्त्वं ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि अविद्यमानान्मुक्ताद्वा विषयजोषणान्बिभ्यति
वासनामात्रेणैव बध्यंत इत्यर्थः अलिप्तत्वमाहुः स्मायावलोकेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितावलोकः त
ल्लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावो भिप्रायः तेन मनोहारि यद्भ्रूमंडलं तेन प्रहिता ये सौरतमंत्राः तैः शौंडैः प्रगल्भैः
अनंगैः संमोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यः यस्येंद्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं न विभ्व्यः न समर्थाः स
भगवानलिप्त इति सर्वेणैवाच्यः १९ नमः कमलदलनयनाभिविपुलश्रीरामचंद्राय नमः राम भद्रम् ॥

भा॰ ए॰ टी॰ २५

विबुधैःसह २० २१ विक्षिप्ताविस्तारितेत्यर्थः २२ उद्दामानिवृत्तानिविक्रमाद्येषुतानिकर्माणि २३ २४ २५ २६ २७

श्रीशुकः इत्थमिष्ट्वाविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिं अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः २० ब्रह्मा
भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं २१ धर्मश्चस्थापितःस
त्सुसत्यसंधेषुवैत्वया त्वयाकीर्तिश्चविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्त
मं कर्माण्युद्दामवृत्तानिहितायजगतःकृथाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ शृण्वंतःकी
र्त्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकं
विभो २५ नाधुनातेखिलाधारदेवकार्यावशेषितं कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदं २६
ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे सलोकांल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरा
न् २७ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर कृतंवःकार्यम
खिलंभूमेर्भारोवतारितः २८ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियो
द्धतं लोकंजिघृक्षद्रुद्धंमेवेलयेवमहार्णवः २९ यद्य
संहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलं गंतास्म्य
नेनलोकोयमुद्वेलेनविनंक्ष्यति ३० इ
दानींनाशआरब्धःकुलस्यद्विजशापजः
यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३१ श्रीशुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतं
सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् विलोक्यभगवानाहय
दुवृद्धान्समागतान् ३३

२८ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया २९ उद्वेलेनलंघितमर्यादेन ३० वैकुंठेयाम्येस्तवभवनेयास्यामि ३२ ३३ राम ॥

ॐ
२५

प्रभासेयास्यामइतिवदंतोषमभियः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवार्हंति नतुसद्योमोक्षंद्वारवत्यांतुम्रियमाणामुच्येरन् त
स्मादभ्युदयफलेप्रभासेनेष्यामीति ३५ दक्षशापाद्यक्ष्मणागृहीतश्चंद्रः यत्रस्नानमात्रेकृत्वातस्मात्किल्बिषात्
रोगाद्वःत्वात्सद्योविमुक्तःकलावृद्धिंभेजेइत्यर्थः ३६ उशिजःकमनीयाअंधसाअन्नेन ३७ उप्त्वेतियथास्तदेतेवी

श्रीभगवानुवाच एतेवैस्मुमहोत्पातानात्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः शापश्चनःकुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३४
नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोद्यैवमाचिरं ३५ यत्रस्नात्वा
दक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयं ३६ वयंचतस्मिन्नाप्लु
त्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३७ तेषुदानानिपात्रेषु
श्रद्धयोप्त्वामहांतिवै वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवं ३८ श्रीशुकः एवंभगवतादिष्टायादवाः
कुरुनंदन गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनेसमयोजयन् तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितं दृष्ट्वारि
ष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरं प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलि
स्तमभाषत ४१ उद्धवः देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्यतेभवा
न् ४२ विप्रशापंसमर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणार्धमपिकेशव त्यक्तुंसमुत्सहे
नाथस्वधामनयमामपि ४३ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलं कर्णपीयूषमासाद्यत्यजंत्यन्यस्पृहांज
नाः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ४५ त्व
योपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४६ राम ॥

नसुखेवहफलेभवतितथादानंसत्पात्रइतियोनयति ३८ लोकंमर्त्यलोकं ४२ नप्रत्यहन्नप्रतिहतवान् ४३ श
य्यादिषुत्वाभक्तानित्यंसेवितवंतोवयंकथंत्यजेम ४५ त्वत्कृतमायाप्रार्थयनेनमायाभयादित्याह त्वयितिचर्चि

संन्यासिनोहिब्रह्मचर्यादिक्लेशोः वयंत्वनायासेनैवतरिष्यामइत्याह वातरशनाइतिऊर्ध्वमंथिनऊर्ध्वरेतसः ४७ ॥
भा॰ए॰ टी॰ २६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेषष्ठः ६ सप्तमेनूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्ध्यैहरिःस्वयंअवधूतेतिहासोक्त्यात्यागंप्राहाक्व

वातरशनायऋषयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोमलाः ४७ वयंत्विह महायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४८ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृता निगदितानिच गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं ४९ श्रीशुकः एवंविज्ञापितोराजन्भगवा न्देवकीसुतः एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशेभगवदु द्धवसंवादेषष्ठोध्यायः ६ ॥ श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभवोलोक पालाःस्वर्वासंमेभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोहमंशेनब्रह्म णार्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रःसप्तमेह्येनांपुरींचप्लावयिष्यति ३ य र्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः भविष्यतिचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वये वेहमयात्यक्तेमहीतले जनोधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधुषु
गो मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः नश्वरंगृह्यमा णंचविद्धिमायामनोमयं ७

णीयत् यदात्थसत्यंत्वेनकुलमितिस्ववासंवैकुंठवासंप्रति १ नदेवायंनष्टमंगलोभविष्यतीत्यर्थः ४ नवस्तव्यमे वत्वयेतिनात्वयीर्थोनुवर्तनीयः ५ ननुगुणदोषभ्योविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिःस्यात्तामतएवाह ६ मनसादिभिः ॐ
गृह्यमाणंमनोमयन्मायेतिविद्धिः इतिनश्वरंकिंनश्वरंचविद्धिमनोमयत्वेहेतुः राम राम ॥ २६

अयुक्तस्य विक्षिप्तमनसो नानार्थो वेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां भेदस्य सत्यभोक्ता
न भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेः पुंसः कर्म विहितं अकर्म तत्त्यागः विकर्म निषिद्धमिति भेदः अविद्यावद्विषय एव वेदस्या
र्थः ७ कथमात्मनि ग्रथपरिच्छिन्ने वितते जगदीक्षणीयं तत्राह आत्मानमिति मयि ब्रह्मणि तद्रूपेण तुणेक्षस्व ननु त्वेवं
युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयोपि विघ्नान् करिष्यंति तत्राह ९ ज्ञानं वेदतात्पर्यानिश्चयः विज्ञानं तदर्थानुभवः
ताभ्यां सम्यग्युक्तः ततश्चात्मानुभवेनैव तुष्टचित्तः अतः शरीरिणां देवादीनामात्मभूतः अतएवांतरायैर्न प्रतिहन्यसे अयं भा
वः यावदनुभवं यथासंभवं कर्माणि कुर्यादेव तदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वात्केपि विघ्नाना चरंतीति तथा च श्रुतिः तस्या

पुंसोयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् कर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रा
मो युक्तचित्त इदं जगत् आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणां
आत्मानुभवतुष्टात्मा नांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते गुणबुद्ध्या च विहितं न
करोति यथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः १२
श्रीशुकः इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वं जिज्ञासुरच्युतं १३ श्रीउद्धवः यो
गेश योगविन्यास योगात्मन् योगसंभव निःश्रेयसाय मे प्रोक्तो योगः संन्यासलक्षणः १४

ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवतीति न चोत्पन्नज्ञानस्यापि यथेष्टाचरणप्रसंग इत्याह ११ गुणदोषबुद्ध्या नी
तोपि प्राक्तनसंस्कारान्निवर्तते एव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं च प्रायशः अयमं करोति न तु गुणबुद्ध्या यथार्भकः संकल्पवि
कल्परहितः किं विकरोति कुतश्चिन्निवर्तते तद्वत् एवंभूतस्य पुनः संसारमाह १२ न विपद्येत न पुनः संसारे दिस्यर्थः १३ त्वं तु स
र्वपरित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनो योग्यं मन्वानः पृच्छति १२ योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नामानि गोप्यानि रपेक्ष्य विशेषः

भा॰ ए॰
टी॰
२०

यद्वा योगविन्यस्यते क्रियते यस्मिन्न्योगात्मन् योगश्चात्माश्रयकरो भवतीत्यस्य योगस्व त्रपेतिवा योगस्य संभवो यस्मात्तु वर्तुर्भिरले:
मत्कोपधनैः स्वमहिमकेवलेनत्व यो यदिष्टं तन्नु मदधिकारं पर्यालोच्य त्वं मे भोज्योतिमेतदाह इति: श्रेयसायेतिनवाराग्यापाधुसर्वस्वदा
नादिदयस्त्यागः किंतु सत्यामलत्वात्; अप्रयत्नात्पत्निरूपः १४ यं प्रतित्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः ऊनः ममेति अहंकृतिवसा
नुबंधे पुत्रादिमहतेत्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढानिमग्नस्तत्त्वं भगवता निगदितं यथाहं मंजसा संसाधया
मि तथा भृत्यमनुशाधि शिक्षयेति: शिक्षयमयासंदेयेनत्वं विस्तरेण तत्त्वमन्यान्न पृच्छेति वेदनन्याह सत्यस्येति १६ स्वदृशः स्वप्र
काशस्य सत्यात्मनः आत्मनो मा प्रति वक्तारं नत्वत्तोऽन्यं नानुचक्षे न पश्यामीत्यर्थः स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानत्वात् त्वत्तोऽन्यमिति

त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १५ सोऽहं ममाहमिति
मूढमतिर्विगाढः त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबंधे तत्त्वंजसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भग
वन्ननुशाधि भृत्यं १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे सर्वे विमोहित
धियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुंठ
विकुंठधिष्ण्यं निर्विण्णधीरहमु हे वृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये १८ राम ॥ कृष्ण ॥

वाकुत इत्यत एवाह सर्वेऽपि बहिरर्थभावा विषयेष्वर्थबुद्धयः केचित्तु:शीला भवंति केचित्तेऽविनाः फलकालेन नश्यंति के
चिद्दत्ताः केचिद्गुणेसमर्थाः केचित्त्वस्यानतृप्ताः तस्माद्भवन्तमर्थं नवद्यमित्यादीनि पंच विशेषणानि १७ नश्चनः कालतः परा
दैशानश्चयस्य तेकालादिभिरकुंठो विकुंठलोधिष्ण्यं स्थानं यस्य तं हे भगवन् हस्यु टेनिर्वेदहेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः हकार
योगरवाच्य एकारयुक्तस्त्वपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनि कुतो मम तदाह नारायणमिति अनुकंपितमाह नरो जीवः तस्य सखा
यं भवंतं शरणं प्रपद्ये १८ नदेवमसंभाविना विपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमवगाहमानेश्रुतिततिहत्त्रयेगुरूपदेशं विनापि सा

श्रीमद्भागवतैकादशस्कंधे टीकायां ३०

मे॰
२०

लोकतत्वस्यविचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः तदुपपादयति १९ आत्मनःपश्वादिशरीरेष्वात्मै
वहिताहितज्ञानगुरुः तत्रचप्रत्यक्षंदर्शयति पुरुषत्वेचेति २० तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेवाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेनसंप
न्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोथेतरेषांपशूनामशनापि
पासेएवाविज्ञानमिति २१ अतःपुरुषत्वंस्तौतिएकेति २२ अत्रेममानुमानमाहात्रेतिअत्रपौरुष्यांपुरियुक्ताअप्रमत्ताः अ
ग्राह्यंग्राहकेभ्योहंकारादिभ्योव्यतिरिक्तंमांअद्धासाक्षान्मृगयंतिमार्गणप्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभि

श्रीभगवानुवाच प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्वविचक्षणाः समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशया
त् १९ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोसावनुविंदते २० पुरुषत्वेचमां
प्रपश्यंति धीराः सांख्ययोगविशारदाः आविस्तरांप्रविश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितं २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोवहुपादस्त
थापदः वह्व्यःसंतिपुरःसृष्टाःतासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरं गृह्य
माणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं अवधूतस्यसंवादंयदोरमि
ततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयं कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ यदुरु
वाच कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वांश्चरतिवालवत् २६ प्रायो
धर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवः हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः २७ ॥

र्ज्ञानोपकाशोस्यप्रकाशमेकंविनानघटतेइति अनुपपत्तिमुखेनलक्षकैः तथातैरेवलिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतः ई
श्वरंअवरतेके मृगयंतेबुद्ध्यादिकरणानिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वाद्दात्रादिवदिति तदुक्तंभगवान्सर्वसर्वभूतेषुलक्षि
तः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैरिति नचैतावताअनुमानिकआत्मेतिमंतव्यं देहादिव्यतिरिक्तत्वपदार्थे
शुद्धमात्रस्यैवानुमानेनविवक्षितत्वात् २३ भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभवनादिनिवृत्तावितिहासमाहात्रेति २४ सुविशार
दाअतिनिपुणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमाहप्रायइतिधर्मादिषुविवित्सायामात्मविचारेचमानवाः समीहंतेप्रवर्तंतेतेन

भा॰ ए॰ त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्त्ताभवसिनचकिंचिदीहसेईच्छसि नन्वशक्त्यावाअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाअप्रवा
टी॰ सित्वयावौदासीन्यंचदृष्टंतत्रएवंनेत्याहकल्पइत्यादिना २८ मत्तेनेदःनवगुणःनतपसिदहसि जनेष्वितिति २९ स्पर्शोविहीनस्य
२८ विषयभोगरहितस्यअतएवहेतुःकेवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य ३० बुद्ध्यैवोपाश्रिताःस्वीकृतास्तानुपदेशेनप्राप्ताःमिये

त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः नकर्त्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुका
मलोभदवाग्निना नतप्यसेग्निनामुक्तोगंगांभःस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकार
णंब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमे
धसा पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ श्रीब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपा
श्रिताः यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमापोग्निश्चंद्रमारविः क टी
पोतोजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोर्भकः कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णा
नाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्म
नः ३५ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहु
षात्मज तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधक
थयामिते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरो
दैववशानुगैः तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्व
शिक्षंक्षितेर्व्रतं ३७ राम

ये यमि ३१ शोभनंरूपंकीटस्यकरोतीतिसुपेशकृत् मेमयाआश्रिताः नदाह एतेषांवृत्तिभिःआत्मनःशिक्षाशिक्ष
णीयान्यर्थान्हेयोपादेयादेन्अन्वशिक्षंअनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषोययातिः ३६ क्षितेःक्षमांशिक्षितवानि गें
त्याह भूतैरितिआक्रम्यमाणःपीड्यमानः तद्विद्वान्भूतानांदैववशवर्तित्वंविद्वान्व्रतंनियमं ३७ २८

पर्वतरूपाद्वृक्षरूपाच्चयापृथिवीतस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाः सर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांततः
संभवोयस्यसः भूभृतः पर्वतात् तस्यहितृणतृणनिर्झरप्रसवक्रियाः परार्थाएवयथा नद्वत् नगशिष्यः वृक्षशिष्यः सन्
परात्मतांपरार्थतां वृक्षोयथापरैरेवस्वशाखोन्यातस्यचानयनमप्यनुमन्यतेतद्वत् वायुरपिद्विविधः प्राणोबाह्यश्चतत्रप्रा
णस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति ३८ प्राणस्याहारादिमात्रेणैवसंतुष्येत् नपरसादीनयींद्रियविषयास्तुनापेक्ष्यंतेनतथाप्र
निरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरेकरूपेण मनोवैकल्येनज्ञाननाशः स्यात् अतोदेहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायांववाय
नः चविक्षिप्येतविषयान्सेवमानोपितेष्वनासक्तिर्बाह्याद्वायोःशिक्षितमित्याह ३९ नानाधर्मेषुशीतोष्णादिधर्मेषुनहिवायु
र्वैतेवहन्नेवनतत्रविषज्जेतनतथायथावायुर्गंधादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोपिवस्तुतोनतद्योगी एवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रतो

शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यः परात्मतां ३८ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मु
निर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानंयथाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्व
तः गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ४० पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्नयुज्यते
योगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंग
मात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ४२ तेजोबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः नस्पृश्यतेनभस्तद्वत्का
लसृष्टैर्गुणैःपुमान् ४३

प्रतीयमानोप्यात्मानतद्धर्मैर्लिप्यतेइतिसंवितमेववायोःशिक्षितमित्याह ४० आकाशाच्छिक्षितंसंभावयन्नाहअंतर्हितश्चेति
द्वयेन ४१ अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोमुनिरात्मनोदेहादिसंग अतएवाव्यवच्छेदंचभावयेत् कुतः स्थिरजंगमेषुसमन्वयेनया
व्याप्तिस्तयामणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिः नविततस्यसर्वगतस्यतत्कुतः ब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीति
श्रुतेः नन्वेतत्सर्वगतत्वंसंभवतितत्राह नभस्त्वंततस्यत्वंभावयेत् यथानभसःसर्वगतस्यनघटादिभिःसंगःपरिच्छेदो
वाएवमेवात्मनोपिसंभवतीत्याह ४२ किंचकूटस्थस्यात्मनोनागमापायिनोदेहादिसंबंधइत्याह तेजोबन्नमयैः तेज
श्चआपश्चअन्नंपृथिवीचतन्मयैः कालसृष्टैर्देहादिभिःपुमान्नसंस्पृश्यतेइतिनभोवत्संभवतीति ४३ राम ॥

भा॰ ए॰
टी॰
५९

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकं जगत्पुनाति तद्गुणमयात्तेतिप्राइत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जने
ष्वनुरागवान् माधुर्यः मधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्नानेऽपि योमित्रमुदकवत्तुल्यः अयादिनिपाटेस्त्वायंपापात्पुनाति स्व
च्छत्वादिगुणैरर्थाद्गुरुकमाहर्षपेत्तानव्य ४४ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति तेजस्वी तानातिशयात् विशेषतः तपसा
दीप्तः अदेवोऽपः सर्वासावुदरभाजनस्त्र अपरिग्रहः युक्तात्मा मतिः ४५ अग्नेरेवशिक्षितं तातरमाह क्वचिदिति यथा\
ग्निः परोक्षयैवहविरर्जातिनिघाम्रतिरिति इत्याह दातॄणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं ४६ आत्मनो देहो
पाधिकमेवोत्पत्तिनीचत्वादिनस्वभाविकमित्याह स्वमाययेति स्वमायया स्वाविद्यया सृष्टं सदसल्लक्षणं देवतिर्यगादि
रूपंविप्रप्रविश्यादिरूपंवा ४७ आत्मनोजन्मादिर्षड्विकाराभावाः चेद्दृष्टांतेन संभावितइत्याह विसर्गाद्याइतिविसर्गो

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ४४ तेजस्वीत
पसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्ष्योऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ४५ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्टः उ
पास्यः श्रेय इच्छतां भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दहन् प्रागुत्तराशुभं ४६ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः प्र
विष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः कलानामिव चंद्रस्य
कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८

जन्मश्मशानेनाशः अत्रेयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया अपां मंडले चंद्रः तेजोमये मंडले आदित्यः तयोरेकत्रदत्रावस्थाने चं
द्रो न दृश्यते बलुषः आदित्यमंडलेन ममदेशस्थितेनव्यवधानात्सा अमावास्या अथषष्टिघटिकाभिः चंद्रो नक्षत्रो
तरेगच्छति आदित्यस्तत्रयोदशभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्यविषमस्थितस्यादित्यमंडलस्य पंचदशपंचदशभा
गः आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते एवं पंचदशेऽह्नि त्रयोदशभिर्नवैर्नरश्मितिराशचक्रस्य सप्तविंशति
नक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखो चंद्रादित्यो निष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबितेदृश्यते सा पूर्णिमा तस्या अमावस्या प्रतिबिंबेन
सहषोडशाकलश्चंद्रः उपचेतेनततः पुनः प्रतिपदारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्याद्

ॐ
५९

कालनद्येति ४९ ओघवद्वेगो यस्य तेनात्मनः संबंधिनो भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ४९ आदित्याच्छि
क्षितमाह गुणैरिति गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते यथाकाले अर्थिन्यागतेस्तान्विमुंचति न च तेषु युज्यते लब्धमि
तिवाभिनिवेशं न करोति गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि गोपतिः सूर्यो यथा स्वतो भेदशून्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरु
पाधिवशादित्यर्कदृष्टान्तेनैवं संभावितमित्याह बुध्यत इति ५० स्वेन स्वरूपेणावस्थित आत्मा भेदेन बुध्यते अभिव्यनक्ती
ति व्यक्तिः उपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौ प्रतिबिंबितस्तु तद्गत इव भेदेन स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५१ कपोता

कालनद्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषां ४९ गुणैर्गुणा
नुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ५० बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ
इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत् ५१ नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः क्वापि के
नचित् कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ५२ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ कपोत्या
भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ५३ कपोतौ स्नेहगुणितौ हृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन
बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरत
र्वनराजिषु ५५ यं यं वांछति सा राजन्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५६

च्छिक्षितमाह नातिस्नेह इति स्नेहः प्रीतिः प्रसंगः उपलालनाद्यासक्तिः ५२ इदमेव प्रपंचयति कपोतः कश्चने
ति ५३ इतयोर्मिथः स्नेहप्रसंगौ दर्शयति कपोताविति द्वयेण स्नेहेन गुणितं निबद्धं हृदयं ययोः ५४ विस्रब्धौ
निःशंकौ ५५ सा कपोती तर्पयंती सहहासवीक्षितालापादिभिः प्रीणयंती अत एव तेनानुकंपिता सती यं यं वा
ञ्छति तं तं कामं समनयत् संपादयामास राजन्निति निर्वेदयत्येति स्मृविने ५६ राम राम राम ॥ ॥

तेषुजलभरितेषुअंडेषुहरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिःरचितावयवाःपत्रिणःकोमलान्यंगानितनूरुहाश्च

कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते अंडानिसुषुवेनीडे
स्वपत्युःसन्निधौसती ५६ तेषुकालेव्यजायंतरचितावय
वाहरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५७
प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ शृण्वंतौ
कूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ५८ तासां
पतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्यु
द्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ५९ स्ने
हानुबद्धहृदयावन्योन्यंविष्णुमायया वि
मोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६०
एकदाजग्मतुस्तासामन्नार्थंतौकुटुंबिनौ प
रितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुःचिरं ६१
दृष्ट्वातान्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः जगृहेजालमा
तत्यचरतःस्वालयांतिके ६२ राम

येभांते ५७ पतत्रैःपत्रैःअदीनानांहृष्टानां ५८ शिशून्बालान् प्रजाःपुत्रान् ६० स्वालयांतिकेचरतःक्रीडितस्ता
न् कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ६२

त्मसकृत्वादेव वचनं पोषणार्थं गतौ पोषणं भक्ष्यं ६२ शिचा जलेन ६५ आत्मानुरूपां भार्यां विललाप शुशोच ६६ वि
लापमाह अहो इति अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रिवर्गसंपादयितृः ६७ तांस्तथावृतान्पश्यन्नपि शिग्भिर्जाले

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ६३ कपोती स्वात्म
जान्वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ६४ सासकृत्स्नेहगु
णिता दीनचित्ताजमायया स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ६५ कपोतश्चात्मजान्बद्धा
नात्मनोप्यधिकान्प्रियान् भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ६६ अहो मे पश्यतापायम
ल्पपुण्यस्य दुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ६७ अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेव
ता शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ६८ सोहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः जिजी
विषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ६९ तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयं च कृ
पणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोपतत् ७० तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतका
न्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ७१ एवं कुटुंब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबं कृपणः
सानुबंधोवसीदति ७२ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्यु
तं विदुः ७३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ राम राम राम ॥

शुद्धाप्नोति केयो जयति एवमिति एवं गृहासक्तिः निरस्यामप्यनर्थहेतुः ७० मानुषस्य तु नितान्तं दिनाइत्या
हयः प्राप्येति ७३ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ राम राम राम ॥

ग्रह्मे जगरादिभ्यो नव भ्यः शिक्षितं हरिः अवधूतगिराप्राह विवेकायोद्धवं प्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वा
त्तदर्थोद्यमेनापुर्वं यो ह्याकर्तव्य इति अजगरान् शिक्षितमाह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके
च भवत्येव यथा दुःखं न तस्माद्बुधः नत्तेच्छेत शरीरनिर्वाहमात्रंतु यथालब्धेन कर्त्तव्यमित्याह ग्रासंस्विति अजगरः
अजगरवृत्तिः अक्रियः उदासीनः २ यदानपततितदा किं कर्त्तव्यं तत्राह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुग्दै
वमेव प्राप्यकर्मिनि धैर्यवान् ३ ननु समर्थोपि पीति शयीनेव किं ओमित्याह ओजा इति ओज इंद्रियबलं बलं शारीर

श्रीब्राह्मण उवाच सुखमैंद्रियकं राजन् स्वर्गे नरक एव च देहिनो च यथा दुःखं न तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः १
ग्रासं सुमृष्टं विरसं महांतं स्तोकमेव च यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोक्रियः २ शयीताहानि भूरी
णि निराहारोनुपक्रमः यदि नोपनयेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ३ ओजः सहो बलयुतं बिभ्र
द्देहमकर्मकं शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः
अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ५

मेवं तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव बिभ्रत् वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिश्च भवेत् नपुनरीहेत इंद्रियवानपीति दर्श
नादिव्यापारमपि निवारयति समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिः प्रसन्नश्चासौ अंतर्गंभीरश्च दुर्विगाह्यः
प्रवेष्टुमशक्यः परिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनं
तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदः नि
निश्चलोदकोर्णवो यथा तद्वदेनैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः ५ श्रीरामचंद्राय नमः राम राम राम

किंचवर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोपिसागरोयथानोत्सर्पेत् ग्रीष्मेनहिहीनोपिनशुष्येत् तथासमृद्धकामःसन्हिहीनोवा
नहृष्येत् नचशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुः नारायणपरः नतुविषयपरइति ६ रूपगंधस्पर्शरसैःपंचभिर्विषयैर्य्योहिताः
पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासक्तोयंचैतेगुरवः तदुक्तं पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताःपंच
भिरेवपंच एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेसेवतेपंचभिरेवपंचचेति तत्ररूपविलोलमोहितोनश्यतीति पतंगाच्छिक्षित
माह दृष्टेतितद्भावैःप्रलोभितः ७ स्त्रियमपलक्षणीकृत्यैनंनप्रपंचयतियोषिदिति ८ मधुकराच्छिक्षितमाहस्तोक

समृद्धकामोवाहीनोनारायणपरोमुनिः नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायां
तद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमाया
रचितेषुमूढः प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोव
र्त्तेतयावता गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः स
र्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः १० सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितं पाणिपात्रोदरामत्रोम
क्षिकेवनसंग्रही ११

मितिगृहान् गृहस्थान् अहिंसन् अपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेसवसन्मध्ये
संकुचितेनतस्मिन्बध्यतेएवंमुनिरपिरुचिलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ९ किंचअणुभ्यश्चेतिद्विवि
धोमधुकृत् भ्रमरःमधुकरोतिहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाच १० तत्राद्यमाच्छिक्षितमुक्त्वाद्वितीयाच्छिक्षित
माह सायमिदंभोक्ष्यामिश्वइदंभोक्ष्यामीति भिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रः तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रंपा
त्रंयस्यसः एकभिक्षायामुदरमात्रग्राहीभवेत् संग्रहीतमक्षिकेवनभवतिनजीवतीत्यर्थः ११ राम कृस ॥ ॥

भा॰११ टी॰ ११

पनहि प्रयत्नेनेति पुनः सायंतनमिति १२ स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरिति गजात् शिक्षितमित्याह पदापीति पादेनापि दारवीं दा
रुमयीमपि गजो हि करेणुं प्रदर्श्य निखातपिहितगर्ते निपात्य बध्यते १३ किंच नाधिगच्छेन्नोपगच्छेत् १४ त्यागभोगवि
हीनो धनसंचयः परगामी भवत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह नदेयमिति तदन्यो बलवान्भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहा
मक्षिकाभिः संचितं मधु यथा भुंक्ते तद्वत् ननु भूगर्भे प्रोथने कथमन्यो ज्ञास्यति हरिष्यति चेति तत्राह अर्थविल्लिंगैरर्थं त

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितं मक्षिकाइव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति १२ पदापि युवतीं भि
क्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्यु
मात्मनः भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधुः १४ नदेयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितं भुंक्ते तदपि त
च्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमे
राम राम ॥ धिनां १६ नमो भगवते वासुदेवाय॥ राम राम राम ॥

दुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधु वेत्ति हरति च १५ सोयमेव विनापि भोगः संभवतीत्य
त्रापि स एव गुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानामिति वक्तव्ये वर्णलोपश्चार्षः यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्न
स्वामिनावुभौ तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात् रामायनमः
श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय नमः ॥ राम राम राम राम कृष्ण कृष्ण राम राम राम ॐ ११

बलाधिकैः संहन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा २

हरिणाच्छिक्षेदित्याह ग्राम्येति भगवद्गीतं तु शृणुयादेव मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणशावादेव हरिणीसुतः
ऋष्यशृंगोपि गुरुस्तत्तानत्वमस्त्याह नृत्येति वश्यो वशभूवेतिशेषः १८ सापसक्ति नीशाहेन विनिमीनाच्छिक्षेदित्याह जिह्व
येति अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभकया दुर्जेयया ऋच्छति प्राप्नोति बडिशैरामिषलिप्तैर्लोहकंटकैः १९ दुर्जेयत्वमु
पपादयति इंद्रियाणीति निराहारस्यान्यत्सर्वं भावः यथाहारत्यजनेन तर्हि नेंद्रियजयः केवलं भवति रसनेंद्रियं तु वर्द्धते य

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्य
वादित्रगीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषितां आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृंगो मृगीसुतः १८ जिह्वया
तिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणि ज
यंत्याशु निराहारा मनीषिणः वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्द्धते २० तावज्जितेंद्रियो न स्याद्वि
जितान्येंद्रियः पुमान् न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे २१ पिंगला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे
पुरा तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनंदन २२ सा स्वैरिण्येकदा कांतं संकेत उपनेष्यती अ
भूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमं २३ मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदा
न्वित्तवतः कांतान्मेनेर्थकामुका २४

दि न भुज्यते नहि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेंद्रियक्षोभः स्यात् अतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुंजीतेति प्राणवृ
त्त्यैव संतुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जेयत्वख्यापनायोच्यते इतिशेषः २२ पिंगलायाप्येतदेव शिक्षितमिति
वक्ष्यन् तदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मे मया च शिक्षितं स्वैरिणी कामचारिणीति संकेते रतिस्थाने २३ तान्वि
त्तवतः सधनान् अत एव शुल्कदान् मूल्यदान् कांतान् सुरतार्हान् २४ राम राम ॥ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ३३ अपि संभावनायां अन्योपि मामुपैष्यतीति दुराशयेत्यन्तरेणान्वयः २५ द्वार्यवलंबमानापुनः प्रविशति पुनः निर्ग
च्छति एवं कुर्वती निशीथमर्धरात्रं प्राप २६ निर्वेदः अलंबुद्धिः वित्तचिंतैव हेतुर्यस्य सः २७ यथा यथावत्सम
मत्तः शृणु ननु किं निर्विण्णायागीतश्रवणेनेत्यत आह हि यस्मात्पुरुषस्याशायाः पाशानां निर्वेदोऽसिः यथा तथा
छेत्ता नत्र हेतुः नहीति अंगाहे राजन् २८ अविजितात्मत्वे हेतुः याहं बालिशाविवेकशून्या तस्मादसतः येन

आगतेष्वपयातेषु सा संकेतोपजीविनी अप्यन्यो वित्तवान्कोपि मामुपैष्यति भूरिदः २५ एवं दु
राशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती निर्गच्छंती प्रविशंती निशीथं समपद्यत २६ तस्या वित्ताशया
शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः निर्वेदः परमो जज्ञे चिंताहेतुः सुखावहः २७ तस्या निर्विण्णचित्ता
यागीतं शृणु यथा मम निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः २८ न ह्यंगाजातनिर्वेदो दे
हबंधं जिहासति पिंगलोवाच अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः या कांतादस
तः कामं कामये येन बालिशा २९ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय अकाम
दं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ३० अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्य
वृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ३१

कारणेन असतः तुच्छान्नरात्कामं कामये २९ बालिशत्वं प्रपंचयति संतमिति वत्तभिः समीपे संतं अंभिस्थान् इ तवी
मं परोक्षमीश्वरं ३० विगर्ह्या विनिंद्या वार्ता या जीविका तया कुत्तः सांकेत्येन या वृत्तिः अथवा बहुव्रीहिः स्वविशेषणे
वाय दिनायं प्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटात् अर्थ च अर्थतृषः लुब्धात् अत एवानुशोच्यात् नरात् याहं वि ॐ
त्तं रतिं चेच्छती तयाहं यात्मा परितापितः केनचित्रमित्युक्तीतेन नरेणाजितेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेन ३१ ३३

अहोधिकूमोया अहंह्यसतिवीभक्तिस्तिनंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणास्तनिहिताः तिर्यक्वेणवःवंश्यास्तस्मि न्नुभयतोनिहतावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मिताः वंश्यादयोयस्मिंस्तत्र पृष्ठदेदीर्घमस्थियत्तु सवंश्यः पार्श्वोस्थीनि वंश्यानिस्थूणाहस्तयदास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चपिनद्धमाच्छादितं तथापिदवंति नवद्वाराणियस्मिंस्तत् ए वंभूतमगारं रूपंनरशरीरमेतत् मेमत्तोऽन्याकावाकोतमूढाउपैतिसेवते ३१ सन्तेरातोसत्यामप्यहोममहोहर त्याह विदेहानामितियाहमसतीअच्युतादन्यंकामंभोगमिच्छतीसा ३२ एवंनिर्विण्णमानसा अतःपरमेवंकरिष्या

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धं क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णंमदुपैति कान्या यैस्तद्धानिपविशाणिपेचनाह्वेविषिच अष्टचितंत्ताणायोनिकान्यामत्रउपैतिनि जिघ्रन्तुक्ता पिसर्वेभेवपएन्नपिसर्वकमले जिघ्रन्त्यष्टपन्तस्वकंविहायान्कायस्यानविरज्यते अहोमहिस्यमाहात्म्यस
स वैव्यामोहितेजगत् नविरज्यतिकायोयेपीडयन्नयिनासिको ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमू ढधीः यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरीरिणां तंविक्री दाक्ता
यात्मनैवाहंरमेनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदानराः आद्यन्तवन्तोभार्यायादे वावाकालविद्रुताः ३५ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा निर्वेदोयंदुराशायायन्मेजातःसुखा
वहः ३६

मीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरआत्मनैवआत्मानमेवनिवेद्यतंविक्रीयविशेषेनक्रीत्वा अनेनैवसहहरेमे रमालक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यन्तवन्तोकामाः विषयाः कामादानरावादेवा
यं कालकलितभार्यायाः कियत्प्रियंकृतवंतः नकिंचित् अतोनेहामुत्रचनद्धतिरिक्तः कोपिसेव्योस्तीत्यर्थः ३५ एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमितिदुष्टाआशायस्यामे ३६ राम राम कृष्ण ॥ हर ॥

भा॰ द॰ ननुधनाशान्याक्लिष्टात्मिकथंविरक्तासीत्यत आह मैवमिति मंदभाग्याचेदहंस्यांतर्ह्येवंनिर्वेदहेतवःक्लेशानस्युरि
टी॰ त्यर्थः येननिर्वेदेनानुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्यपरित्यज्य ३६ अतस्तेनश्रीविष्णुनाउपकृतेनकृतमुपकारंनिर्वेदलक्ष ल
२५ णंग्राम्येषुविषयेषुवासंगताः ३८ कथंव्रजसीत्यत आह संतुष्टेति ३९ ननुब्रह्मादीन्हित्वाश्रमनैवेतिकोयंनियमः
तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतविवेकं ४० नहिकिमात्मत्राणोपाधिनाभजिष्यसि ननत्रसर्वतोनिर्विद्य

मेवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः येनानुबंधंनिर्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ३६ तेनोपकृतमा
दायशिरसाग्राम्यसंगताः त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरं ३७ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथा
लाभेनजीवती विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३८ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणं ग्र
स्तंकालाहिनात्मानंकोन्यस्त्रातुमधीश्वरः ३९ आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखिलात् अप्र
मत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ४० ब्राह्मणउवाच एवंव्यवसितमतिर्दुराशांकांततर्षजां छि
त्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ४१ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखं यथासंछिद्यकां
ताशांसुखंसुष्वापपिंगला ४२ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेअष्टमोध्यायः ८ राम राम ॥

भगवद्भजनेतिप्रवृत्तस्यात्मनएवंसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदाएवंजगत्कालसर्पेणग्रस्तंपश्येत्तदाप्रमत्तःसन्निखि
लाद्देहादिदेहासक्तभोगान्निर्विद्येत तदाहि आत्मैवात्मनोगोप्तेत्यन्वयः अतःकेवलमीश्वरमेवभजामीतिभावः ४०
कांतस्पर्शाभिलाषः ततोजातां ४१ फलितमाह आशाहीति ४२ राम राम कृष्ण विष्णु ॥ ॥ ॐ
इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ शुभम् भद्रम् ॥ ॥ २५

नवमेकुररादिभ्योदेहनस्योपशिक्षितं श्रुत्वायदुःकृतार्थोभूदितिकृत्स्नेनवर्णितं कुरराद्युदितमाह परिग्र
होहीति यद्यत्प्रियतमंतत्तस्यपरिग्रहः तद्विद्वानपरिग्रहोदुःखमितिविद्वान्सन् यस्त्वकिंचनःत्यक्तपरिग्रहः
ननुदरिद्रस्तदाहसामिषमिति १ अर्भकशिक्षामाह नेतिगेहपुत्रिणांतद्यन्नोयाभवतिसचिंताचमेनास्तिआ
त्मैवक्रीडायस्यआत्मनिरतिः प्रीतिर्यस्यसः ननुतत्सर्वंतयोःकिंसादृश्येनेष्टंतत्परमसुखमित्याह द्वाविति ३

ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणां अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १
सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोन्येनिरामिषाः तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमानौ
स्तोनचिंतागेहपुत्रिणां आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपर
मानंदआप्लुतौ योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणाना
नृगृहमागतान् स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्रहसि २
पार्थिव अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ राम कृष्ण ॥ राम ॥

विमुग्धः अतःजडः अनुद्यमः एवंभूतोयोबालः यश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौद्वौकर्मयोःशिक्षितेनवकु
आख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान् स्ववरणायागतान् बंधुषुपित्रादिषु ५ शंखाःशंखवलयाः
महत्ययाभवति तथास्वनंचक्रुः ६ सामहतीबुद्धिमतीजनन्स्वनंशाल्यवहननंजुगुप्सितंचदरिद्रताद्योत
कं एकैकशःक्रमेणैकमेकंभंजकरादयसारितवती ७ राम राम कृष्ण राम ॥ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ७५

निरभिदत् पृथक्कृतवतीतत्कर्मणोपास्तवचकथंसंगतिस्तत्राह ८ लोकानिति ९ वासइतिप्रथमोक्तया
देकलहहेतुः वार्त्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः चित्तैकाग्रताहेतोस्तन्निर्लक्षणसमाधिरितिशरकारस्थितिलिं
मित्याह मनइतितत्रोपायमाह जितेतिश्वासस्तज्जयेश्वासजयः तस्यचजयेश्वासाधीनेमनोनिश्चलंभवति न
त्वखिलंनिश्चलंभवति तत्राखिलेनिश्चलेसदपिमनोविषयवासनयायदिविक्षिप्येततर्हिपश्वादिवत्सर्वेध्यालीयेतवा
तथापिकिंतत्राहवैराग्येणविक्षिप्यमाणं अभ्यासयोगेनलब्धंध्रियमाणंस्थिरीक्रियमाणं ११ एकत्रेतिकुत्रतत्राहय

सानत्रजनकस्मिन्नेमन्त्वामहतीव्रीडिताततः बभंजेकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभू
द्घोषोह्यवघ्नन्त्याः स्मशंखयोः तत्राप्येकंनिरभिदद्देकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८ अन्वशिक्षमिमंतस्या
उपदेशमरिंदम लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासेबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयोर
पि एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः वैराग्याभ्या
सयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून्सत्त्वेनवृद्धे
नरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनं १२

स्मिन्निति यत्तद्ब्रह्मविदेयात्मकंमनः एतद्यस्मिन्परमात्मनिरूपेभगवतिलब्धास्पदंकर्मवासनांमुंचतितस्मिं तत्तु
कर्मवासनात्यागेपिसत्त्ववृद्धिवह्नयोरुर्वीरः नसत्त्वेनेति वृद्धेनोपशमात्मकेनरजस्तमसोरभावेविदोमलयाभावा
न्निर्वाणमवृत्तिकंध्येयाकारेणावस्थानिकुतः अनिंधनेइंधनेगुणाःतत्कार्यंचतद्रहिते तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसो
वृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयते १२ राम ॥ राम ॥ ॐ ७५

ततश्चतत्तैतस्फूर्तिरित्याह तदेति वहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्यादिभीगतात्मातस्य इषुकरणेदत्तचित्तः भेरीघोषै
र्नृनिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् १३ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंसदस्यायित्यागिकुमारीगुरुः ज
नसंत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकिमानएकाकीविचरतिनियतनिकेतरहितश्चसदाप्रमत्तश्च एकांतवासीचआ
चारैर्गतिभिः सविशेषानिर्विशेषावेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितिभाषीचतद्वत् मुनिर्वर्ततेइत्यर्थः किंचगृहारं

तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौ
गतात्मानददर्शपार्श्वे ॥१३ एकाचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः अलक्ष्य
माणआचारैर्मुनिरेकोल्पभाषणः १४ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्म
नः सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवःपूर्व
सृष्टंस्वमायया संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमीश्वरः १६ राम

भवति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्यसुखंयथाभवति तथावर्द्धते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्के
वलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारादिकारिणाभिन्नोनेनमयासंभावितावितिवक्तुमथ
संहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेणएकः कारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदंजगत्
कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य १६ नमोभगवतेवासुदेवाय ॥ राम ॥

भा०ए०
टी०
३६

एकएवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योभूत्कारणभूतासुसत्वादिशक्तिष्वपिसाम्यंनीतासुसतीषु १७
गुणसाम्यंप्रधानंतदुपाधिः पुरुषस्तयोरीश्वरः परावराणांपरेब्रह्मादयः अपरेअन्येचमुक्ताजीवाः तेषांपर
मःप्राप्य आस्तेकुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलेतिनिर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानां
संदोहः सपरमानंदइत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः ततः केवलादेवसृष्टिंदर्शयतिकेवलेनात्मानुभावेनकालेनस्व
रूपेक्रियाशक्तिप्रधानेमहत्तत्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेतस्यहेयत्वेमाभैरितिसंबोधयति १९ अरिंदमअ

एकएवाद्वितीयोभूदात्माधारोखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासु
शक्तिषु १७ सत्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः परावराणांपरमआस्तेकै
वल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः केवलात्मानुभा
वेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकां १९ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम तामा
हुःत्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखं २० यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपु
मान् २१

रीन् संगादीन्दमयितुंसमर्थः सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्यतामितिस्त्रीलिंगेनपरामर्शः त्रिगुणव्यक्तिं
गुणत्रयस्यकार्यंअतएवविश्वतोमुखंनानाविधंत्रिगुणात्मकंविश्वमहंकारद्वारेणसृजंतीत्रिगुणकार्यस्यसूत्रसंज्ञायां
कारणमाह यस्मिन्नितिकारणभूतेसूत्रमहद्रूपेयस्मिन्निदंविश्वंप्रोतंग्रथितं वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमसू
त्रेणायंचलोकः परश्चलोकःसर्वाणिभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतेः येननवायुनाप्राणरूपेणजीवःसंसरति २२ ॥ ठो ३६

तदेवशिक्षितमर्थमाह हृदयाउर्णांवक्त्रतः वक्त्रेणसंतत्यप्रसार्यविहृत्यक्रीडित्वा भगवद्ध्यानपरायणेन त
त्सारूप्येनचित्रमिति पेशस्कृतोभ्रमरविशेषान् ध्यानमित्याहयत्रयत्रेति २२ सकलंएकाग्रकुड्यांवेशितः नि
रुद्धः भयेनध्यायन् सात्मतांतत्सारूप्यंसात्मतामितीतिपाठेत्वापत्ता पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्याभिप्रायः य
दातेनैवदेहेनान्यसारूप्यंदृश्यते तदाकिंवक्तव्यंदेहान्तरेणसारूप्यंघटतइति २३ स्वदेहादेवशिक्षितमाह

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्त्रतः तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः २१
यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकलंधिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापियातितत्तत्स्वरूपतां २२
२ कीटःपेशस्कृतंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवेशितः यातितत्सात्मतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३
एवंगुरुभ्यएतेभ्यः एषामेशिक्षितामतिः स्वात्मोपशिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो २४
देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्वनिधनंसततार्त्युदर्कं तत्वान्यनेनविमृशा
मियथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः २५ राम राम ॥

स्वात्मेति २४ आत्मनोदेहात्शिक्षितांतं गुरुत्वेहेतुः विरक्तिर्विवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्वनिधनं
उत्पत्तिविनाशौविभ्रत्स्म किंचसततंसंततं आर्त्युदर्कंदुःखमेवोत्तरोत्तरफलंविभ्रत् यद्वासततार्तिरेव उद
र्कउत्तरफलंयस्यतत्सत्वनिधनंविभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्वानीतियथायथावत् एवंतूपकारित्वेपिदेहे
नैवावस्थाकर्तव्येत्याह तथापीतिपारक्यंश्वसृगालादिभक्ष्यमितिनिश्चितवान् २५ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ९७

ततन्तास्तुदर्क ... तोदेशप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्य देहस्य प्रियं चिकीर्षया भोगसंपादनेच्छया जाया
दिवर्गान्वि ... तन्वन् पुष्णाति पुरुषः कथंभूतः कृच्छ्रं यथा भवति तथा अवरुद्धानि संचितानि धनानि य
स्य सः अयेन सः देहविशेषणं वा स देहः स्वांते स्वस्यायुर्येति अवसीदति नश्यति किंच देहनाशेपि न दुःखस
माप्तिरित्याह अस्य देवहस्य देहांतर बीजं कर्म सृष्ट्वेति वृक्षस्येव धर्मो यस्य सः २६ किंच जिह्वेति अमुं देहेन द

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान् पुष्णाति यत्प्रि
यचिकीर्षया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः
स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा २६ जिह्वै
कतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोन्यतस्त्वगुदरं श्र
वणं कुतश्चित् घ्राणोन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्ब
ह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति २८ राम ॥

भिमानिनं पुरुषं वा एकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति आकर्षति कर्हि कदाचित्तर्षा पिपासा जलं प्रति शिश्नो
व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमन्नमात्रं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गंधं प्रति चपलदृक् रूपं प्रति क्वचित्स्व ॐ
स्वविषयं प्रति कर्मशक्तिरन्यदपि कर्मेंद्रियं लुनंति त्रोटयंति २८ राम राम ॥ ॥ ९७

तदेवंदेहोगुरुरित्यादित्रिभिः विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्नीश्वरानि॰
ष्टंविधनेस्वहेतुनिद्राभ्यां पुराणिशरीराणिपुरुषंदेहंब्रह्मणोवलोकायअपरोक्षायधिषणाबुद्धिर्यस्मिंस्तमुक्तं
तासामयोहषीप्रियेतिश्रुतिः पुरुषत्वेवाविस्तारमात्मेत्यादिनयथाताभ्योगामानयताअब्रुवन् नवैनोयम
लमितिताभ्योअश्वमानयन्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयताअब्रुवन् सुकृतंवतेतिच २८ त
स्माद्बहूनांसंभावानांजन्मनामंतेमानुष्यंअनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकंदैवाल्लब्ध्वा अनुमृत्युअनन्तरितं

सृष्ट्वापुराणिविविधान्यजयात्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् तैस्तैर
तुष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्मावलोकधिषणंमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासुदुर्लभमि
दंबहुसंभवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निः
श्रेयसायविषयःखलुसर्वतःस्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआत्मनि वि
चरामिमहीमेतांमुक्तसंगोनहंकृतिः ३० ॥

तदंमृत्युर्वोयस्यतत् यावन्नपतेत्तावदेवतूर्णंशीघ्रंनिःश्रेयसाययतेत नविषयः पुनःसर्वतःपश्वादियो
निष्वपिस्यादेव २९ तदेवंदेहोःपोपादेयविवेकंवहुधानिरूप्येदानीं यदुक्तोत्वंतुकल्पःकविर्दक्षः इत्यादि
तत्रोत्तरमाह एवमिति एवंवहुभ्योगुरुभ्यः शिक्षितेनविशिष्टेनज्ञानेनैवालोकःप्रदीपोयस्यसः सन्नात्मने
वाआत्मविशेषणे आत्मनिस्थितेनवमहींविचरामि ३० ९म कृस्न ॥ ॥

भा०ए० ननुकिंबहुभिर्गुरुभिः नहिस्वेनकेनचद्गुरुः अमुखैर्वहुवोगुरव आस्थितास्तत्राह नह्येकस्मादितिबहुधास
टी० प्रपंचनिरूपंचमेदादिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेष्टारोगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां आत्मन्यसंभावना
३८ दिमात्रवर्तकाः एवंचबहुत्वेयुक्तमेवेति ज्ञानप्रदंतुगुरुमेकमेववदपति सदभिदंगुरुंसुशानमुपासीनेनेति
नतूक्तं तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुः श्रेयउत्तममिति ३१ विप्रोदत्तात्रेयः योगादिभासकरुमर्यादयामोक्तैः सहयाद्या
इत्युक्तवान् यथागतेनदेवहूत्याययविन्यर्थः ३२ भगवान्स्वीयंब्रह्मविकुलमितिमुत्थायानेनः पूर्वेषामेव

नत्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलं ब्रह्मैतदद्वितीयंवै
गीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वासयदुंविप्रः
तमामंत्र्यगभीरधीः वंदितोभ्यर्थितोराज्ञा ययौप्रीतोयथागतं ३२
अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तःस
मचित्तोबभूवह ३३ इतिभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे
राम ॥ नवमोध्यायः ॥ राम ॥

जयति अत्रसंग्रहश्लोकः कपोतमीनहरिणाकुमारीगजपन्नगाः पतंगाःकुररःचाहिर्भृंग्यार्भोगुरवोमताः म
धुकृन्मधुहर्तोचपिंगलाचद्वयोस्त्रयः उपाधेयार्थविज्ञानेशेषाः पृथ्व्यादयोमताः तदेवानरभेदभेदस्तुतत्रतत्रस्फु ॐ
टीकृतः अथावधिनयेचाहनचाहावीरितःक्रमात् ३३ इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांनवमोध्यायः ९ ॥ ३८

चतुर्विंशानिमूर्वीक्ष्यालब्धसंभवनाभवः उद्धवस्यात्मतत्त्वाज्ञेसाधनोक्तिरतः परंदशमेदेहसंबंधात्संसृतिर
नात्मनःस्वतः इत्येतद्वर्णयामासमतान्तरनिरासतः तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकेज्ञानायादित्
आरभ्यसाधनान्युपदिशतिभगवान्मयेति मयापंचरात्रादियुक्तेष्वेस्वधर्मेषुप्रवहितः अप्रमत्तःसन्तदवरो
धेनवर्णाश्रमाचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मनासंभवतितत्राह अन्वीक्षितेनेतिस्वधर्मेविशुद्धचित्तःसन्दे
हिनोविषमेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाःतेषांफलवैपरीत्यंपश्येत् एवंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् २

ज्ञानस्य तत्त्व

श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मास
माचरेत् १ अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनां गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्य
यं २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलःतथाभेदात्मधीर्गुणैः ३
निवृत्तंकर्मकुर्वीतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनां ४ राम ॥

किंचकाम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येतिविफलः अर्थशून्यः अत्रैवंप्रयोगःइंद्रियैर्वाबाह्यैःना
नाबुद्धिःसाविफलानानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वाच्चमनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थीनप्रवर्तेत
तत्रकाम्यनिषिद्धयोःनित्यनैमित्तकेकुर्यात् प्रत्यवायजिहासयाइतिस्मृतिः अतःप्रवृत्त्यंकाम्यंकर्मत्यजे
त्निवृत्तंनित्यनैमित्तिकमेवकुर्यात् आत्मविचारेतुसम्यक्प्रवृत्तोनित्यकर्मचोदनामपिनाद्रियेतनित्यनैमित्त

भा॰ ए॰
टी॰
२५

किंतु यमान् अहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेण सेवेत शौचादीन् तु नियमान् क्वचित् यदा शक्तिस्तदा मत्परतानावि
रोधेन मया द्वादश नियमा उक्तास्तेन विशेषाध्याये वक्ष्यति किंच यमेवादृष्टं पतित्यज्य गुरुमुपासीनेत्याह मदभि
ज्ञमिति मदात्मकं मद्रूपं ५ गुरुसेवकस्य धर्मानाह अमानीति दक्षः अनलसः निर्ममः जायादिषु ममताशू
न्यः गुरौ तु दृढसौहृदः असत्वरः अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येव शिष्यस्य लक्षणानि तेया
नि ६ ननु स्वजायादिषु कथं निर्ममः स्यात् तत्राह जायेति उदासीन्यहेतुं विवेकं दर्शयति आत्मनोऽर्थं प्रयोज

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकं ५ अमान्य
मत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षे
त्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद्दे
हादात्मेक्षिता स्वदृक् यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ८ राम ॥

नं सर्वत्र सममिव पश्यन्निति अयं भावः सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वात् जायादिदेहेष्विव स्वदेहे आत्मनोऽर्थः सुखादि
सममेव केन विशेषेणेत्येवं ममत्वाभिनिवेशः इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्येतेति ७ अहो कोऽसौ देहव्यतिरिक्त आ
त्मा यस्यैक्याद्दृष्टिः सर्वेषु समः स्यात् तत्राह विलक्षण इति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्मान्यः यतो विलक्षणो द्वेधा वैल
क्षण्यं दर्शयति ईक्षिता स्वदृगिति द्रष्टा हि दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडात् विलक्षणयोरन्यत्वे दृष्टान्तः गें
यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चिद्दाह्यात् प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति ८ राम ॥ ॥ २५

अनेनैव दृष्टान्तेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वादयो सिद्धा इत्याह निरोधे इति यथा दारुण्यन्तः प्रविष्टोग्निस्तत्कृ
तान्नाशादीन् प्राप्नोति नन्तु स्वतो नाशादिमान् एवं देहगुणानन्तिनित्यत्वादीन् देहान्तरो नित्यादिस्वरूपो ह्यात्मा
नुभवति ततस्तु नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ९ नन्वग्ने दारुसंगात्तद्धर्मभाक्त्वं युक्तं न त्वात्मन
स्त्वसंगत्वात्कथं देहेन तद्धर्मैर्वा संबंधं बंधे वा कुतः तन्निरासः तत्राह योसाविति पुरुषे स्वेश्वरस्याधीने मायागुणैः
योसौ स्वत्वमः देहोयं च स्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्यायं संसारः तन्निबंधनः तदध्यासकृतः हि यस्मात् एवं
तस्मादात्मविद्या तन्निवर्तिकेत्याह आत्मनो विद्या वित्तानतस्य छिनत्ति छेत्ता अच्छिदिति वा पदच्छेदः १० यस्मा

निरोधोत्यन्तमग्नेरगुणग्रहस्त्वानानात्वं न कृतानन्तुगुणान् अन्तःप्रविष्ट आदन्त एवं देहगुणान्परः ९ योसौ
गुणैर्विरचितो देहोयं पुरुषस्य हि संसारस्तन्निबंधोयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासया
त्मानमात्मस्थं केवलं परं संगम्य निरसेदेन हस्तु बुद्धिं यथाक्रमं ११ आचार्योरणिराद्यः स्यादन्तेवास्यु
त्तरारणिः तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः १२ राम

देवं तस्माज्जिज्ञासया ... सविचारेणात्मस्थो आत्मनि कार्यकारणसंघात एवस्थितं सम्यक्कृत्वा त्वा एतत्तूपनास्मि
न्देहादौ वस्तुबुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत् त्यजेत् ११ गुरोर्लब्धा विद्या विद्या तत् कार्यं निरसनं तत्त्वमेति
स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेन निरूपयति आचार्य इति आद्यः उत्तरः अधरः तत्संधानं तयोर्मध्यमेम
थनकाष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्यान्संधिः संयोगो भवन्नाग्निरिव तथा च श्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररू
राम ॥ पं विद्यासंधिः प्रवचनं संधानमिति १२ ॥

भा॰ टी॰ ए॰

प्रतिसाहस्रमेवाह वैशारदीति विशारदोतिनिपुणः तेन शिष्येण प्राप्तेन गुरोरुपदिष्टा वा अतिविशुद्धा
बुद्धिः गुणकार्यरूपां मायां निवर्तयति तदात्मकमेव हि विश्वं जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान् गुणांश्च दग्ध्वा असमि
न्निरिन्धनः तस्मात्कार्येण कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात् साक्षात्परमानन्दरूपो भवति १३ एवं तावत्
स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्माकर्तृत्वादयश्च धर्मास्तस्य देहोपाधिकाः तद्व्यतिरिक्तं च सर्वमनित्यं माया
मयं चातः सर्वतो विरक्तः सञ्ज्ञानमात्रेणैव मुच्यत इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवं श्रुतिसमन्व
येनानिर्णीतेऽप्यर्थे मतान्तरविरोधेन संदेहो माभूदिति तन्मतं निराकर्तुमुद्भावयति अथेति अथ यमन्यसे एषां जी

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शाम्यत्य
समिद्यथाग्निः १३ अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमा
त्मनाम् १४

वात्मनां कर्मकर्तॄणां सुखदुःखयोर्भोक्तॄणां च नानात्वमिति एवं हि जैमनीया मन्यन्ते अहंप्रत्ययवेद्य एवात्मा ।
स च शरीरभिन्नः कर्ता भोक्ता रूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एव परमात्मास्तीति यथाहुः अहंप्रत्ययवि
ज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हीति तथा वैराग्यं च न संभवति तथा हि भोगस्यानानामनित्यत्वाद्धि वैराग्यं भवेत् ।
भोगकालस्य वा तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वानन्त्येन नास्तीत्याह अथ नित्यत्वं लोककालाग ५०
मात्मनां मन्यस इति १४ राम राम कृष्ण राम ॥ राम राम॥

नचभोगपानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्रक्चंदनादीनांसंस्थास्थितिःऔत्पत्तिकीप्र
वाहरूपेणनित्यानथाचवदंति नकदाचिदृशंजगदिति अतस्तत्कर्ताकश्चिदीश्वरोपिनास्तीतिभावः किंचयथा
यथाखहे ननुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदे
नधीर्जायते अतोनित्याभिद्यतेच अयंगूढोभिप्रायः नहिनित्यज्ञानस्वरूपआत्माअपितुज्ञानपरिणामवान्
नचविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपस्यननित्यत्वविरोधतइति अतोमुक्तौइंद्रियादि

नन्वसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा नत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यंग
सर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोसकृत् १६ अत्रापिकर्मणांकर्त्तु
रस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते भोक्तुश्चदुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यते
विदुषामपि तथाचदुःखंमूढानांवृथाहंकरणंपरं १८

रहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति १५ तत्रतावदुक्तमेवा
कृत्यवैराग्यपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिनालोकानांलोकपालानांइत्यतःप्रा
क्तनेनग्रंथेन अंगहेउद्धव कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् १६ अत्रापीतिस्वोत्प्रपद्येदुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवा
संभवादित्यर्थः १७ ननुयेसम्यक्कर्मकर्त्तुंजानंतितेसुखिनएवयेतुनजानंतितएवदुःखिनइवचेत्तत्राह नेतिवि
दुषामपिक्वचित्सुखंनविद्यते अतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइतितेषांकेवलंवृथैवाहंकारइत्यर्थः १८ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ५१

अंगीकृत्याप्याह यदीति तेयोगं उपायेन विदुर्यथा साक्षात्मृत्युर्न प्रभवेत् १९ तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यती
ति चेत्तन्नेत्याह कोन्वितियतः अंतिके वर्तमानो मृत्युर्न तुष्टिं ददाति आघातं वधस्थानं प्रति २० एवमस्मिंल्लोके
सुखं नास्तीत्युक्तं लोकांतरेपि तथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादि तदपि दृष्टवद्दुष्टं स्पर्द्धा परसुखासहनं असूया परगु
णेषु दोषाविष्करणं अत्ययो नाशः व्ययो पतनं तैर्दुष्टं तस्य यो नाशः अत्ययो अन्यस्यातिशयः तं दृष्ट्वा तदप्राप्त्या
दुःखमित्यर्थः किं च बहवो अंतराया वैगुण्यादिरूपा विघ्ना यस्मिन्कामे सुखे तस्य भावः तत्त्वं तस्मात्कृषिर्यथा बहु

यदि प्राप्तिं विघातं च जानंति सुखदुःखयोः तेप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुख
यत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः २० श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं स्पर्द्धासू
यात्ययव्ययैः बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलं २१ अंतरायैरविहितो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः
तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः भुंजीत दे
ववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवी
नां हृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः
२५

विघ्नास्तद्वत् बहुप्रयत्नेन प्राप्तमपि निष्फलं २१ विघ्नवैगुण्यादिअभावमेवमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुःखपरिहृ
तमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जितं साधितं २२ यज्ञैर्देवता इंद्रादिरूपा इष्ट्वा २३ स्वपुण्यैरुपचिते सर्वभोगसं
पन्ने देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते २४ कामेनेच्छया गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिना हृद्यवेषेति ५२
कांतस्वहृष्टशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु क्रीडन् आत्मपातं न वेद २५ राम ॥

कालेनचालितः पातितः २६ प्रवृत्तिर्द्विविधाविध्यनुसारेणकाम्यकर्मणिवातल्लंघनेनचाधर्मेवातत्रकाम्यप्र
वृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीतियदिवेत्यन्वयः अजितेंद्रियत्वात्कामात्मा अतः कृपणः अतो
लुब्धोभोगतृष्णाकुलः अतःस्त्रैणःस्त्रीलंपटः तदर्थंविहिंसकः २७ किंचदुःखजनप्रलोभितोधनाद्यर्थंपशून्
विधिनाहत्वातमःस्थावरतांयाति २८ एवंकर्मसुप्रवृत्तस्यनसुखेनचनिष्कृतिरित्युपसंहरतिकर्माणीति २९

तावत्सप्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्म
रतःसंगादसतांवाजितेंद्रियः कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्य
प्रेतभूतगणान्यजन् नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहे
नतैःपुनः देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्पजीविनां
ब्रह्मणोपिभयंमत्तोद्विपरार्द्धपरायुषः ३०

तथापिलोकानांनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानांसुखमस्तीतिचेत्तत्राह लोकानामिति द्वौपरार्द्धौपर
मायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोपितथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातः पवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धाव
तिपंचमः इति अतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवानर्थहेतुत्वाद्विरक्त्याज्ञानेनोनिवृत्तिरेवमत्कैनेतितात्पर्यार्थः ३० ॥

एतेनैवस्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावांगीकारः परित्यक्तः अन्यदपिश्रीधराद्युक्तं सर्वमंगीकृत्यैवनिरसकरोतिच
भा॰ प॰ तुर्भिः नत्वयदुक्तंकर्तृभोक्तृरूपएवात्मेतितन्निराकरोतिगुणाइतिगुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृजेतितत्वात्मा
टी॰ श्रात्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयत्कर्माणिकरोतीतिइतिचेन्नेत्याहगुणाइतिगुणाःसत्वादिःगुणानींद्रियाणिअनुसृत्यतेप्र
५२ वर्तयतितत्वात्मनः अतःकर्तृत्वेनावत्वास्तिभोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्त इंद्रियादि

गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोनुसृजतेगुणान् जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ २१ यावत्स्या
द्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि २२ यावदस्यास्वतं
त्र्यंतावदीश्वरतोभयं यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पिताः २३ ॥ कृष्ण ॥

संयुक्तःउक्तइत्यतआह अस्तीनेषुअहंकारवानित्यर्थः २१ यच्चोक्तमात्मनोनानात्वंतदप्यौपाधिकमित्या
ह यावत्स्यादितिगुणानांवैषम्यंअहंकारादिकार्यरूपेणत्वात्मनः एकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तंकथंवालोकपा
लादीनामपिभयमित्युक्तंतत्राह नानात्वमिति २२ यच्चपरकर्माभिप्रेतंप्रवृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राहयएतदिति गं॰
एतद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंचेत्यर्थः उपासीरन् स्वर्लोकादीनामनित्यत्वात् शुचार्पिताःप्रेताःसंतोमुह्यंति २३ ५२

नकेवलमनित्यमात्रंकिंतुमायामपीत्याह कालइतिस्वभावोवस्त्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्योगकारणंगुणव्यतिक
रेमायायांसत्यांमामेवप्राहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताःसंतिततोनिवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वात् श्रेयसीतिसिद्धंएवंतावदेक
एवात्मानस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकृतःसंसारः आत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तंविलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना
देवचमतांतरनिरासेन दृढीकर्तुं अथैवमित्यादिनातत्रप्रश्नत्रिगुणेष्वितित्रयमर्थः गुणेषुसत्स्वात्ममुक्तिःसत्त्वेववाआ
येज्ञानसाधनाभावात् नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोपितत्कार्येदेहजेषुसुखादिषुनबध्यतेकथंतयापिनेराका
कर्मस्तु

कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेसति ३४ उद्धवउवाच गु
णेषुवर्तमानोपिदेहजेष्वनपावृतः गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वा
ज्ञायेतलक्षणैः किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर
नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेदशमोध्यायः १०

प्रावृतत्वान्नबध्यतेइतिचेन्नहिवंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतः कथंवध्यतेइतियदितुसत्त्वेवनदेहेका
रेणवध्यतेनतर्हितस्यावमुच्यतेइतिमतेनर्हितत्कथंतानत्यमितिप्रश्नत्रिवद्धोमुक्तोवाकथंवर्तेतेत्यादिकिंभुंजी
तीकथंभुंजीतेत्यर्थः ३६ एतद्विषयेप्रश्नंकिंचएकएवात्मानादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेस्यानित्यत्व
प्रसंगात् नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याहनित्यबद्धइति ३७ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदश

एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणं साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितं १ नित्यबद्धोनित्यमुक्तए
कएवेतिमेभ्रमः इतियदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधात् प्रतीतितोवानाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याहब
द्धोमुक्तइतिद्वाभ्यां आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मदधीनत्वाद्गुणोपाधिकः नवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेपितुंडुल
पाकादिवद्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्बंधनंनास्तिअतएवमोक्षश्चनास्तीति ननुकथंसर्वं

श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्यमा
यामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनं १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्च
मायया स्वप्नेयथात्मनःख्यातिः संसृतिर्नतुवास्तवी २ राम ॥

प्राणस्वविरुद्धमुच्यतेनेनत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमत्कृतोनिर्णयः अलमितिकृतनैकैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आ
त्माबद्धोमुक्तइतिव्याख्याउक्तिः सामेगुणतः सद्गुणपारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणानियंतरिक्षस्वास्मिंस्तद्भ्रांतिरि
कमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानं १ एवंकारणभूतगुणानांमायामयत्वान्नकार्यंसंसृतिर्मा
तिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नः आत्मनःबुद्धेरेवख्यातिर्विवर्तस्तद्वत् २ राम कृष्ण ॥

ग्रतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वौपाधिकी घटतइत्याह विद्याविद्ये इति तन्त्येन मोक्षबंधावाभ्यामिति तन्नूश
क्तीः उक्तः सो मायाविनिर्मितेमायाख्यशक्तिरूपत्वात् बंधमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थे ननु तत्कार्यत्वे बंधमोक्षयो
रनादित्वनित्यत्वे न स्यातां न स्याद्ये अनाद्ये अतो यावद्विद्याप्रवर्तयामिति तावद्बंधः यदा विद्योदयस्तदा मोक्षः स्फु
रतीत्यर्थः तथा च स्कंदपुराणे बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातन इ
ति तव शरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोध उक्तः इति ३ भ्रांतिं व्यावर्तयन् बंधमोक्षव्यवस्थामु
पपादयति एकस्यैवेति हि किमात्माभेदात्तवापि बंधः नहि मर्योऽशस्य जीवस्यैवेति नन्वात्माभेदे जीवो नाम को न्यो

विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ३ ए
कस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते बंधोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ४ ॥

स्ति एष्यक कर्यं च बंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थानत्राह ममांशस्य अयं भावः यथैकस्य चंद्रादेर्जलाद्युपा
धिना बिंबप्रतिबिंबरूपो भेदः यथा च तत्र जलकृताः कंपादयः प्रतिबिंबस्यैव यथा च तत्र प्रतिबिंबानामप्यु
पाधिभेदेन भेदादेकस्मिन् उदके भग्ने न तत्प्रतिबिंबस्यैव बिंबैक्ये नान्यगतस्य तथाविद्यायां प्रतिबिंबित
स्य मदंशस्य जीवस्यैव तत्कृतो बंधः तस्य चोपाधितो भेदात्तद्व्यवस्थेति तथा चाहुः यथैकस्मिन् घटाकाशे रजो
धूमादिभिर्युते न सर्वे संप्रयुज्यंते तथा जीवाः सुखादिभिः इति एतच्चानिरहस्यैः स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति संबो
धयति हे महामते इतरो मोक्षः ४ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राम राम ॥

नदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथंवर्तेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेतिनित्यवैलक्षण्यंद्विविधंजीवेश्वर
योरेकंजीवानांचैकंतत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्धद्वयेनश्लोकानांतद्धर्मवतोएक
स्मिंधर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनस्थितयोः ५ तदेवकथयति सुपर्णाविति पक्षिणाविवदेहात्पृथग्
भूतौसदृशौविषयद्रष्टृत्वात् सखायौवियोगादेकमत्याच्चयदृच्छयाअनिरुक्तयामाययाकृतनीडाविति वृ
क्षोदेहःऊर्ध्वमूलमर्वाक्शाखंयोवेदसप्रनीतिश्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययमितिस्मृतेश्चतत

अथवद्धमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावे
तौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौचवृक्षे एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबले
नभूयान् ६ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः योविद्ययायुक्सतुनित्य
बद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७

तस्मिन्कृतंनीडंनिकेतनंहृदयरूपंयाभ्यांतौ तयोर्मध्येएकोजीवःपिप्पलान्नंपिप्पलोश्वत्थस्यदेहःतस्मिन्नदनीयं
कर्मफलमित्यर्थः खादतिभक्षयतिअन्यईश्वरोनिरन्नःअभोक्तापिनिजानंदतृप्तोबलेनज्ञानादिनाभूयानधिकः
श्रुतिश्चद्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशी
ति बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतःयोअविद्ययायुक्युक्तःसतुनित्यबद्धःयःअनादिबद्धःयस्तुविद्याप्र
धानःसतुनित्यमुक्तःमाययाअनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७ राम ॥ ॥ ॐ ४४

इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोपीति दशभिः विद्वान्मुक्तः संसारवशो न देहस्थोपि दे
हस्थोपि न भवति यथा स्वप्नादुत्थितस्स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोपि तत्रस्थो न भवति तत्कृतसुखदुःखाद्यभावात् तद्वत्
तथावस्थितः अदेहस्थोपि कुमतिः अविद्वान्देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति ८ अत्र हेतु
त्वेन वैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्यामिंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् सः नाहं कुर्यामिदं अहं करोमीति मतिं

देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्थो
पि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गु
णैरपि गुणेषु च गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्व
विक्रियः ९ दैवाधीने शरीरेस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा
वर्तमानोबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते १० राम ॥

कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अत एव अविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तं गीतासु तत्त्ववित्तु महा
बाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जति ९ अबुधस्तु दैवकर्माधीनेस्मिन् शरीरे वर्त
मानः गुणैरिंद्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्तास्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमा
णानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति १० राम राम ॥

भा॰ए॰
टी॰
५५

एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्तेतेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तं स्वशून्यो निरभिमानाच्च देहे वर्तेतेत्युत्तरमुक्तं भवति वि-
लक्षणेनरं वदन् किं भुंजीतेत्यादि प्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्म मा बध्नातीत्येवं विरक्तो
विद्वान् तथाविद्वान् शयनासनादिषु न बध्यते कुतः तत्र विषयेषु गुणानींद्रियाणि आदयन् भोजयन् त
त्साक्षित्वेन वर्तमानः ननु स्वयमदन्नपि न देवात्मनस्तत्राह प्रकृतिस्थोपीति सार्धेन यथा सर्वत्र स्थितमपि न

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न त
था बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् प्रकृतिस्थोप्यसंयुक्तो यथा खं सवितानिलः १२ वैशा
रद्येक्षयासंगशितया छिन्नसंशयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्य
स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियां वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोपि हि तद्गुणैः १४

सज्जते यथा सविता जलेषु प्रतिबिंबितोपि यथानिलः सर्वत्र संचरन्नपि न दह्यते १२ असंगेन वैराग्येण शितया
तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपंचात् १३ कथं विरहेत् इत्यस्योत्तरत्वेन वै-
लक्षण्येनरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विरहन् मुक्त इत्यर्थः १४ ॥ ॐ
५५

एवं बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तं इदानीं केवलं तटस्थेन लक्षणैरित्यस्योत्तरं परैरप्युपलक्ष्यं वैल
क्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः हिंस्रैर्दुर्जनैर्व्याघ्रैर्वा प्राणिभिः यस्यात्मा देहः पीड्यते यदृच्छया येन केनापि क्वचि
त् अर्च्यते वा सतः बुधस्तत्र न व्यतिक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लिंप
ति अक्रुद्धोपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति १५ किंच साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीत न च निं

यस्यात्माभिहिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः १५
न स्तुवीत न निंदेत कुर्वतः साध्वसाधु वा वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः १६
न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा आत्मारामोनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः १७
शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः १८

देत् यो लौकिकव्यवहारे विमुखः स मुक्त इत्यर्थः १६ अपि वा न कुर्यादिति यो दैहिकेष्वपि कर्मसूदासीनः स मुक्त
इतरो बद्ध इत्यर्थः १७ तान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञानव्यतिरिक्तानि यस्तु केवले शब्दब्रह्मण्येव निरतः पांडित्यमा
त्रेणाचीनतनुक्तैः साधनैः तदर्थनिष्ठो भवेत् तं निंदति शब्दब्रह्मणि निष्णातः पारंगतोपि परे ब्रह्मणि न निष्णा
यात् ध्यानाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुं चिरप्रसूतां १८

भा॰ए॰
टी॰
५६

एतदेवान्यदर्थ्यैर्निदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुग्धं तत इति दोहः यस्याः दुग्धो दोहेनोत्तरदेल्यो स्त्रियस्याः तामर्थशू
न्यां असतीं भार्यां कामशून्यां देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतुं असत्प्रजां दृष्टासाधनशून्यां पुत्रं अतिर्थीकृतं भाग
मेपात्रे दत्तं वित्तं दुष्कीर्तिः दुरितानुपातिकं अंग हे उद्धव दुःखानन्तरं दुःखमेव यस्य सः रक्षति १९ मया हीनां वाचमि
त्युक्तं विवृणोति यस्यां मे जगतः शोधकं चरित्रं न स्यात् किं तत् अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपेण हेतुरित्यर्थः लीला
वतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्म न स्यात् तां निष्फलां गिरं धीरो धीमान् न धारयेत् २० उक्तं ज्ञा

गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया र
क्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलावतारेप्सितज
न्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः २० एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि उपारमेत वि
रजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं मयि सर्वाणि कर्माणि निरपे
क्षः समाचर २२ श्रद्धालुर्मत्कथाः शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः २३

न मार्गमुपसंहरति एवं निश्चित्य विचारेणात्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्मलं मनो मयि सर्वगे
परिपूर्णे समर्प्य संधाय उपारमेत न किंचित्कुर्यात् न शास्त्रयोऽपि त्यमात्रेणेत्यर्थः २१ यद्यनीशः अशक्तः त
र्हि ब्राह्मणामिदं मन्नैव कृतार्थो भविष्यसीत्याह मयीति २२ मदर्पणेन कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वस्यान्तरंगो भक्तिमा ॐ
ह श्रद्धालुरिति अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ राम ॥ राम ॥ ५६

माचरन्सेवमानः २४ ननस्थानेनप्रकारेणमयिसत्संगलब्धेनलब्धयाभक्त्यासभक्तःमांउपासिताध्याता
भवतिसचध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितंवैनिश्चितंसखेनैवमेपदंस्वरूपंप्राप्नोति २५ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्त
तत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छतिसाधुरितिसाधवःस्वस्वमतिपरिकल्पिताःसंतिबहवःनवनुकीदृशाःसेम
तःभक्तिरपिबहुविधालोकेकीदृशीतुत्वय्युपयुज्येतसद्भिश्चनारदादिभिरादृताएतच्चकथ्यतां २६ इदंचा

मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदुपाश्रयः लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ सत्संगल
ब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासिते सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं २५ उद्धवउवाच साधुस्तेउ
त्तमश्लोकमतःकीदृग्विधःप्रभोः भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता २६ एतन्मेपुरुषाध्यक्ष
लोकाध्यक्षजगत्प्रभो प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यतां २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्र
कृतेःपरः अवतीर्णोसिभगवन्स्वेच्छयात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तिति
क्षुःसर्वदेहिनां सत्यसारोनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः २९ राम ॥ राम॥

निरन्तरंत्वय्येववक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः २७ ब्रह्मेवत्वमितिव्यो
मवदसंगःयतः प्रकृतेःपरः स्वेच्छयाउपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः २८ तत्रत्रिंशल्लक्षणैःसाधुनिरूपयतिकृ
पालुरितित्रिभिः कृपालुःपरदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनांकेषांचिदपिअकृतद्रोहः तितिक्षुःक्षमावान्सत्यसारः
सत्यंसारंस्थिरंबलंयस्यसः अनवद्यात्माअसूयादिरहितःसुखदुःखयोःसमःयथाशक्तिसर्वेषामुपकारकः २९ यथा

भा॰ए॰ टी॰ ४७

कामैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृ
ष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शांतः नियतांतःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः मननशी
लः ३१ अप्रमत्तः सावधानः गंभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासाशोकमो
हजरामृत्युषडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी न मानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्यः परबोधने दक्षः मैत्रः अवंचकः
कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न तु दृष्टलोभेन कविः सम्यग्ज्ञानी ३२ न देवाज्ञायेत्यादिना कथयति मया वेदरू
पेणादिष्टानपि स्वधर्मान्संत्यज्य यो मां भजेत सोपि एवं पूर्वोक्तवत् सत्तमः किं मत्तो नास्तिक्याद्वा अधर्माचरणेन वा

कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३१ अप्रमत्तो
गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३२ आज्ञायैवं गुणान्
दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३३ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां
यावान्यश्चास्मि यादृशः भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३४ वासुदेवाय नमः ॥

धर्मत्यागः न धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि यो मद्ध्यानविक्षेपतया मद्भ
क्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथ
वा विद्धैकादशीकृष्णैकादश्युपवासांतनिषिद्धश्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान् संत्यज्येत्यर्थः ३३ किंच यावा
न् देशकालाद्यपरिच्छिन्नः यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वाज्ञात्वापि यद्वा विशेषतः पुनः पुनः गो॰ ४७
॥ ज्ञात्वा एकांतभावेन ये भजंतीति ३४ ॥

साधुलक्षणमुक्त्वा भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानि प्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य
लब्धस्य मदर्पणं ३५ पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनं तत्र संतोषः ३५ बलिविधानं पुष्पोपहारादि
समर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादि विशेषेषु ३७ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असति

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुण
कर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव सर्वला
भोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ३५ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमो
दनं गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राबलिविधा
नं च सर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणं ३७
ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमं
दिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः गृहशुश्रू
षणं

[illegible]

चान्यैः संभूय मिलित्वा उद्यमः उद्यानं पुष्पप्रदानं उपवनं फलप्रधानं वनं आक्रीडं क्रीडास्थानं ३८ संमार्
जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयोदिकादिभिः आलेपनं सेकैरेव प्रोक्षणं मंडलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकर
णं मद्गृहस्य ३९

ने

भा॰ए॰ टी॰ ४८ स्वयमन्यैर्वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् एतच्च साधारणस्यावरविषयं रागगोचरप्राप्तविषयं च भक्त्यानुग्राह्यमेव
तदेवाह उक्तं च षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं कीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन भक्षणेन तद्भुञ्जतां कलौ हृदि रूपं मुखे
नाम नैवेद्यमुदरे हरेः पादोदकं निर्माल्यं च मस्तके यस्य सोच्यते इत्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोप
युंज्यात् मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ४० विष्णोर्निवेद्यतानन्त्येन यदिष्टं देवतान्तरे पितृभ्यश्चैव न देयं तद्दत्तमानन्त्यायकल्प

अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनं अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितं ४० य
द्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ४१ सूर्योऽग्नि
र्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलं भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ४२ सूर्ये तु विद्यया
त्रय्या हविषाग्नौ यजेत मां आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यवसादिना ४३ वैष्णवे बंधुस
त्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिले मंत्र
हृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मां ४५ राम ॥

ते पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिनः इत्यादिवचनेभ्यः ४१ इदानीमे
कादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्य इति हे भद्र ४२ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्य इति त्रिभिः त्रय्या विद्य
या सूक्तैरुपस्थानादिना अंग हे उद्धव यवसादिना तृणादिना ४३ बंधुसत्कृत्या बंधुवत्संमानेन हृदि खे हृदयाका
शे मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या तोये तोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४४ स्थंडिले भुवि पाषाणादौ मंत्रहृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः गं
४५ ॥ ४८

सर्वोपिष्ठानेष्वध्येयमाह धिस्येष्विष्वितिअनेनप्रकारेणएषुधिस्येषु ४६ उक्तायाभक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेने
तिसद्भक्तिंप्रस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्यंमत्स्मृतिसाधुसेवयाभवति यद्वास्मृतिर्ज्ञानेननसद्भक्तिभक्ति
मतः पुंसः साधुसेवयामत्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गौउक्तौतत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइ
त्याह प्रायेणेतिसत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायःसंसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाहहिय

धिस्येष्विष्वितिमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६
इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः लभतेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिंसाधुसेवया ४७
प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव नोपायोविद्यतेसध्र्यक्प्रायणंहिसतामहं ४८
अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्सखा ४९
इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेएकादशोध्यायः ११ शुभम् ॥ राम ॥

स्मात्सम्यक्सतामहंप्रापणंप्रकृष्टमयनमाश्रयः अतःसत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ४८ इदानींसांख्य
योगादीनिसाधनानितरसव्यपेतानिसव्यभिचाराणिचसत्संगस्तुस्वतंत्रएवसमर्थः फलाव्यभिचारीचेति
वर्णयितुमाह अथैतदितिपरमंगुह्यमाणंपरंगुह्यममैतःशृण्वित्यर्थः ४९ राम विष्णुः कृष्ण ॥
इतिश्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधेएकादशोध्यायः ११ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ५९ द्वादशे साधुसंगस्य महिमा वर्णितः॥१॥ कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्था च ततः परं ॥ न रोधयति न वशीकरोति
योगः आसनप्राणायामादिः सांख्यं तत्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतो हिंसादिः स्वाध्यायो वेदजपः तपः कृच्छ्रा
दित्यागः संन्यासः इष्टापूर्त्तं इष्टं च पूर्त्तं च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं कूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देन सामान्यतो
दानं लक्ष्यते १ व्रतानि एकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपूजा छंदांसि रहस्यमंत्राः अवरुंधे वशीकरोति २ या
तुधाना राक्षसाः ३ त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः ५ ऋक्षो जांबवान् गृध्रो जटायुः वणिक्पथस्तुलाध

श्रीभगवानुवाच न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणाः॥१
व्रतानि यज्ञः छंदांसि तीर्थानि नियमा यमाः। यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहो हि मां २ सत्संगेन हि
दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरा मनु
ष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोंत्यजः रजस्तमःप्रकृतयः तस्मिंस्तस्मिन्युगे युगे ४ बहवो मत्पदं प्रा
प्ताः त्वाष्ट्रकायाधवादयः वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ५ सुग्रीवो हनुमानृक्षो ग
जो गृध्रो वणिक्पथः व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपा
सितमहत्तमाः अव्रताः तप्ततपसो मत्संगान्मामुपागताः ७ राम श्रीकृष्ण ॥

रा व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यः दीक्षितभार्याः ६ तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनाभावमाह तत इति न अ
धीताः श्रुतिगणाः यैः तदर्थं च न उपासिता महत्तमा यैः तेन तथा किंच अव्रताः अप्ततपसः न व्रतानि येषां न
तप्तानि तपांसि यैः ते च ते च तथा सत्संगादिति सद्भिः संगो नाम मय्येव संगः इत्यभिप्रेत्योक्तं यद्वा स्वसंगस्यापि उ॰
सत्संगत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ७ राम ॥ राम कृष्ण ॥ ५९

नतुवृत्रादीनांभवतुनामकथंचित्साधनंनतुगोपीप्रभृतीनांतत्रन्यदस्तीत्याह केवलेनेतिसत्संगलब्धेनकेव
लेनैवभावेनप्रीत्यानगाः यमलार्जुनादयः नागाःकालियादयः यद्वानगाइतितत्रसर्वेनरुगुल्मादीनामपिभगव
द्भावोस्तीतिगम्यते तदुक्तंभागवतैव अहोअमीदेववरामरार्चितंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणं नमंत्युपादाय
शिखाभिरात्मनःतमोपहत्यैतरुजन्मयत्कृतं इतिद्रुमामेबलदेवंप्रति इत्यादिसिद्धाःकृतार्थाःसंतईयुःप्रापुः ८
स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमितियोगादिभिःकृतप्रयत्नोपियेनप्राप्नुयात् तंमामीयुरितिपूर्वेणान्वयः अत्रचप्र

५७

केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः येन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंजसा ८ यंनयो
गेनसांख्येनदानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेणसार्धंमथु
रांप्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोन्यंददृशुःसुखा
य १० ताःताःक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनाम
याकल्पसमाबभूवुः ११

यथेयागोप्यः प्रह्लादयोवाश्रीकृष्णेनसहसंगताःतेसं[illegible]तः सत्संगोन्येषांसत्संगोतेनचतेषांभक्तिरितिता
त्पर्यं ९ गोपीनांभावंप्रपंचयतिरामेणेतिचतुर्भिः श्वाफल्किनाअक्रूरेणमयिप्रणीतेसतिमेमत्तोन्यंसुखायन
ददृशुः कुतःवियोगेनतीव्राआधयःसहयासांता अत्रहेतुः मयिविगाढेननिरूढेनप्रेम्णाअनुरक्तानिसंस
क्तानिचित्तानियासांताः १० तीव्राधित्वंव्यनक्तिताःताइतिमयासहयाःपूर्वंक्षपारात्रयः क्षणार्धवन्नीताःता
एवपुनः मयाहीनाःतासांकल्पसमाबभूवुः कथंभूताःताःताःवाचामगोचराइत्यर्थः ११ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ५०

किंचएवंतीव्राद्युपस्तामोहमिषेणसमाप्तिंप्राप्ताइत्याह ताइतिमयिअनुषंगेणआसक्त्यावद्धाधियोयाभिस्ताः
स्वमात्मानंस्वदेहस्थंनः दूरस्थंइदंसन्निहितंचनाविदन् यद्वास्वंपतिपुत्रादिआत्मानमहंकारास्पदंअ
दःपरंलोकंइदमिमंलोकंचनाविदन्नितियथामुनयःसमाधौनामरूपेनविदुःतद्वत् किंत्वब्धितोये
नद्यइवम[illegible]यिप्रविष्टइत्यन्वयः १२ एवंताअबलाःबलंमत्कामाः अतत्त्वरूपविदःस्वरूपंतुनजानंतीति तथा के
पिसत्संगात्परंब्रह्मजारबुद्धिविषयमपिब्रह्मस्वरूपंएवंमांपरमंप्रापुरित्यर्थः १३ यस्मादेवंभूतोमत्संगजनप्रवा

तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदःतथेदं यथासमाधौमुनयोब्धितोयेनद्यःप्रविष्टइव
नामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्रशः १३
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनां प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेकश
रणमात्मानंसर्वदेहिनां याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभयः १५ उद्धवउवाच [illegible] संश
यःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः १६ राम ॥ ॥

द्धः तस्माच्चोदनांश्रुतिं प्रतिचोदनांस्मृतिंचयद्वाविधिंचनिषेधंचउत्सृज्यपरित्यज्यमांशरणंयाहिमयैव
अकुतोभयःस्याः अत्रचपूर्वंतावन्मयोदितेष्वप्रवहितः स्वधर्मांस्त्यक्त्वादिनाकर्म[illegible]कर्तव्यमित्युक्तं इदानींतुस
र्वंत्यक्त्वामांशरणंयाहीत्युच्यते तत्रकिमात्मनःकर्तव्यत्वाद्यस्तिनास्तिवेत्यात्मस्थः आत्मविषयःसंशयोननि
वर्तते यद्वाकर्मकार्यंत्याज्यंवेत्यात्मस्थःहृदिस्थःसंशयोननिवर्तते इतिपृच्छतिसंशयइतियेनसंशयेन १६ उ॰
नमःकमलदलविपुलनयनाभिरामायश्रीरामचंद्रायभ्रातृवरलक्ष्मणसहिय ॥ राम ॥ ॥ ५०

उक्तं सप्रपंचस्य सृष्टिभिः अयं भावः ईश्वरस्तावत्स्वमायया वशात्प्रपंचात्मना भाति तत्प्रपंचाध्यासाच्च जीवा
नामनाद्यविद्यया कर्तृत्वादिनतो विधिप्रतिषेधाधिकारः तदानीं सत्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वन्तु क्रमसत्व
क शुद्धेषु नः कर्मजाड्यपरिहाराय भक्तिविदेयकर्मादरं परित्यज्य विश्वासेन भजेत्युक्तं ज्ञानायोक्तविद्या ६८
योनकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्र तावदीश्वराद्घ्राणादीन्द्रियद्वारा जीवसंसृतिकारणभूतप्रपंचोद्गममाह सा
र्द्धैस्त्रिभिः स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्र
सूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेण पराख्येन नादेन प्राणेन सह गुहां आधार

श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्टः १७

प चक्रं प्रविष्टः ततः मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं च मणिपूरकचक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य वक्त्रे मात्रा ह्रस्वादि उदात्तादि स्व
राः अकारादि वर्णाः इत्येवंवैखर्याख्यः स्थविष्टः अतिस्थूलो नाम वेदशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारि वा
क्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति
अभियुक्तश्लोकश्च यामामित्र वरुणसदनादुच्चरंतीं त्रिषष्टिं वर्णानेतान् प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते तां पश्यं
तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति १७ राम राम कृष्ण ॥ ॥

भा॰ ए॰
टी॰
५१

अव्यक्तस्य मनः सू[illegible] मध्यमकैर्मिणाभिव्यक्तोरहृतानः यथेति यथाग्निः खेऽऊष्मा अव्यक्तोऽस्म रूपः दारुण्यधिकं मथ्यमानः अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रजातो जातो हविर्भिः संवर्धते तथैव वैखर्यं वाणीममाभिव्यक्तिः १८ उक्तां वक्तिमुपसंहरन्निन्द्रियद्वन्निश्चनि दिशति एवंगा

यथानलः खेऽनिलबंधुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः
अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी १८
एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च सं
कल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजः सत्त्वतमोविकारः १९

दिः गदनं भाषणं मेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्म हस्तयोर्ह्रतिर्गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोः इति कर्मेन्द्रियाणि घ्राणं घ्राणेन रसो रसनेन दृक् दर्शनेन स्पर्शः स्पर्शनेन श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदेवादिः त्रिवि

यं: प्रपंचं: स्वव्यक्तिसिसिविदेग्रानवयः २

ॐ
५१

३

तस्मादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपंचो नेश्वरात्प्रपंचो भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयं जीवः ईश्वरः आद्योऽव्यक्त एक
एव वयसा कालेन विछिन्नशक्त्या विभक्ताः वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषेण छिन्नाः आलिंगिता मायाश
क्तिर्येन सः बहुप्रकार इव भाति यतः स एवाद्यः त्रिवृत्त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः ए
कस्य बहुधा भाने दृष्टान्तः योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदिति २० तस्मात्तन्मायया विलसितत्वात्तदा
त्मकमिदं जगत् न ततः पृथगिति सदृष्टान्तमाह यस्मिन्निदमिति तन्तुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्य सः पटो य

अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः विश्लिष्टशक्तिर्ब
हुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् २० यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमो
तं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्प
फले प्रसूते २१

याऽत्तथा यस्मिन् इदं विश्वमोतं दीर्घतन्तुषु पटवत् प्रोतं तिर्यक्तन्तुष्विव एवंभूते समष्टिव्यष्ट्यात्मके विश्वमवि
द्यात्मन्यध्यस्तं वृक्षरूपेण जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादि सर्वं त्याज्यमित्युक्तं
इत्याशयेनाह य एष इति सार्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफले भोगापवर्गौ
कर्मतत्फले वा प्रसूते जनयति २१ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राम राम विस्रः ॥

वृक्षरूपकंप्रपंचयतिद्वेपुण्यपापेअस्यबीजेसचशतमूलः शतमपरिमितावासनामूलानियस्यत्रयो
भा॰ए॰ पत्र्य गुणाःप्रकांडाःपंचभूतानिस्कंधाःयस्यपंचरसाःशब्दादयःविषयाःतेषांप्रसूतिर्यस्मादेकादशेंद्रियाणि
टी॰ शाखायस्यद्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोः नीडंयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्वचोवातपित्तश्लेष्माणोय
५२ स्यद्वेफलेसुखदुःखेयस्यसः अर्कंप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तःतंनिर्भिद्यगमनस्यसंसाराभावात् २२ तस्य

द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालाःपंचस्कंदःपंचरसप्रसूतिः दशैकशा
खोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्कंप्रविष्टः २२ अदंतिचैकंफल
मस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायाम
यंवेदसवेदवेदम् २३

लभोक्तॄनाह गृध्रा इतिगृध्राःकामिनःग्रामेचरागृहस्थाः अस्यवृक्षस्यएकंफलंदुःखमदंतिपरिणानःस्वर्गादे
रपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासिनःसंन्यासिनएकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मानंमाया
मयंएवंबहुरूपमिज्यैःपूज्यैःगुरुभिः कृत्वायोवेदसवेदंतत्वार्थंवेद २३ राम राम ॥ ॥ ॐ ५२

त्वं चैवं कृत्वा कृतकृत्यः सन् सर्वं साधनं त्यजेदित्याह एकोतिभक्त्याशितेन कुठारेण तीक्ष्णेन स्वनेत्रुना वा
हृदयो जीवोपाधिं त्रिगुणात्मकं लिंगशरीरं विवृश्च्य छित्वा परमात्मानं च संपाद्य प्राप्याथास्त्रं साधनं त्यजेति
समन्वयः २४ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे द्वादशः १२ त्रयोदशे त्र्यसत्वस्य वृद्ध्या विद्योदयक्रमः
हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनं विद्याकुठारेण जीवाशयं संवृश्च्य साधनं त्यजेदित्युक्तं तत्र तमआदिगु
णत्रयप्रतिबंधे सति कथं विद्योत्पत्तिरित्याशंक्य तन्निवृत्त्या विद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्वमिति सप्तभिः तत्र य

एवं गुरूपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः संपद्य चात्मा
नमथ त्यजास्त्रम् २४ इति श्रीभागवते एकादशस्कंदे द्वादशोध्यायः १२ श्रीभगवानुवाच
सत्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः सत्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्वं सत्वेन चैव हि १ सत्वाद्धर्मो भ
वेद्वृद्धात्पुंसो मद्भक्तिलक्षणः सात्विकोपासया सत्वं ततो धर्मः प्रवर्तते २ राम ॥

द्याने दादिकृतात्मधर्मो गुणाः स्युः नहि नित्यस्वरूपत्वात्तेषां गुणानां निवृत्तिः तस्मात् तत्वेन दर्शनीत्याह बुद्धेः
प्रकृतेरेव गुणाः न त्वात्मन इति अतः सत्वेन सत्ववृद्ध्यान्यतमो हन्यात् रजस्तमसी वृद्धीजयेदित्यर्थः सत्वे
च मंददयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकत्वेन सत्वेनैव हन्यात् १ ननु गुणत्रयवृत्तीनां परस्परोपमर्दरूपत्वात्क
थं वसत्ववृद्ध्यैवेतरवृत्तयो नियमेन हंतव्यास्तत्राह मद्भक्तिलक्षणः धर्मः स भक्तिरूप एव वा सत्वमेव कथं

भा॰ए॰
टी॰
५२

सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् कुतः नविद्यतेउत्तमोयस्मात् ससर्वोत्तमः यतःयतःसत्वशुद्धिः यस्मात्तत्त्
कारणंवायस्यसः अतएवतत्कार्योधर्मप्रतिबंधोनास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतन्मूलोरजस्तमसी
रागद्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलेयस्यसः सात्विकोयासनयासत्ववर्द्धतेइत्युक्तंतानेवसत्वशुद्धिहे
तून्दर्शयितुंसामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमइति आगमःशास्त्रमयअप्रायःक्वचिदागमोर्थइति

धर्मोयंसात्विकःशुद्धसत्वशुद्धिरनुत्तमः आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउ
भयेहते ३ आगमोर्थःप्रजादेशःकालःकर्मचजन्मच ध्यानंमंत्रोथसं
स्कारोदशैतेगुणहेतवः ४ तस्मात्सात्विकमेवैषांययद्वृद्धाःप्रचक्षते
निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५ राम ॥ ॥

पाटः आगमोधीतोवेदः अर्थोन्यायोपार्जितंवित्तंप्रजासत्पुत्रः देशःकृष्णमृगसंचारिप्रसूतिकालोवसंता
दिःकर्मआश्रमादिविहितंजन्मोभयकुलविशुद्धंध्यानंदेवताविषयंमंत्रोगायत्र्यादिःसंस्कारोगर्भाधाना
दिगुणहेतवः ४ एतेषामपित्रैविध्यंवृद्धानुष्ठानपरंपरयाज्ञातव्यमाह तस्मादिति एषुसात्विकादिनि
र्णयमाह एषामेवमध्येप्रचक्षते प्रशंसंतिययन्निंदंतितत्तत् यत्तैर्दृष्टेरुपेक्षितंनस्तुतंनचनिंदितंतद्राज
सं ५

ऽं
५२

सात्विकान्येवेति निवृत्तिशास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिमार्गे दुःशास्त्राणि तोयं पयएव न गंधोदकसुराद्याः प्रजाजनाः
निवृत्तानेव जनान् न प्रवृत्तान् दुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्युन्नदेशान् कालं ब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोष
निशीथादीन् कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्म च वैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न शाक्तदुष्टदीक्षारूपं ध्या(
नं श्रीविष्णुरोर्वा न कामिनीविद्विषामपि ·····प्र·····तत्र·····मात्मनः शोधकं न तु केवलं ··देहगृ
हादीनां ननु तानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं नत्र सत्त्ववृद्ध्याधर्मेणावाप्तेनत्राह यावत्स्मृतिः स्वात्मापरोक्ष
यावच्च देहद्वयकारणभूतगुणमोहः तावन्मयैतेज्ञानं भवतीत्यर्थः १ ननु गुणव्यतिकरात्ज्ञानोदेहः कथं स्यात्

सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविवृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनं १ वेणुसंघर्ष
जो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वने एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः २ राम ॥

यथाभूतान् गुणान् स्वत एवोत्पन्नया विद्यया पोत्यस्वयमप्युपरमेत् तत्राह वेणूनां संघर्षणाज्जातोग्निर्वं राम
क्रियते: स्वत एवोत्पन्नाभिः ज्वालाभिः तद्वनं स्वयमेव दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यति एवं देहोपि गुणतत्क्रियः ३ राम
गुणक्रियाभिरहितः तत्क्रिय इति पाठे तु स्वारंभिका क्रिया व्यापारः यतः उत्पन्नस्तदेव सर्वं निर्दह्य स्वयंभूतो व्यापारो
पातन् यस्य सः २ ननु नियतेंद्रियतया सात्विकसेवा यावद्‌इंद्रियजयानन्तरं सेवया मिनास्ति पुरुषार्थः यतः सात्विकस्य प्र
त्वमेव यद्वैवमनः संतोषो जायते तथा च राजसादीन् विषयान् परं दुःखं जानतोपि तान् कथं सेवेत इति पृच्छन् भगवंत
मीश्वरं वदंति मर्त्याः इति प्रश्नमुपलक्षति अहमित्यादिना उत्तरं प्रत्यवोचदीश्वरः २ राम ॥

मिथ्याभिनिवेशेन भुंजते इति सहेतुकमाह अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धि
 र्हृदि यथावदुपसर्पति ततोहंबुद्धेःपूर्वं वैकारिकं सत्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखात्मकं रज उत्सर्पति मनो व्या
 प्नोतीत्यर्थः) यथा मत्स्यो मानोपि खरो यथा पज्ञो नायमानोपि खरीमनुधावति अजो यथा निर्लज्जो हन्यमानो
 नोपि तद्वन्मिथ्याभिनिवेशेनैव भुंजत इति सहेतुकमाह त्रिभिः ८ इदमेवमेवं भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः
स्यात् ततश्चाहोऽयमहोभाग्य इति गुणध्यानाद्दुर्धरः कामः स्यात् ९ ततो विषयान्भोक्तुं कर्माणि करोति १०

उद्धवउवाच विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदां तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ८॥
श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ९
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १० करोति का
मवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगेन मोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि वि
द्वान्विक्षिप्तधीः पुनः अतंद्रितो मनो युंजन्दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तोऽनुयुंजीत मनो मय्यर्पयञ्छ
नैः अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः

एवं चेत्तर्हि कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यद्यपीति यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः स्यात् तथापि विद्वान्वि
वेकी पुनर्मनो नियुंजन्न सज्जते ११ विषयदोषदृष्ट्यापि मनो निरोधाशक्तौ सुखसुलभं तन्निरोधोपायमाह अनिर्विण्णः
अनलसः यथाकालं त्रिषवणमपि परमानंदरूपे मय्यर्पयन् समादध्यात् १२ विषये संप्रथितस्य मनसः तद्वियोगेनैव
रनिष्ठत्वं असंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूपणाय येति हासमुपदिशन्निरूपणावानिति यथावन्मय्यावेशयन्नेदन्येना
वानित्यर्थः मच्छिष्यैरित्युक्तः तेषां मच्छिष्यत्वं न्यायसो मानुष्यरूपेण निरूपणासंभवान्न स्मृतिपदीति १३ ॥

नेकालेनदेनहरूपंववेदितुमिच्छामितत्कथयेति १५ मानसाः पुत्राः सूक्ष्मांदुर्ज्ञेयांयोगस्यैकांतिकींगतिंपरांकाष्ठां १६ नदे या
वाहंगुणेष्वितिविषयेषुस्वभावतोरागादिवशाच्चेतः प्रविशतितेनचानुभूताविषयावासनारूपेणचेतसिप्रविशंति प्र
तितीर्षोर्विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १७ एवमितिमहादेवः स्वयंभूरपिभूतानांस्रष्टापिध्यायमानः विचारयन्नपिप्र
६ श्नस्यबीजंयेनतानादयप्रश्नः तन्नाविंदतयतः कर्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नस्यपारमन्तरमभिप्रायोवातस्यतितीर्षयाजि स्य
ज्ञासयाहंसरूपेणेतियथाहंसोनीरंक्षीरंपृथक्करोत्येवमहंगुणचेतसोर्विवेकेनहंसरूपेणगतोस्मि १९ इत्य

उद्धव उवाच यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुं श्रीभगवानुवा श्रि १
च पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाःसनकादयः पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिं १६ सनकादय
ऊचुः गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो कथमन्योन्यसंत्यागोमुमुक्षोरतितितीर्षोः भगवान्
एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः १८ समामचिंतयद्देवः
प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनं ब्र
ह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टःतत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवोचमहंते
६ भ्यःतदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वमात्मनःप्रश्नईदृशः कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामेकआश्रयः २२

हंमुनिभिःपृष्टः तत्त्वजिज्ञासुभिरितिस्पष्टवाक्यं यदवोचमितिपृथक् प्रतोप्यस्मद्वचनत्रिदोषः तेभ्यःयदवोचंतदुच प
तेनिबोधमे २१ देहादिविविक्तात्मतत्त्वज्ञानेसतितन्निष्ठस्यगुणत्यागोभवति स्वयमेवविषयत्वंचेतसोविश्लेषोभवतीतिव
क्तुंप्रथमंस्वरूपमिषेणैवतावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइतित्रिभिः किमात्मनोयःप्रश्नः तद्रूपापेक्षःतसंस्पवाययात्मनः
त्मनः तर्हितस्यवस्तुनःपरमार्थरूपस्यअनानात्वेसतिहेविप्रावोयुष्माभिः कृतोयमीदृशःप्रश्नः बहूनांनिर्धारणरूपःक
थंघटेत वक्तुर्वामेममकआश्रयः नविशेषेणात्मनिकेजातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामीत्यर्थः २२

ग

भूतसंस्थविषयत्वेपि पृथगर्थभावः प्रश्नो वा वाचारंभः वाग्व्यापारेणारब्धः यतोनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूता
त्मकेषु पुनः समानेषु अभिन्नेषु पुनस्तु वस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभणो विकारो नामधेयं मृत्ति
केत्येव सत्यमिति श्रुतेः २३ ततः पंचात्मकत्वेप्यवस्तुत्वादिसिद्धमेवेति परमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मन
आदिभिर्गृह्यमाणं यत्तेन तदहमेवेत्यर्थः एवं समानवचनेनैव सर्वात्मकोहमित्यंजसा पुरःसरं तत्त्वतो भवति २४
एवं प्रश्नत्रयं तदुत्तरमिषेणात्मतत्त्वरूपं सामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोपि दुष्परिहरं यत्पृष्टं तदुत्तरमाह गुणेष्वित्यादिना पाव
दध्यायसमाप्तेः अयमभिप्रायः यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संबध्यते चित्तं तर्ह्युपाधिनाशान्मुमेव जीव

पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २३ मनसा वचसा दृ
ष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः अहमेव न मत्तोन्यदिति बुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेत
सि च प्रजाः जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २५ गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया गु
णाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् २६ राम राम श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

स्य स्वरूपेणैव भवेत् ततः तद्वियोगो न घटेत तस्य तत्स्वरूपमहं त्वस्यैव चित्ताध्यासेन तत्तत्त्वभावनया विषयैः संब
ध्यते पुनः स्वस्वरूपत्वभावनया विषयालोचनमिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्विद्य भगवंतं भजतो भवत्येव परि
त्यागः स्वरूपावस्थानमिति दृष्टान्तः पृथक् कः सत्यं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्चेतसि एवं गुणाः चेतः चोभयं अपि
तु मदात्मनो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहः अथवा उपाधिर्न तु स्वरूपं २५ तस्मादभीक्ष्णं पुनः पुनः गुणसेवया त
त्संस्कारेण गुणेष्वाविशति चित्तं चेत् पुनर्वासनारूपेण चित्तप्रकर्षेण भवंतीति तयाप्ते गुणाश्चित्त एवं यदुभयं

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थत्वं तत्राह जाग्रदिति जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति त्रिगुणैर्बुद्धेर्वृत्तयः ननु जी
वस्यैताश्च न स्वाभाविकाः किन्तु सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्त
तं इति वक्ष्यमाणक्रमेण गुणतः एव जीवस्तु विलक्षणस्तदवस्थारहित एव विनिश्चितः कुतः तासां साक्षित्वेन २७
ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हीति यस्मात् संसृतिः संसरणमनर्थेति संसृतिर्बुद्धिस्तया बं
धोयमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मात्तुर्ये स्थितः सन्निमं संसृतिनिबंधं जह्यात्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्च
त्यागो भवति २८ कथं संसृत्या बंधः कथं तं च जह्यात् तत्राह अहंकारेण कृतं बंधमात्मनः अर्थविपर्ययं

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २७ यर्हि संसृ
तिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसां २८ अहंकारकृतं बंधमा
त्मनोर्थविपर्ययं विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत
युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्त्वादात्मनोन्येषां भावानां तत्कृता भिदा
गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१ नमो नारायणाय ॥

आनंदाद्यावरणानर्थहेतुं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्य दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसारो बुद्धिस्तस्मिं
श्चिन्तामभिमानं तत्त्यजेत् चकाराद्भोगचिंतां त्यजेदिति २९ यावदेवं न त्यजति तावत् स्वप्नकर्मत्वान्नादिसर्वं व्यर्थमित्याह यावदि
ति जागर्त्ति कर्मादिषु तथापि स्वपन् सुप्तान्य एव भवति यतोऽतः असम्यग्दर्शी अतस्तस्य स्वप्नतुल्यत्वं स्वप्न इति ३०
ननु कथं वेदप्रतिपादितवर्णाश्रमकर्मादिना नानार्थधीर्निवर्त्तेत तत्राह असत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा भि
दा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि वा स्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषया वेद इति भावः ३१

भा॰ए॰ टी॰ ५६

युक्तिभिरित्युक्तं तामेव युक्तिमाह यइति अर्थान् स्थूलान् देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिर्भुङ्क्ते कथंभूतान् अनु
क्षणधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टैः सदृक्षान् वासनामयान् भुङ्क्ते यश्च
सुषुप्ते तान् सर्वान् उपसंहरति स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थायां सर्वेन्द्रियाणि प
वर्त्तन्ति स्वप्ने मनः सुषुप्ते तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमयमात्मा द्रष्टा तत्राह इन्द्रियेशः ननु इन्द्रियेशत्वमपि विश्व
तैजसप्राज्ञाभिमानेन तत्कुतः स्मृत्यन्वयात् प्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नमद्राक्षं यश्चानन्देनास्वाप्सं न किंचिद

योजागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् स्वप्ने सु
षुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ३२ एवं विमृश्य
गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनु
सि॰ना॰ मानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिं ३३ राम राम ॥

वेदिषं स एव इदानीं जागर्मीति जाग्रत्स्वप्नादिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतेन बाल्याद्यवस्थास्वपि प्रति
संधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यं ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतो याः एता मनसस्त्र्यवस्थास्ता मद्विद्यया मयि
कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चितात्मार्थाः ये स्त स्फुटं अखिलसंशयाना माधिं आधीयते अस्मिन्निति अधिरहं
कारः तं संछिद्य हार्दं हृदिस्थितं मां भजत केन ज्ञानासिना तदाह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतां गुरूपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णो गं॰ ५८

श्रनुमानानिदर्शयति ईत्येतेनेति इदं जगद्विभ्रममीत्येतन्नवहेतवः मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वाद्विनाशित्वाद्यस्य प्र
दर्शितेचचलत्वाद्य श्रलातचक्रवत् ननुभ्रमोपिनिर्विषयः कथंस्यात्तत्राहविज्ञानमितिनिगमेनस्मात्त्रिधायोयंग्
णपरिणामकृतोविकल्पोभेदः समायाइतिउक्तथाबहुभिःप्रकारैः ३४ तस्मात्तत्तोदृश्यादृष्टिप्रतिनिवर्त्यनिजस्व
रूपानुभवोभवेत् नन्वेकस्मान्निवृत्तस्यमस्तूर्ष्णीनिरीहस्यभवेतमनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थः ननुदेहव

ईत्येतेनविभ्रममिदंमनसोविलासंदृष्टंविनष्टमतिलोलमलातचक्रं विज्ञानमेक
मरूपेचविभातिमायास्वप्नस्त्रिधागुणविसर्गकृतोविकल्पः ३५ दृष्टिंततःप्र
तिनिवर्त्यनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः संदृश्यतेक्वचि
यदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५ देहंविनश्वरमव
स्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैवव
शादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३६ राम राम ॥ ॥

तः सर्वथाद्वैतदृष्टिंप्रतिनिवर्तितायोगात्मनःसंसारःस्यादेवतत्राह संदृश्यतइतिक्वचिदावश्यकाहारादि
षुयद्यपीदंसंदृश्यतेतेनयथापिसर्वमवस्तुबुद्ध्यायत्यक्तंतत्पुनर्मोहायनभवेदेवकिंतुदेहपातपर्यंतंस्मृतिःस्व
स्मृतिसंस्कारमात्रेणावभासोभवेदित्यर्थः ३५ एतदेवोपपादयतिदेहमितिग्रासनादुत्थितंउत्थायनवैव
स्थितंततःक्वचिदपेतंपुनस्तत्रैवोपेतंवादेहमपिनानुसंधत्तेऊतोन्ययतः येनदेहेनस्वरूपमध्यगमत् ज्ञानवा

भा॰ए॰ टी॰ ५७ मिति

ननु वयः परिपाल्यमानोपि मम स्पर्शति तं चेन्न पश्यति तर्हि यत्नेन देवनेत्याह देहोपीति दैववशेन गच्छन् स्वारंभक श्वजीवत्येव२
मेयावदस्ति तावत्पर्यंतं प्रतिसमीक्षते नं सासुः प्राणेंद्रियसहितः ननु तर्हि तस्मिन्कदाचिदासज्जेनापि नेत्या
ह तं सप्रपंचमनल्पमधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अत एव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा
वस्तुतिः तस्य तावदेवविचिंत्यावदविमोहोप्यसंपत्स्यते इति ३७ उक्तार्थानेषोविश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह म
येतिसांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञो विष्णुस्तं युष्मद्धर्मविवक्षयाऽऽत्येनेन धर्मा१

देहोपिदैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधि
योगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत मा
गतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः परायणं द्विजश्रेष्ठा
श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृदं प्रियमात्मानं साम्या
संगादयो गुणाः ४० इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्यागृण
त संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ४२

इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे त्रयोदशोध्यायः १३

ज्ञानात्

इष्टोतेकृता प्रश्नमुपदिश्यांशंसितेयं ३८ अत एव यज्ञेनेदं स्वरूपेणाज्ञानस्यगो भ्रांत्यसाधवेत्यनुवादो भविष्यति अतः तेषनी
यमारोणाधर्मः सत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः तेजः प्रभावः एषां ते परमपनं मनुष्यास्त्रिस्थानमित्यर्थः ३९ किंचमामि
तिकयंभूतः गुणागुणापरिणामरूपाः नभवंति किंत्वनित्याइत्यर्थः ४० सेमयाग्रस्तनमोनुष्ठुः ४१ ५७
प्रत्येयायप्रत्यागतोस्मि ४२ इतिभावार्थदीपिकायां एकादशस्कंधे त्रयोदशोध्यायः ॥ ॥

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानं योगश्च सह साधनैः १ एवं तावद्भगवता भक्त्या मोक्ष उक्तः
अन्यैस्त्वन्यानि साधनानि वदन्ति तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति श्रेयांसि श्रेयः साधनानि किं विकल्पेन प्राधा
न्यं किमुताहो भक्ति किंवा एकस्यैव मुख्यता १ यतो ऽन्यानेकारणं भवतोक्तं अनपेक्षितं अपेक्षारहितं यस्मिन् सः अहैतु
कः अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः अन्यैश्च यानि श्रेयःसाधनानि वदन्ति तेषां किं स्वस्वफलसाधनत्वेन प्राधान्य हृा

ने

उद्धव उवाच वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुता
हो एकमुख्यता १ भवतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगो ऽनपेक्षितः निरस्य सर्वतः संगं
येन त्वय्याविशेन्मनः २ भगवानुवाच कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता म न
यादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय
सा ततो भृग्वादयो ऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदान
वगुह्यकाः मानुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ राम राम ॥

तेऽपि मेव सर्वेषां ऽतो गोगिनं प्राधान्यं किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा किंचिदस्ति विशेष इति २ तत्र भक्तिरेव
महाफलत्वेन मुख्यान्यानि तु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेण पुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राधान्येन परिकल्पितानि
तान्य कानि विविक्तं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेति सप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्मा चि
त्तं येन सः ३ भृग्वादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चेत्येते सप्त ब्रह्मणः प्रजायतयस्ते महर्
षयः ४

भा॰ स॰ टी॰ ५८ किंदेवाः क्रमसदेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवा मनुष्या वेति संदेहास्पदं हीयोनरमनुष्या एवं किन्नरा वसुत्वनः शरी
रतो वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषः इव वानरादयः प्रकृतयः वासनावत्यः ऊतः रजः सत्वतमोभिर्भुवः जन्मस्थाना नियामा
नाः ६ भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि विचित्रा वाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ७ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिद्व्या
पनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरेषां षडमनयो वेदविरुद्धार्थमनयः ८ तन्प्रकृतीनां मायागुणामूलत्वा
त्. मायामोहितधियः अनेकांतेनानाविधं ९ नदेवाह धर्ममिति सार्धेन धर्मं कर्ममीमांसकाः मोक्षार्थी नयर्वदंते

किंदेवाः किन्नरा नागाः रक्षः किंपुरुषादयः बहूत्तेषां प्रकृतयो रजः सत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानि भि
द्यंते भूतानां मनयस्तथा यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवंति हि ७ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो
नृणां पारंपर्येण केषांचित्पाषंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ श्रेयो वदंत्य
नेकांतं यथाकर्म यथारुचि ९ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्या
गभोजनं १० केचिद्यज्ञतपो दानं व्रतानि नियमान्यमान् ११ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥

तत्र कामं निषिद्धयोः नित्यनैमित्तकीऊर्यानप्रत्यवाय जिहासयेत्यादिप्रायः काव्यालंकारकृतः यथाहुर्यावत्
कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते इति कामं वात्स्यायनादयः सत्यं
शमं दमं च योगशास्त्रकृतः अन्ये स्वार्थवादिनो दंडनीतिकृतः वैशसिद्धं ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदंति अतः १
सामाद्युपाय एव श्रेयः साधनमिति तेषां मते अतस्तथैव त्यागभोजने च लोकायतिका बौद्धाः यज्ञतपो दानेयज्ञे ॐ ५८

तेषांतुच्छफलत्वमाह आस्त्यंतेनइति येषांलोकाः एतैःसाध्यानिफलानितमोनिष्ठामोहावसानाभोगकालेप्यक्षु
द्रानंदाः शुचार्पितानावृत्ताः ११ भक्तेःसुखत्वमाह मय्यर्पितेति यावत्समाप्तिः हेसभ्य मयापरमानंदरूपेणआत्मनास्वरू
तृ पत्वेनस्फुरता १२ किंचान्येषांतल्लोकादियत्किंचित्तेनतुच्छेसत्वभक्तस्यतुपरिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति द्व
परिपूर्णतामेवाहनपारमेष्ठ्यमितिरसाधिपत्यंपातालादिराज्यं अपुनर्भवंमोक्षंमयिमद्विनामांविहाय अन्य

आशीयंतेनवनेएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचार्पिताः ११ म
य्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः मयात्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंच
स्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३ नपारमेष्ठ्यंनमहें
द्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यं नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनान्यत् १४ नत
थामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् निरपेक्षंमुनिंशांतं
निर्वैरंसमदर्शनम् अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६ श्रीरामायनमः ॥ ॥

नेच्छन्ति ग्रहमेवतस्यप्रेष्ठइत्यर्थः १४ ममापिसएवप्रेष्ठइत्याह नतथेतिद्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोपि
शंकरोमत्स्वरूपभूतोपि संकर्षणः भ्रातापि श्रीर्भार्यापि आत्माआत्मस्वरूपविग्रहः यथाभक्तइतिवक्तव्येनिर्दिष्टेण
हूमवानिति १५ पूयेयमहंतेनवर्तितत्रस्मोऽदानिपवित्रीकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः १६ ॥ ॥

भा॰ए॰ टी॰ ५५ किंचमद्भक्तानांसुखमेतावदेवंभूतमितिकोवावक्तुंसमर्थः यतःतत्स्वसंवेद्यंनिरूपमंइत्याह निष्किंचनाइति निष्किंचन
महांतःनिरहंमानाः अनालब्धधियःअस्पृष्टचित्ताःनिष्किंचनत्वादीनांयथोत्तरंहेतुमद्भावः एवंभूताममदी
याःयत्सुखंजुषंतिसेवंतेतत्सुखमेवविदुः नान्येकुतःनैरपेक्षंनास्तिअपेक्षागौणीयेषांतेनिरपेक्षातैरेवल
भ्यंनतुमोक्षादावपीत्यर्थः यद्वाएवंभूताःसंतोयेमममामित्यर्थःजुषंतेप्राप्नुवंतितेएवयन्नैरपेक्ष्यंतन्नविदुःनान्यइ
त्यन्वयः १७ अपिचअजितात्मावस्तुतोमद्भक्तःकषायतःप्राकृतोपिभक्तःकृतार्थएवेत्याह वाध्यमानइतिद्वाभ्यांविष

निष्किंचनःमय्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियोजुषंतियत्तैरपे
क्षंनविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्नाभिभू
यते १८ यथाग्निःसुसमृद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः
१९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याह
मेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसतां भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयो
पेतोविद्यावातपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ राम राम ॥

यैराकृष्यमाणोपिप्रगल्भयासमर्थया १८ पाकार्थंप्रज्वालितोपिअग्निःयथाकाष्ठानिभस्मकरोति तथा
रागादिनाकिंचित्मद्विषयासतीभक्तिःसमस्तपापानीतिभगवानपिस्वभक्तिमहिमाश्चर्येणसंबोधयति अहो
उद्धवविस्मयंशृणुएवेति १९ अतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्यां २० श्रद्धयायाभक्तिःतया टीं
संभवात्जातिदोषादपीत्यर्थः भक्त्याभावेत्वन्यत्साधनंव्यर्थमित्याह द्वाभ्यांधर्मइति २२ ॥ राम ॥ ५५

रोमहर्षादिकं विनाकथं गम्यते भक्तिः भक्त्या च विनाकथमाशयः शुद्ध्येदिति २३ किंच भक्तिः स्वाशयं शोधय
तीति किं वक्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति २४ अपि च भक्त्यैवा
त्मशुद्धिर्नान्यतः इति सदृष्टान्तमाह यथेति यथाग्निना ध्मातेन तापितमेव हेम सुवर्णं अंतर्मलं जहाति तदाल
नादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजते मद्रूपतामापद्यते २५ ननु ब्रह्मविदाप्नोति प
रमेव विदित्वातिमृत्युमित्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्मप्राप्तिरवगम्यते उक्तो भक्तियोगेन तु

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः २३ वाग्गद्गदा
द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति २४
यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन
भजत्यथो मां २५ यथा यथात्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति
तत्सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मामनुस्मरतः
वि चित्तं मय्येव प्रलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भा
वभावितं २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रि

ज्ञानेन त्वाह यथा यथेति आत्मा चित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणैरभिधानैश्च भक्तैरेवावीतवव्या
पारो ज्ञानं दृश्यतीत्यर्थः २६ किं च ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव भवति न च पर
त्वांतरमपेक्षत इति सदृष्टान्तमाह विषयानिति २७ यस्मादन्यत्साधनेन तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्या
नमात्रं तस्मात्तद्विहाय मय्येव मनः समाधेहि तेऽविनिश्चकारणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितम्
द्भावेनैव भजनेनैव शोधितं २८ विशेषतो वास्यापनोद्युक्तकामसमार्गाः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान् धी

अस्य श्रमः यथा तत्संगिसंगतः क्लेशो भवेत् यथा च बंधो योषित्संगतः तथान्यप्रसंगतो न भवेदिति ३० मोचिंत-
येदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति यथेति ध्यानोपायप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यस्तेना-
निविशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानमेव वक्तुमर्हसि जिज्ञासोः कथनायमेव नोनत्वदास्यमेव मुमुक्षार्थः
ननु ध्यानेन तत्त्वमलीनि नतु उक्तं त्वयोपयुक्तो यत्कृ गंधेत्यादि त्वेव वक्तुमर्हसीति पाठस्तु सुगमः ३१ तत्र ध्यानोपयोगि
नासनप्राणायामप्रकारमाह समइति चतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेनासनेकं बलादौ समकायः सन्य-
था सुखमासीनः इति नासिकादिति यमइत्युक्तं नासाग्रनिरीक्षणं च चित्तस्थैर्याय अग्रतो न लक्ष्यो बहिर्दृष्टिः स्थिरचित्तः

न तथास्य भवेत् क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३० उद्धव उ-
वाच यथा त्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानमेव वक्तुमर्हसि ३१ भगवान्
समआसन आसीनः समकायो यथासुखं हस्तावुत्संग आदाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्य
शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छि-
न्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं
प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ३५ राम ॥ या ॥

समासेन इति योगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्या पूरितं दक्षिणया
त्यजेत् तया वा पूरितं वामया त्यजेदेवं विपर्ययेण यथोक्तं योगशास्त्रे इडया पूरयेद्वायुं त्यजेत्पिंगलान्तः इति नि-
र्जितेंद्रिय इत्यप्रत्याहार उक्तः ३३ प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्र श्रेष्ठत्वात्प्रणवगर्भप्राणाया-
माह हृदीति द्वाभ्यां मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं संततं घंटानादवत् ओंकारं हृदि स्थितं प्राणेनोदीर्य ऊर्ध्वं द्वा-
दशांतपर्यंतं नीत्वा कथं बिसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्र मात्रात्रितयं चंद्रशो बिंदु संवेशयेद् अथ पुनरि-
त्यस्य नेच विंदुशिरस्कं चतुर्थीं कुर्यादित्यर्थः यद्वा मूलाधारादारभ्य मूर्द्धांतपर्यंतं बिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नं संत-
हृदि मनसि प्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथ पुनस्तत्र तमोंकारं घंटानादवल्लयं स्वरमुदात्तनादं स्थिरीकुर्यादिति ३४

एवंध्यानोपायमुक्त्वायादृशरूपमित्यस्योत्तरंवक्तुंध्येयपीठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतःस्थंदेहान्तर्वर्ती ऊ
र्ध्वनालमधोमुखंमुकुलितंचकदलीदलसंकाशंयदस्तितद्विपरीतंध्यात्वाइत्यर्थः न्यसेत्भावयेत्सविशे
षोध्यानमाह वह्निमध्यइतिसार्धद्विः ध्यानमंगलेध्यानस्यशुभविषयं ३७ समंसमानरूपावयवंदीर्घाःचार
वः चत्वारोभुजायस्मिंस्तत् ३८ समानयोःकर्णयोःविन्यस्तेस्फुरन्तीमकराकारेकुंडलेय
स्मिंस्तत् श्रीवत्सश्रियोनिकेतनंवक्षसिदक्षिणवामतस्ताभ्यांयुक्तमित्यर्थः द्युमद्भिःकिरीटादिभिःप्राप्त

हृत्पुंडरीकमंतःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकं ३६ कर्णिका
यांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं वह्निमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलं ३७ समंप्रशांतंसुमु
खंदीर्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितं ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्म
करकुंडलं हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनं ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभू
षितं नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतं ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं सर्वां
गसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणं ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत् एवंमध्यानेसं
युक्तोयोगीभवतिमानवः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः ४२ बुद्ध्यासारथिनाधी
रःप्रणयेन्मयिसर्वतः तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ४३ नान्यानिचिंतयेद्भूयः

मेनान्तयुतमलंकृतंप्रसादेनशोभनंमुखमीक्षणेचयस्मिंस्तत् ४१ सुकुमारमतिकोमलंसविशेषणमुक्त्वाय
दात्मकमित्यस्योत्तरंतथाप्राप्तेनिर्विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंतमाह तदितित्रिभिः एकत्रांगेअन्या
न्यंगानिनचिंतयेत् एकत्रेति यदुक्तंतदेवांगंदर्शयतिसुस्मितमिति ४३ व्योम्निसर्वकारणत्वेनमुक्ताकार
णत्वमपित्यक्त्वामदारोहः मयिशुद्धेब्रह्मण्यारूढःसन्किंचिद्ध्यानध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ४४

भा॰ए॰ टी॰ ९१

मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मय्यपि संयुते विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूत
समाधिपर्यंतध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेत्थमयोपयुंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदै
वाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः निर्वाणं प्रशांतिं समभ्यगात् अस्तमेतीति ४७ इति भावार्थदीपिकायां
एकादशे चतुर्दशः १४ ततः पंचदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः श्रीविष्णुपदसंप्राप्तेरंतरायतया मताः
एवं मनो युंजतो योगिनोंतरा विभवंत्यः सिद्धयोंतरायप्रायाः एवमतः ताः परिहर्तव्याः परिमेयस्वरूपमवेदिति

तच्चत्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ४४ विच
ष्टे मयि सर्वात्मनः ज्योतिर्ज्योतिषि संयुते ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः ४६ संयास्य
त्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४७ इति श्रीभागवते एकादशे चतुर्दशोध्यायः १४ भगवा
नुवाच जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतश्चित्तमुपतिष्ठंति सिद्धयः १
उद्धव उवाच कया धारणया कास्वित्कथं वा सिद्धिरच्युत कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भ
वान् २ भगवानुवाच सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुण

वक्ष्यमाणाः सिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्य स्थिरचित्तस्य १ सिद्धिरिति वितर्के कास्वित् किंनामा कथंस्वित् की
दृशी वा धारणाश्च कतीति प्रश्ने नैरवाशाहुः त्वमेवैनं जानासि नान्य इत्याशयेनाह योगिनामिति २ धा
रणायोगपारगैरित्यनुषंगो योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादित्वरसिद्धेरन्योपि जानातीति भावः अहमेव प्रधा
नं मुख्यः स्वभावतः प्राप्तयोगत्वात् मत्प्राप्त्युपायेषु किंचिन्नाभविष्यतीति भावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्ष

टी॰ ९१

नाः स्वरूपेणोपतिष्ठन्ति अणिमेतिसार्धैः पंचभिः अणिमामहिमालघिमाचमूर्त्तेर्देहदेहस्यतिस्रःसिद्धयःप्रा
प्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैःसहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्यर्थः श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषु
दर्शनयोग्येष्वपिसर्वेषुभूविवरादिषुनिहितेष्वपिप्राकाम्यंभोगदर्शनसामर्थ्यंसिद्धिः शक्तीनांमायातत्कार्यभूतानां
प्रेरणंतत्रेश्वरमायया अन्येषुतदंशानांप्रेरणंईशितानामसिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगोवशितानामसिद्धिः यत्का

अणिमामहिमामूर्त्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाम्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरण
मीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवस्यति एतामेसिद्धयःसौम्यअ
ष्टावौत्पत्तिकीर्मताः ५ अनूर्मिमत्वंदेहेस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं मनोजवःका
मरूपंपरकायप्रवेशनं ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनं यथासंक
ल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७

मः यद्यत्सुखंकामयतेतत्तदवस्यतितस्यसीमानंप्राप्नोतीतिसिद्धिः औत्पत्तिकाःस्वाभाविक्योनिरतिशा
याइत्यर्थः ५ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्वंदेहेक्षुत्पिपासादिराहित्यंदूरश्रवणदर्शनेचेतिद्वेसिद्धीम
नोवेगेन तद्देहस्यगतिःकामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिःसहदेवा
नांयाक्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिःसंकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहतासंमताज्ञतिर्यस्याःसाज्ञातावे
त्येतादश ७ ॥

तदस्मिद्धीष्ठ्वयं वादह्त्रिकालतत्त्वमिति अदंहर्षीनोत्सायनमिभवः अग्न्यादीनां संस्तंभवेने ८ तत्त्वज्ञारणा
भा॰ ए॰ भिः सह विशेषतो निरूपयति यथेति यावत्समाप्तिः ९ भूतसूक्ष्मेयायाधोमपि मनोधारयन्तन्मात्रे भूतसूक्ष्मा
टी॰ कारेमतन्मात्रायासकः ममभदीयमणिमाने १० ज्ञानशक्तिप्रधाने महत्तत्त्वेयायाधोमपि यथासंख्यं महत्तत्त्वा
६२ कारेभूतानां चेति आकाशादिभूतेयायाधोचमपि मनोधारयंस्तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ११ वाह्यादि

१
त्रिकालतत्त्वमद्वंद्वं चित्तायाभितता अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोपराजयः ८ एता
स्त्वाहेशनः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यथाधारणया स्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भू
तसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रे धारयन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १०
महत्यात्मनि मयि परे यथासंख्यं मनोदधत् महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक् ११
परिमाणमये चित्ते भूतानां मयि रंजयन् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२
धारयन्मय्यहं तत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिले सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनः १३

भूतानां ये परमाणवस्तन्मये तदुपाधौ चित्ते मयि रंजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुतां यथा विदूपता
मिति लघुत्वविवरणं तदुक्तं सकालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतामिति १२ वैकारिकादहंकारे यायाधोम
पि अखिलएकारं सर्वात्मत्वं अधिष्ठातृत्वं अत्र हेतुः मन्मनः मयि मनोधारणाप्रभावादेव भवति नात्रान्यो वहेतु ॐ
रनुसंधेयः इति भावः एवं मद्धारणानुभावेन योगबलमाश्रय इत्यादि द्रष्टव्यम् १३ राम ॥ ६२

ॐ॰

ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति सार्द्धैः पंचभिः अणिमा महिमा लघिमा च मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्ना
मसिद्धिः सर्वेषां प्राणिनामिंद्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंधः प्राकाम्यं श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयो
ग्येष्वपि सर्वेषु भूविवरादिविदितेषु प्राकाम्यं भोगदर्शनसामर्थ्यं सिद्धिः शक्तीनां मायायास्तदंशभूतानामीरणा तत्रे
रणाया प्राप्तमेश्वतदंशानां प्रेरणामीशिता नाम सिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगो वशिता नाम सिद्धिः यत्कामः यदिच्छ
स्तत्कामयते तन्न दवस्यति तत्सुखस्य सीमानं प्राप्नोतीत्यसिद्धिः ८ सांसिद्धिकः स्वाभाविको नित्यत अथ स्वार्थः

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशि
ता यत्कामस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५ अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणद
र्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं यथासंकल्पसंसि
द्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपरा
जयः ८ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यया धारणया या वा स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९ भूत
सूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १० ॥ श्रीकृष्ण ॥

५ गुणादेतेषां सिद्धिरूपाद् अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिरहितत्वं दूरे श्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धी मनोवेगेन देहस्य गतिः
कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां या क्रीडा तस्या अनुदर्शनं प्राप्तिः सं
संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहताज्ञा अप्रतिहता गतिर्यस्य सः आज्ञानाशेनाप्यस्य ७ इदानीं क्षुद्राः सिद्धीः पंचाह
त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वं शीतोष्णादिभिरनभिभवः अग्न्यादीनां स्तंभनं ९ तत्र धारणाभिः सह विशेषेण निरूपय
ति यथेति यावत्समाप्तिः १० १० ॥ ॥ राम राम ॥

भूतसूक्ष्मोपाधौमय्यपिमनोधारयन्तन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारंउपास्तेयः सतन्मात्रोपासकः मममदीयमणिमानं ११
भा॰टी॰ ज्ञानशक्तिमहत्तत्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्तत्त्वाकारे भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारय
प॰ न् ततद्भूतमहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः १२ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवः तन्मयेतदुपाधौचित्तंमयिरंजयन्योगी
६३ कालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वविवरणं तदुक्तंसकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणु
तामिति १३ वैकारिकाहंकारोपाधौमयि सर्वित्वमेकाग्रे आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं ततदेवःमन्मनःमयिमनो

महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचित्तं
भूतानांमयिरंजयन् कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारि
केऽखिले सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनः १४ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे स
ईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रज्ञक्षेत्रचोदनां १५ ॥

धारणमभावादेवभवति नात्रदेहवदनुसंवेद्येपरइतिभावः एवंमहाकरणानुभावेनमयोगबलमाश्रयइतिश्चा॰
दिशुद्दृश्येक्रियाशक्तिप्रधानेमहत्तत्त्वेचसूत्रेतदुपाधौमयिसमेपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाम्यंविंदतेकथंभूतस्य ६३
अव्यक्तात्जन्मयस्यतस्यरूपस्यतदुपाधेर्ममेत्यर्थः १५ त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएवकालविग्रहे
आकालपिरूपे अंतर्यामिरूपेईशित्वंवशित्वंविष्टिक्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांशरीराणांतदुपाधी
नांचोदनांप्रेरणांनतविघ्नसत्वादिकर्तृत्वलक्षणामित्यर्थः १६ ॥

३०·

तुरीयाख्ये विराट्हिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधयः ईशस्यत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरितिसेवंलक्षणो येष्व
र्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरिगना तदुक्तंभगवच्छब्दशास्त्रे १७ यत्रप
रमानंदरूपेसर्वोपिकामक्लेशाभतोः वसीयतेसमाप्यते १८ अतःपरंगुणादेतुकं सिद्धीरादृश्यहेसत्वात्मकेसे

नारायणोत्तरीयाख्येभगवच्छब्दशास्त्रे मनोमयोर्ध्वरथयोगीमत्कर्मवशितामियात् १७ नि
र्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते १८ श्वेतद्वीप
पतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः १९ मय्याकाशात्म

निमायोमनसाघोषमुद्वह
न् तत्रोपलब्धाभूता
नांहंसोवाचःए
णोत्यसौ २०

ततोंशुद्धरूपत्वं १९ आकाशात्मायःमायाःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन्नसौहंसोजीवःत
त्राकाशेउपलब्धानांभूतानांसन्न्तत्रस्थाः विचित्रावाचःश्रृणोतियद्वात्राकाशेउपलब्धानांअभिव्यक्तानांभूतानां
वचसाहृतः श्रृणोतीति २० श्रीकृष्णरामरणमायनमः ॥

त्वष्ट्राप्रादित्यः तस्मिन्नपरिच्छिन्ने चक्षुः संयोज्य चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं हृत्वः पश्यति २१
मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य महाधारणा क्रियते तस्यानुभावेन यत्र मनो याति तत्रात्मा देहो
यातीत्यर्थः यद्वा मनः करिष्यात्मानं वायुना सह देहं च मयि संयोज्य यत्र याति तदनु देहो यातीति २२ मनः उपा

चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि मां
तत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक्
२१ मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना मद्धा
रणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २२ यदाम
नउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनो
रूपंमद्योगबलमाश्र
यः २३ राम

दाय उपोद्घातकारणं कृत्वा यद्यद्देवादिरूपं भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोभीष्टंरूपं योगी भवेत् कुतो यतो
मद्योगबलं योऽद्भुतं अचिन्त्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्नाश्रयि मनसो योगे धारणात् सर्वं लभ्य भावः स एवाश्रयः कार
णं २३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

पञ्चभिर्विविक्तंतत्त्वात्मानंचिंतयेत् ततः पिंडंसदेहंहित्वाप्राणः प्राणमयानंलिंगशरीरोपाधिः वायुभूःवा
युवायौभूतः प्रविशतेतेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत्भ्रमरोयथापुष्पात्पुष्पांतरंमनाघ्राणेनप्रविशतितद्वत्पिं
डंहित्वेत्युक्तंभवति २३ पिंडंहित्वेत्युक्तंतत्प्रकारंकथयन्सस्कंदमाह पार्ष्ण्यापार्ष्णिनागुदंनिरुध्यप्राणं
प्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमम भेदद्वारेणब्रह्मसत्पुलक्षणंब्रह्मस्वात्मह्यपेक्षितंस्थानंमनसानीत्वा २४ मत्स्थे

परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्य
गुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्धसु आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वं
विभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः २५ यदासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान्
मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् कुतश्चिन्नवि
हन्येततस्यचाज्ञायथामम २७ ॥

मन्मूर्तिरूपंशुद्धंसत्त्वंविचिंतयेत्तदासत्त्ववृत्तयःसत्त्वांशभूताः २५ यदावायत्रकालेपियथावेतिपादेयथा
वयेनकेनापिप्रकारेणबुद्ध्यासंकल्पयेत्यथाकामंमत्परोमयिविश्वासवान्भवतितथातदनुरूपंसंपद्यमा
नोतीत्यर्थः किंकुर्वन्सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् २६ मद्रूपतिशयकारंममेत्यर्थः ईशितुःसर्वंनियं
तुः वशितुःसत्त्वंब्रह्मसममभावंस्वभावंनामः एतान्गुणान्देतरः २७ ॥ नमोभगवतेवासुदेवाय ॥

भा॰ए॰
टी॰
९५

अतःपरंत्वदाधारणाविदइतित्रिकालज्ञत्वस्यधारणासूचितात्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषयासाजन्ममृत्युभ्यामु
पबृंहितातत्सहिताअनयैवपरचित्ताद्यभिज्ञतापिव्याख्याता २८ अग्न्यादिसर्वोपद्रवानभिभवोभगवानिमेवंभूतयो
गमयंतैर्नाभिभूयते अत्रहेतुःमद्योगेतियादसामुदकंयथाभिघातकंनभवतितथातस्यवपुषोग्न्यादयइत्यर्थः अन
यैवाद्यहृतापिव्याख्याता २९ मद्विभूतीर्ममावतारान्ध्वजादिभिः सह ३० उपसंहरतिउपासकस्येतिएवंयथा
रणाभिः ३१ यद्वाकिंनानाधारणाभिर्ययाकयैकयैवसर्वाः सिद्धयोभवंतीत्याहजितेंद्रियस्येतिमद्धारणांनारायणे

मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्नहन्ये
तमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगशांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभू
षिताः ध्वजातपत्रव्यजनैः सभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथि
ताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदु
र्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतान्युंजतोयोगमुत्तमं मयासंपद्यमानस्यकालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधि
तपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः योगेनाप्नोतिताः सर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् ३४ सर्वासामपिसिद्धीनांहे
तुः पतिरहंप्रभुः अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनां ३५ ॥

तुरीयाख्येइत्यश्लोकेयासादुर्लभास्यात्सा
कानकापीत्यर्थः ३२ यद्यप्येवंतथापिनकार्याश्चेत्याहअंतरायानिति ३३ तस्माद्धैतुकीयमेवधारणाकार्यानान्यः
काम्याश्चिन्नमन्येतिनत्वनेवकाश्चित्सिद्धयोभवंतियथादेवानांयथाचयादसामुदकेलंभःपक्ष्यादीनांखेचरत्वादिर्न
डुकंपातेत्रलोकज्ञन्मौषधितपोमंत्रयोग॰॰ सिद्धयइतियोगेनमद्धारणामित्युक्तेनयोगगतिंमत्सालोक्यादिरूपं
३४ ऊनत्वमनत्याहसर्वासामितियर्थनाम्भक्तोपपादनेहेतुः कारणंपतिः पालयिताचेतिकिंचनकेवलंसिद्धीनामे

वपसुः अपितु मोक्षादीनामपिमोक्षसाधनत्वासिद्धमितिपेनोमोक्तः सांख्यंतत्साधनंसाधनसंच

तदुपदेशत्वेनसर्वसाधिनोंच ३५ ॥

कृतस्त्वमादस्महमिति सर्वदेहिनां जीवानां आत्मा यतः अंतः अंतर्यामी एषां तरात्मा अंतर्यामी अस्मरत इतिश्रुतेः त
र्हि किमंतर्वर्तित्वात्परिछिन्नः वहः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः तत्र हेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषु चतु
र्विधेषु महाभूतानि यथा बहिरंतश्च भवंति स्वयमपि तथेत्यर्थः ३६ इत्येकादशे पंचदशः १५ षोडशे तु दूरेणाधि
भौवच्छुक्ता विभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेण प्रवर्णिताः १ अंतर्भक्तिर्जेनयध्यानमयायुसमुक्ता तान्मनो श्रुत
स्तयोगपतापत्रैविभूत्यादिनिरूपणं २ एवं तावत्रवाध्यायामष्टोभक्तानिरूपिताः त्रयस्तत्संभवेतावत्समाद
चतुष्टयं बंधमुक्तेस्तु निर्धारसङ्कोचश्चततः परे द्वादशेनंतरे कर्मसंगिनिसगअवस्थितौ हंसेतिहासतो योगनि
ष्ठायाच त्रयोदशे श्रेयःसाधननिर्धारे ध्यानेनैव चतुर्दशे धारणासिद्धिवृद्धी च समसंगेन निरूप्यते उद्धवमश्नतो
दत्तमुत्तरे दूरिणार्चिते षोडशे भगवद्विभूतिविस्तारेद्धुपादेवर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णयेचातो यमादीनां च निर्णये योगत्र

अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनां यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा ३६ इत्येकादशे भगवदु
द्धवसंवादे पंचदशोऽध्यायः १५ उद्धवः त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यंतमपावृतं सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप
ययोद्भवः १

याधिकारे च विशेषे च तदनंतरे तत्वसंख्याविवादे च पुंप्रकृत्योर्विवेचने जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे त
दनंतरे परापवादसहने भ्रततो भिक्षुदनंतरे सप्तविंशे क्रियायोग मत्त्रे तदुपवर्णने अष्टाविंशे ततः प्रोक्तः ज्ञानयो
गोपसंहृतिः एवं मत्त्रे नरारण्यप्रक्रमेणेतानि विंशतिः संसारासंभवे प्रोक्तं तन्मध्ये दत्तमुत्तरे तद्धात्वा पुनः मत्ते
भक्तियोगोपसंहृतिः अहमात्मांतरो बाह्योनावृतः सर्वदेहिनां यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथेत्युक्तं तत्र च
भूतानि यथा कांचित्केनचिद्गुणविशेषयोगोदिक्कानिवर्तंते क्वचित्सामान्यरूपेणोवृतया तमपि कं कुर्यद्वर्तसे भूति
विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तमेवसर्वात्मत्वमनुपपाद्यन्नुवदतितेब्रह्मेति अपावृतं निरावरणं सत्तं त्वं वा अतएव स
र्वेषामपि शरीराणां उत्पत्तिस्थितिजीवनं त्राणं स्थितिसहितावप्ययोद्भवौ यस्मात्तत्वमुपादानकारणमित्यर्थः १॥

अत्रसदाचारंप्रमाणमाह याथातथ्येनयथार्थत्वेनसर्वभूतकारणंत्वांब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः २ एवंकारणत्वेन
सर्वात्मत्वेनतद्विभूतीःपृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाहगूढः अन्तरः भूतानांप्राणिनांमे

उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः उपासतेत्वांभ
गवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुभक्त्या
त्वांपरमर्षयः उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे ३
गूढश्चरसिभूतात्माभूतानांभूतभावन नत्वांपश्यं
तिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४ याःकाश्चभूमौदि
विवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूते तामह्यमाख्या
ह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मं ५ ॥

तेचअदृष्टः भूतानामात्माअंतर्यामीअतएवापिदृष्टः देहभूतभावनेतितेत्वया ४ ताएवसाकल्येनपृच्छतिहेमहाविभूतेयाः
काश्चिद्भूम्यादिषुतेविभूतयः रसायांरसातलेअनुभाविताः त्वयैवकेनचिच्छक्तिविशेषणसंयोजिताः तीर्थानांपरंत्वं

ठो नयावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवायं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नं प्रश्नवंसप
त्तैयोद्धुमिच्छताविनष्टेनेऽकृदेवे ६ पृष्टस्त्वं विभूतिप्रश्नेकः प्रसंगः तत्राहन्त्वातेति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ७
सच यदा ततो त्वातिवधान्निवृत्तः तदा मया मतिबोधितः सन् युध्यात्मपि भावसे एवं संग्राममुखे मामभ्यभाषत तत
हृदेव तत्यापि कथयिष्यामीति भावः ८ ताविभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरण्णाः प्रथमान्ताः
द्वितीयान्तश्च सर्वा विभूतयस्तत्वात्वोपासनार्थं कथ्यंते षष्ठी पंचमी विभक्तिः कचिन्निर्धारणे संबोधने च संबंधे च क्व

श्रीभगवानुवाच एवमेतदहं शश्वः प्रश्नं प्रश्नविदांवर पृष्टस्त्वनाविनष्टेनेत्यपत्तैरर्जुनेन वै ६ त्वात्वात्वातिव
धंगरसैमयधर्मेणात्म्यहैतुकं ततोनिवृत्तोऽहं तादहन्तोयमिति लौकिकः ७ सततदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्वा मे मतिबो
धितः अभ्यभाषत मामेव यथा तेरणमूर्धनि ८ अहमात्मोहवामीषां भूतानां सहहदीश्वरः अहं सर्वाणि भूता
नि तेषां स्थितहवाप्ययः ९ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिनां मोऽस्मि निको
गुणः १० गुणानामप्यहं सत्त्वं महतां च महानहं सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जेयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो वे
दानां मंत्राणां प्रणवश्चित्रहत् अक्षराणामकारोस्मि पदानि छंदसामहं १२ इंद्रोहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि ह
व्यवाट् आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः १३ ॥ राम ॥

पा विश्वयोगे हृत्यान्तरात्मामीषां भूतानामात्मेति स्वहृदि स्थितिरीश्वर इति च सामान्येनाद्यमुपास्य इत्यर्थः एवं सर्वाणि तेषां
स्थितहवाप्ययः ततहेतुरित्यर्थः ९ विशेषतो विभूतीराह कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये गुणानां मध्ये गुणसाधर्मि
णो हौत्यातिकः स्वाभाविको यो गुणः सोहं १० सत्त्वं प्रथमकार्यं महान्महत्तत्त्वं सोपाधित्वाद्दुर्ज्ञेयतया च जीवस्य
त्वतं बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव बालाग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट इति श्रुते ११ वेदानां संवेधीनेषामध्यापकः पदानित्रि

प॰ गीताटीका ॥ ९८ ॥

भा॰प॰
टी॰
६७

हृविर्धानी कामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनां मम अंशे सोमं यक्षरक्षसां मम अंशे वैश्रवणमित्यर्थः १६ यादसां मम अंशे तप
तां प्रतापवतां क्रमतां दीप्तिमतां च मध्ये १७ संयमतां दंडयतां यमोऽस्यर्थः १८ मृगिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां मम अंशे वी
न्द्रार्थः सेनानीः प्रथमोऽन्तःस्थाः १९ स्रोतसां म वाहानां वासरसां स्थिरोदकाणां पानो २० धिस्यानां निवासस्था

ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं गानर्षीणामहं मनुः देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धानस्मि धेनुष्व १४ सिद्धेश्वराणां कपि
लः सुपर्णानां पतत्रिणां प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ मां विद्धि दैत्यानां प्रह्लादममरेश्व
रे सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसां १६ ऐरावतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुं तपतां क्रमतां
सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिं १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनं यमः संयमतां चाहं सर्पाणाम
स्मि वासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोऽहं मृगेंद्रः मृगिदंष्ट्रिणां आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ १९
तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां २० धिस्यानामप्यहं मेरु
गहनानां हिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनां महं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः
स्कंदोऽहं सर्वसेनान्यामग्रणीर्भगवाननः २२ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानाममविहिंसनं वायुरग्निः स्नेहवतां
त्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३ ॥

६९

नानां दुर्गमानां २१ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां सेनान्यां च नृपतीनां अग्रणीः सन्मार्गप्रवर्तकानां ब्रह्मा २२
शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतत्त्वं तीर्थ गंगादीनां वायुरादिरूपः शोधकोऽहं २२ ॥ राम ॥

योगानामष्टांगयोगानांमध्येत्र्प्रात्मसंरोधः समाधिरहंमंत्रोनीतिकौशलानांविवेकादिनैपुण्यानांमध्येत्र्प्रान्वीक्षि
की आत्मनामात्मविवेकविद्याख्यातिः अख्यातिरन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिर्वा
दिनांएवमिदमेवंचेतियोद्वंद्वोविकल्पः सोहमित्यर्थः २४ कुमारः सनत्कुमारः २५ सन्यासोभयदानेहमाना
मभयस्थानानांमध्येत्रवादिमेतिः श्रुतानिसामसूक्तेत्रिपवचनंमौनंवनाद्विमियभाषणोमौनेचपुरुषस्याभिमायोज्ञाय
तेत्र्प्रनः मनोपतिः यस्सेदेव्याधोभ्योमिफलमभ्यतस्यएवंमुखेमिफलंत्र्प्रर्थादेवायवत्र्प्रात्मनोयत्नवीतिस्फातेः २६ य

योगानामात्मसंरोधोमंत्रोस्मिविजिगीषतां आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पःख्यातिवादिनां २४ स्त्रीणांतुश
तरूपाहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणां २५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणा
मवहिर्मतिः गुह्यानांसूनृतंमौनंमिथुनानामजस्त्वहं २६ संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ मासा
नांमार्गशीर्षोहंनक्षत्राणांतथाभिजित् २७ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेवलोसितः द्वैपायनोस्मिव्यासानां
कवीनांकाव्यत्र्प्रात्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहं किंपुरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणांसुदर्शने व
२९ रत्नानांपद्मरागोस्मिपद्मकोशःसुपेशसां कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविष्षु च ३० ॥

निमिषाममृतानांमधुमाधवौवसंतऋत्यर्थः अभिजितउत्तराषाढाचतुर्थःपादः तथाश्रवणप्रथमपादःतथा
चस्फातिः अभिजिन्नामनक्षत्रं उपरिष्टादाषाढानांअ्रप्रथस्ताच्छ्रवणस्येसादि २७ कृतेकृतयुगेदेवलःत्र्प्रसितःमुनी
नांव्यासानांवेदविभागकर्तृणांकवीनांविदुषांकाव्यःशुक्रः २८ भगवतोउत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामगतिंगतिं
वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिसेवंलक्षणानां २९ सुपेशसांसुंदराणांपेशलानांकोमलानां दर्भजाती

ऐ॰श्री॰
भा॰ए॰
टी॰
९८

लक्ष्मीधनादिसंपत् ३१ बलवतांओजआदिमहमस्मि सात्वतां भागवतानांभक्त्याकृतंकर्माहमित्यर्थः तेषामेवनवमू
र्तीनां वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइतियाः ता ३३ परमः मधुरः परा
णां शब्दः ३४ अर्जुनः पार्थः भूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमः प्रलयः ३५ गत्यादयः पंचकर्मेंद्रियव्यापाराः स्पर्शादयो
ज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्रलक्षणंदर्शनं सर्वेंद्रियाणामिंद्रियंतत्तद्ग्रहणशक्तिरहं ३६ तदेवंतत्रतत्रनिर्धा
रणेनतत्तत्संबंधेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतः सर्वाअपिनिरूपयति पृथिवीतिसार्धद्वयेन

ऐश्वर्याणामहंलक्ष्मीः कितवानांछलग्रहः तितिक्षास्मितितिक्षूणांसत्त्वंसत्त्ववतामहं ३१ ओजः सहोब
लवतांकर्माहंविद्धिसात्वतां सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरा ३२ विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसा
महं भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः प्रभासूर्येंदुतारा
णांशब्दोहंनभसःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्र
मः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियेंद्रियं ३६ पृथिवीवा
युराकाशआपोज्योतिरहंमहान् विकारः पुरुषोव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरं ३७ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्ववि तत्त्व
निश्चयः ३८ रामचंद्रायनमः ॥

पृथिव्यादिनाहैतन्मात्राणिविवक्षिता विकारमहंकारः महान्महत्तत्त्वंएताः सप्त
प्रकृतिविकृतयः विकाराः पंचमहाभूतानिएकादशेंद्रियाणिचेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः ९८
एवंपंचविंशतितत्त्वानितदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकस्तुविकारोनप्रकृ
तिर्नविकृतिः पुरुषः रजः सत्त्वंतमइतिप्रकृतेर्गुणाअपरंब्रह्मचतदेतत्सर्वमहमेव किंचएतत्प्रसंख्यानंएतेषां
परिगणनंएतैर्लक्षणैर्ज्ञानंतत्फलंतत्त्वविनिश्चयश्चअहमेव ३८ ॥ ३७ ॥

एतदेवसंक्षिप्याहमयेतिजीवेश्वररूपोयोहिद्विविधोभावः यश्चगुणगुणिरूपः यश्चतेजस्तेजस्विरूपः ससर्वोपिमया
विनामद्व्यतिरेकेणनास्तिअहमेवसर्वमित्यर्थः ३८ ननुसामान्यतः किमेवंसंक्षिप्यकथयसिपूर्ववत्निर्धारण
संबंधाभ्यांविशेषतः सर्वाः कथयेतिचेन्नयाहसंख्यानंइत्यादिपरमाणूनांकालेनमहतातदपिमयेवक्रियते
कृतावत्कंशक्यतेतथापिमेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते अतएवतत्राहसृजतोऽनन्तइतियदामयासृज्यमाना
नोत्रसंगणनामेवतावत्संख्यानास्तितदागततत्त्वद्वतानांविभूतीनांसंख्येत्यर्थः ३९ तथाविशेषतस्त्वसर्वाः संक्षेप

मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना सर्वात्मनापिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८ संख्यानंपरमा
णूनांकालेनक्रियतेमया नतथामेविभूतीनांसृजतोऽनन्तकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्या
गः सौभगंभगः वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंऽशकाः ४० एतास्तेकीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेणविभूतयः
मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणान्यच्छेन्द्रियाणिच आत्मानमा
त्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने ४२ ॥

तेः कथयामीत्याहतेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभाग्यंमनोनयनाह्लादकत्वंभगः भाग्यंवीर्यंबलंअंशकाः विभू
तिः ४० एतेचविभूतिभेदाः मायिकत्वाद्वक्तारायकथिताः अतोनात्रातीवाभिनिवेशः कर्तव्यः इत्याहमनोविका
रएवनतुपरमार्थः यथाकिंचित्खपुष्पादिवाग्मात्रेणाभिधीयतेइतितद्वत्स्युः ४१ तस्माद्वागादीन्नियच्छयात्मा
नंबुद्धिमात्मनासंसंपन्नयातयैवनियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ४२ ॥

श्री

भा·पु· असंयमनेऽप्रशान्तचित्तो दोषमाह यदीति असंयच्छन्न संयच्छति ४३ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४४ इ-

टी· त्येकादशे षोडशः १६ ततः सप्तदशेऽष्टादशे स्वधर्मैर्भक्तिलक्षणे हंसोक्तं धर्ममन्वादृत्य ब्रह्मचारिगृहस्थयोः कर्माद्यविदि-

६४ ज्ञानतामित्यत्र भक्त्याकृते कर्ममोक्षसाधनं मदीभक्तिर्विशेषकं भक्तिसाधनं त्वं च कर्मणां मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मे-

ष्विह्यादिना तत्र तत्रोक्तं न च कर्मानुष्ठानेन भक्तिरस्य तेन पृच्छति यस्त्वयेति सप्तभिः पूर्वकल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणः

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ४३ तस्माद्वचो मनः प्रा-
णान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ४४ इत्येकादशे महाविभूतिर्नाम षोड-
शः १६ उद्धव उवाच यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि १ यथा-
नुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो ध-
र्मं परमकं प्रभो यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्षण न प्रायो भ-
विता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ ॥

६४

तज्ज्ञापकत्वं तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमवतां नानामपि द्विपदां नराणां १ यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण
२ ननु सम्प्रदायादेव ज्ञास्यते किं पुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति परमकं परमश्रेष्ठं स्वरूपं च तत्त्वतो हंसरूपेणाथ
मोक्षप्रकरणवत्तत्योगमात्रे ज्ञातो ब्रह्मागतेय तं पुनरद्य धर्मं विवर्तयेत् कृतात् ३ प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भवि

३ं

अत्र हेतुमाह वक्तेति द्वाभ्यां तेन तनोमः कलाः वेदाद्याः ५ ६ ततस्मात् अस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीय
ते ७ धर्मः इत्यपेतः नैःश्रेयसकरः अतः मे मत्तः तं धर्मं निबोध ८ तत्रादौ मद्रूपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आ
सीत् आचारलक्षणस्तु पश्चात् इत्यतः स चैव मनुष्यिनो भक्तिदेत्वरिति वर्णयितुमाह आदाविति कृतस्यादौ यत्स्तन

वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५
कर्त्राविता प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वं नः
सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ७ शुकः इत्थं
स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान् हरिः प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ८ श्रीभ
गवानुवाच धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणां वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबो
ध मे ९ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृ
तयुगं विदुः १० वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् उपासते तपोनि
ष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ११ ॥

युगं तस्मिंस्ते च तदा मामुपासत एव केवलं नान्यत्कुर्वन्ति इति वक्तुं कृतयुगनाम निरुक्तिमाह कृतेति कृतकृत्या इति जा
त्या नत्कर्मनैव ९ किंच विधेयकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह वेद इति धर्म अहमेव वृषो सोऽहमेव वृष
रूपधृक् चतुष्पात् न तु क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति वचनाद्दे

भा॰पु॰
टी॰
७०

पश्चात्त्रेतानामवेदोवैराजरूपस्य मामात्त्रिमिता हृदयात्सकाशात्तस्मात्तस्याः सकाशादहोत्रध्वर्यवोद्गात्रैः त्रिवृत्
त्रिवृद्रूपः यज्ञोऽहं वैविस्फुरितिफलितः ११ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह द्वाभ्यां विप्रेति आत्माचा
रः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां १२ मम वैराजरूपस्य हृदः वक्षःस्थलात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं १३ ते
षामधिकारिविशेषाणां स्वभावानाह वर्णानामिति पंचभिः जन्मस्थानानुसारिणी नीचैरित्यस्यायमतोयमर्थः

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ११ विप्रक्षत्रियविट्शू
द्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो
मम वक्षःस्थलाद्वनेवासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणी
आसन्प्रकृतयो नॄणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः १४ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवं मद्भक्तिश्च दया
सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृ
तयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनं अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ अ
शौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः क्रोधश्च तर्षश्च स भावोन्त्यावसायिनां १९ अहिंसा सत्यम
स्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च धर्मोयं सार्ववर्णिकः २० ॥

मंत्राभिर्मंत्रभक्तिभिः मंद्रः उत्तमाभिरुत्तमा श्रेति १४ तपआलोचनं १५ तेजःप्रतापः एतैर्वैराश्रमस्वभावा
अपि तेयाः १६ तद्दाश्यानो स्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा १९ तदेतावत्सर्व
साधारणं धर्ममाह अहिंसेति वर्णाग्रहणमुपलक्षणार्थं २० ॥ राम ॥

शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया
७० तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः

वर्णधर्मानंतरहस्यमकरणेवक्ष्यति अथमेतावदाश्रमेषुब्रह्मचारिणोधर्मावर्ण्यंतेसचद्विविधः उपकुर्वाणोनैष्ठि
कश्चतत्राद्यस्यधर्मानाह द्वितीयमितिनवभिः द्विजाः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यात्गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्विती
यमुपनयनाख्यंजन्मप्राप्यआचार्येणाहूतोब्रह्मवेदमधीयेतचकारात्तदर्थंचविचारयेत् २० किंचमेखलादीन्
कृष्णंअस्यतत्अवशब्देनसमाला कथंभूतोनद्धिलाः अनभ्यंगादिनाजातनेनरः तयाअधौतदहासः अरक्तपीतः
पर्यटनदंतअवासअदहासोसिनधौतानितानियस्यसः अधौतदहासः सचासावरक्तपीतश्चनकौतकादिवारकः

द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतचाहूतः २० मेखलाजिनदंडा
नान्यसमवकमंडलून् नद्धिलोधौतदहासोरक्तपीतःकृष्णान्धयत् २१ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवा
ग्यतः नछिंद्यान्नखरोमाणिशाकसोपस्यगजान्यपि २२ रेतोनावकिरेन्नातब्रह्मव्रतधरःस्वयं अवकीर्णोव
गाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदीजपेत् २३ अग्न्यर्कोचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः समाहितउपासीतसंध्येच
यतवाग्जपन् २४ आचार्यंमांविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २५
सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीतसंयतः २६ ॥ राम ॥

पीतमाच्छादनंयस्यसः २१ तथाउच्चारोमूत्रपुरीषोत्सर्गश्चजपोच्चारेतस्मिन्वाग्यतःमौनीभवेत् २२ रेतोवुद्धिपूर्वं
नोत्सृजेत्ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णोअवगाह्यस्नातोयताःप्रसक्तप्राणायामःत्रिपदींगा
यत्रींजपेत् २३ संध्येचद्वेयतवाक्जपन्उपासीतमध्याह्नेसंध्यानिमित्तमौनेनास्तीतिद्विवचनं २४ अन्यदपि
यत्स्मान्नंतच्चनिवेदयेत्तेनानुज्ञातंतुसंयतःसन्उपभुंजीतेत्यर्थः २९ ॥

भा॰ए॰ यानशय्यासनस्थानैर्यांतं श्टतो यानेन निद्रितममजतनपा समीपशयनेन विश्रांतं पादसंवाहनादिभिः समीपा
सनेन आसीनं कृतांजलिः नियोगमतीक्षया नातिदूरे स्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूतं व्रतमाचारो यस्य सः २९ एव
टी॰ मुपकुर्वाणकस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्भिः असौ ब्रह्मचारी यदि छंदसां लोकं महर्लोकं त
७८ तो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन्सन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराकलाश्रुत

शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः २८ एवंवृत्तो गुरुकुले व
सेद्भोगविवर्जितः विद्यासमाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं २९ यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपं गु
रवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ३० अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्य
कल्मषः ३१ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोग्रतस्त्यजेत् ३२
शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवं तीर्थसेवा जपोस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोयं
नियमः कुलनंदन मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ३४ एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोग्निरिव ज्वलन् म
द्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोमलः ३५ ॥

तातृतदर्थं बृहद्व्रतः सन्बृहन्नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसेत् समर्पयेत् आधिकं स्वाध्यायार्थं च अधीतनिःक्रियार्थं च ३० ब्रह्म
वर्चः वेदाभ्यासजं तेजः तद्वान् ३१ तस्यैव सवनस्पृषति साधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं भावगर्भं क्ष्वेलनं प ७८
रिहासः एवमादिकं त्यजेत् तथा मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् न पश्येदित्यर्थः ३२ तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणधर्मानाह शौचमि
ति द्वाभ्यां निष्कामस्य नैष्ठिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निःकामत्वेन दग्धः कर्माशयो वासना यस्य तथाभूतः

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह अथेति अनंतरं द्वितीयमाश्रमं समावेक्षन् अवेष्टुमिच्छन्यथायथावत् विद्या
वितवेदार्थः स्नायात् अभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तनं कुर्यादित्यर्थः ४९ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहस्थे
ति सकामश्चेत् गृहस्थं प्रविशेत् अथ अकः करणमुपादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् मुमुक्षुः कवरणः प्रवहितो तमः ब्राह्मणश्चेत्सत्रवे ने
दित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरं गच्छेति अन्यथा अनाश्रमी भवति लोमं च नाचरेदित्यर्थः अनाश्रमस्थस्तु वा कृच्छ्रं समेत
स्नात्रमनियमाभावस्य स्वस्मात्प्रायात् ५१ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः सद्गृहस्थधर्मानाह गृहदायीति सदृशी

मयानंतरमावेक्षमयानिवासिताशमः गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायाद्वा तदनुमोदितः ४९ गृहं त्वनं चोपविशेत्म
नेहाविनोत्तमः आश्रमादाश्रमं गच्छेत् अन्यथा मनस्य च्यवेत ५० सदृशीं सदृशीं भार्यां समुद्वहेदनुगुणितां यवी
यसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ५८ इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां प्रतिग्रहो याजनं च ब्राह्म
णस्यैव याजनं ५९ प्रतिग्रहं ब्रह्मचारी तपस्वी नो यशोनुदं अन्नाभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषवत्कयोः ५०
ब्राह्मणस्यैव देहोपन्त इंकाम्यापनेष्यते कृच्छ्रायतपसेवेह प्रेत्यानंतसुखाय च ५१ ॥ यम

सवर्णास्वग्रजाः सितांकुलतोलतराणतम्मावि विंदितो कामतस्तु यास्सापूह्रदेतांसवर्णामनुतस्यानंतरं तथापि
वर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनाः
तिस्रस्ते ५८ इज्यादयः त्रैवर्णिकानामावश्यका धर्माः प्रतिग्रहादिश्च यत्तेहुतिः सा च ब्राह्मणस्यैव ५९ तत्रापि मुख्या
मुख्यतमां चामां वृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याजनाध्यापनयोरपि काश्यपादिदोषप्रसक्तेः शिलैः सामिस्यकैः ते
रयतिते कणिशैः ५० एवं वृत्तिकार्श्यं ब्राह्मणेन सोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ५१ ॥

भा॰पु॰
टी॰
७२

उंछवृत्तिर्नामविपण्यादिपतितकणोपादानं तेन शिलस्य च तैरेकीकृतस्य तया तुष्टचित्तस्समोक्तफलमाह शिलोंछेति
महान्तमातिथ्यादिलक्षणं ४२ विरजं निःकामं सेवमानः गृह एव गृहस्थाश्रम एव नातिप्रसक्तः अतिशयेन विरा
गमकुर्वन् शांतिमुपैति मुख्याधिकारी भवति ४२ एवमधनस्य गृहस्थस्य महत्फलमुक्त्वा सधनस्याप्याह त्रिभिः समु
द्धरंतीति दारिद्र्यादुद्धारयंति विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणमपि ४३ राज्ञस्त्ववश्यकमेतदित्याह सर्वा इति सर्वे
षामापद्वृत्तीराह परेणैर्विक्रयार्हैः न तस्करालवणाद्यैः तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षात्रियवृत्त्यापि गोतमोक्तरा

शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति
शांतिं ४२ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ४३ सर्वाः समुद्ध
रेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४४ एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्क
वर्चसा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ४५ सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् खड्गेन वापदा
क्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ४६ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययापदि चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन
४७ शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ४८ ॥

पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेत् इति स्मरणात् खड्गधारणं परमापद्विकल्पाच्छ्रेष्ठं मन्तव्यं तेन तयापि हिंसातो वाणिग्वृत्तिरेव ७२
श्रेष्ठेति भगवतो मतं न तु श्ववृत्त्या नीचसेवया ४६ तत्राप्यापदि मृगयया विप्ररूपेण वा अध्यापनादिना ४७ का
रवः प्रतिलोमजा विशेषाः बुरुडादयः तेषां वृत्तिं कटादिक्रियां आपदुत्तीर्णस्तु नानुकल्पेत न वर्तेतेत्याह कृच्छ्रा
दिति ४८ ॥ राम ॥

तदेवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकामसंचयत्यागात् वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन ऋषीन् स्वाहाकारेण देवान्
स्वधाकारेण पितॄन् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानिति ज्ञातव्यं यथोदयं विभवानुसारतः ते च
ईश्वरदृष्टिविधानेन मद्रूपाणीति ४९ आवश्यकं धर्ममुक्त्वा शक्त्यनुसारेण धर्ममाह यदृच्छयेति उद्यमं विनोपार्जितेन वा शुक्ले-
नेति स्वसत्त्वमालक्ष्य न तु दम्भेन धनेन वा भृत्यान् पोष्यान् ५० गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुम्बेष्विति त्रिभिः ममाद्ये
त ईश्वरनिष्ठायां मद्युक्तो न भवेत् न तदा दृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथं ममाहं विवादेयोत्पाद्विपर्ययाः स्युरिति ५१ तथापि हृ

वेदाध्यायात्तथा स्वाहा बलिनाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ४९ यदृच्छयोपपन्नेन शुक्ले-
नोपार्जितेन वा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि विपश्चि-
न्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा
५२ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहङ्कृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधीयैरि-
ष्ट्वा मामेव भक्तिमान् तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ५४ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणः
कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ५५ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः अनाथा मामृते दीनाः
कथं जीवन्ति दुःखिताः ५६ ॥

एवासक्तेरथिकत्वात्तेषां नश्वरत्वं मयं पञ्चधाह त्रिपुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां सङ्गम इव तत्र हेतुः अनुदेहं प्रति
देहं एते वियन्ति विनश्यन्ति निद्रानुवर्तिस्वप्नो निद्रया यथेति ५३ अतिथिवदुदासीनः ५४ अस्यापवादमविकल्पमाह
कर्मभिरिति गृहस्थासक्तदोषमाह यस्त्विति बध्यते च भिन्नत्वेन दर्शयति अहो इति बालाः आत्मजाः यस्याः सा आत्म-
जात्मजा विनाः नाथाः रतेः कथं जीविष्यन्तीति ५६ ॥ रामाय नमः ॥

भा॰ए॰
टी॰
७२

गृहेष्वाश्रयोवास्मनातेनआसर्वतः द्विभंहृदयंयस्यसः अंधंतमः अतितामसींयोनिं ५८ इत्येकादशेसप्तदशः १७ अष्टा
दशेवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरं अधिकारिविशेषेणाविशेषंचापियत्कृतं क्रमप्राप्तंवनस्थस्यधर्मानाहवनमिति आयुष
स्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतंततःपरंतुरीयोंऽशस्तेषांहृदयोपिसंन्यासाधिकारःस्यादितिभावः १ वसीततपोरद
धीत २ दंतः दंतानूनधावेयेत्नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेतसस्थलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ३ तप्येत
पंचाग्नीनसूर्येणासहचत्वारिंशमग्नीन्त्रिपार्श्वगतारश्मिपंचममग्निंगृहीतान्तत्रश्रेष्ठचरूमोदनंचतुर्थअग्निपुरुषामसूर्याभिमु

एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयं अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंधंविशतेतमः ५८ इत्येकादशेसप्तदशः १७
श्रीभगवानुवाच वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः १ कंदमूल
फलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिवा २ केशरोमनखश्मश्रुमलानिवि
भृयाद्दतः नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले आकंठम
ग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसमश्नीयात्कालपक्वमथापिवा उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूख
लएववा ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणं देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतं ६ वन्यैश्च टी
रुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शश्चपौर्णमास
श्चपूर्ववत् चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८ ॥

के

एकपादेनदेशंहृल्लेगृहीतानिशेरित्मूर्ध्नः आसारषा ७२
ट् आसारंधारासंपातंसहतइतितथाअभ्रावकाशंनामव्रतंचरेत् जले आकंठमग्नः उदकवासंनामव्रतंचरेत् ४ उलू
खलेनवाश्मनावाकुट्टयतीतिवादंताएवउलूखलंयस्यसतथा ५ संचिनुयात् आहरेत् अन्यदाकालांतरेनाददीत
नाश्नीयादित्यर्थः तद्धनवेनवेन्नाद्येउपारणातपरित्यजेदितिवेदोक्तेः ६ कालेनचोदितान् आग्रयणादीन् ७ किंचअग्नि

डो अस्यानिकामस्य फलमाह एवमिति यमनियमैः शिवाभिः संततोऽभ्यासः यावज्जीवं कृतेनेन तपसा स्वकर्मासरत्यर्थः अपि
लोकान्तमरलोकादिक्रमेणाऽयं भावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वारा चैवतावन्मुच्यते प्रतिवंधकबाहुल्येतनेनक्रमेण
मुच्यतइति ८ सकामं निरतिशयानितिनिःश्रेयसं मोक्षफलं अल्पीयसे अल्पस्यमेव आविरिंच्यान्नसे ९ एवं यावज्जीवं
वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागावसानेपि मंदविरागोपि संन्यासाधिकारः परिपक्वतो वा गृहे वसन्धर्मांशतो भवेत्तत
दापि सम्यगविरक्तः विरक्तो वा तदाविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति ज्ञानोरेपथः कंपादेरूपस्यसः ११ एवं विरक्तस्याह

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः ऽनेन तपसा मयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मां ८ यस्तेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो
गो निःश्रेयसं महत् कामायाल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः ९ यदासौ नियमे कल्पो जरया जातवेपथुः आ
त्मन्यग्नीन्समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ११ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु विरागो जायते सम्यग्
न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् १३ वि
प्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः विघ्नान्कुर्वंत्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परं १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपी
नाच्छादनं परं त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ ।। नमः शंभशिवाय शशिशेखराय ।।

देति १२ तत्र दीक्षितस्य माह यथोपदेशं श्रद्धां सर्वके भाजापत्येष्टा मामिष्ट्वा समारोप्यात्मनि १३ संन्यासे विघ्ना भवंतीतितत्रा
नविगणय्य संन्यस्यादेवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणाऽवैनिनमाह अयमिति परं ब्रह्म १४ एवं प्रवृत्तिनस्य ध
र्ममाह बिभृयाच्चेदिति यदि कौपीनाद्यन्यद्वासो यदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छादयते यावता तावन्मात्रं धारयेदि
त्यर्थः त्यक्तं मैक्ष्योच्चारात् पूर्वमेव अतोऽन्यत्किंचिदपि विभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकत्वपात्रादेरुपलक्षणं १५ ।।

मनःपूतंमनसासम्यक्विचार्ययच्छुद्धंतदाचरेत् १६ मौनंवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागोदेहस्यप्राणायामश्चेतसः
एतेयस्यतत्रपोदंडायस्यनसंति अंगहेउद्धवअंगेऽपितैर्वेणुभिर्वा १७ चतुर्ष्विति ब्राह्मणेष्वेववृत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्व
वालाभेवाविगर्ह्यानभिशस्तपतितान् असंकृतान् अयाचितलाभोभविष्यतीतिपूर्वमननुद्दिष्टान् १८ बहिर्ग्रामाल्लब्धं
वित्तंप्रोक्षणादिभिः शोधितंविभज्यविष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तंयाचितमितिपाठेमधुक

दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिवेज्जलं सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामा दं
डावाग्देहचेतसां नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्ता
गारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः विभज्यपावितंशेषंभुंजीता
शेषमाहृतं १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवान्समदर्शनः २० वि
विक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमो
क्षंचज्ञाननिष्ठया बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः विरक्तः
क्षुद्रकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३ ॥

रेणयाचितमंत्रवेतर्हि विभज्यभुंजीतनतुयाचितादिभैक्षचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरेतुनैवेद्यंभैक्षेनान्नेषुविद्यते
नैवेद्यकल्पितेपदस्यचितपंभौतिकवह्निरितिस्मृतेः यद्वातदानीकेनापियाचितंचेत् तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदद्यादित्य
र्थः १९ किंच आत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसः आत्मन्येवरतः संतुष्टः आत्मवान्धीरः २० विविक्तंविजनंतदेवक्षेमंनिर्भ
यंशरणंयस्यसः मद्भावेनविमलआशयोयस्यसः २१ बंधंमोक्षंचकेनबंधः केनवामोक्षइतितावाह बंधइति २२

ॐ॰

पुराणिपट्टनादिमंतिग्रामास्तद्दहिताः व्रजाः गोशालानितान्सार्थान्पांथिकजनसमूहान् २४ यतः शिलवृत्त्याग्रामेनूंछ
वृत्तिमात्रेणतद्दीयमानेनांधसान्नेनशुद्धसत्त्वः सन्निर्हृतमोहः संसिध्यतिमुच्यते २५ ननुभिक्षान्नंविहायकथंशिलान्नेनम
मूर्तिः स्यादतआहदृश्यतद्दृश्यमानंभिक्षान्नादिवस्तुतयानपश्येत्यतोविनश्यतिअतएवहामुत्रचलोकेआसक्तचित्तः सन्शौच
कीर्षितादर्थकृत्यादिरमेत २६ ननुतथापियावद्दिनाशंसत्यत्वहेतुनाचिंतावतः कुतोविरागः स्यात्तत्राहयदेतदितिएतज्ज
गन्मनसामनोवाक्प्राणैः संहितंसंहितंअहंकारास्पदंशरीरंसर्वंतज्जन्मसत्त्वंचआत्मनिमायामात्रमितितर्केणस्व

सा

पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीं २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्व
भीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्यति
असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंहतं सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थ
स्त्यक्त्वानतत्स्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः २८

मादिदृष्टांतेनत्यक्त्वास्वस्थः आत्मनिष्ठः सन्पुनस्तत्रस्मरेत्नचिंतयेत् २७ एवंबहूदकादिधर्मानुक्त्वापरमहंसधर्माना
ह ज्ञाननिष्ठइतिवादिविरक्तोमुमुक्षुः सन्योज्ञाननिष्ठोवामोक्षेप्यनाकृतमद्भक्तोवासलिंगानाश्रमांस्त्रिदंडादिसहितानाश्र
मांस्तद्धर्मांस्त्यक्त्वातदासक्तिंत्यक्त्वायथोचितंधर्मांश्चरेदित्यर्थः नपुनरस्यतत्त्यागएवविवक्षितः पुनर्धर्मविधानात्अ
क्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणानांचैतर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तत्राह अविधिगोचरः विधिकिंकरोनस्यादित्येतदेवम
कटीकरिष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना २८ तर्हिकथंचरेदित्याह २९ ॥

भा॰ए॰ बुधः विवेकवानपि बालकवत् मानावमानविवेकशून्यः कुशलोपि निपुणोपि जडवत् फलानुसंधानाभावे विद्वानपि उन्मत्तवत्
टी॰ लोकरंजनाभावेन नैगमः वेदार्थनिष्ठोपि गोचर्याम् अनियताचारमेव चरेत् २९ वेदवादरतः कर्मकाण्डव्या-
ख्यानादिनिष्ठः हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादैः निःप्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् ३० अतिवादान्दुरुक्तानि ३१

७५

बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यां नैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतो न स्यान्न पा-
षंडी न हैतुकः शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ३० नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु अतिवादां-
स्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ३१ देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यव-
स्थितः ३२ यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् लब्ध्वा न हृ-
ष्येद्धृतिमानुभयं दैवतंत्रितं ३३ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्य-
ते ३४ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ३५ ॥

७५

आत्मा इत्यात्मा वहैवकारणं नास्तीत्युक्तं एक इति देहद्वयस्यापि नास्तीत्याह भूतानि च देहादपि कार्यरूपेणैकात्मकानि
३२ दैवतंत्रितं दैवाधीनं यतः ३३ अलब्धेर्दैन्यमित्याह यत्नेनापि तत्राहारमात्रार्थमेव समीहेत यतस्तत्स्वतः द्विकि
मिष्टान्नादिकमनाग्रहेणैव केनैवमतः मेवाह यदृच्छयेति ३५ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

अत्र हेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेव तस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलहेतुः तत्साधनं च सम्मतः स्वर्गः अभ्युदयः अपवर्गः सं
सारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य मत्प्राप्त्या संसारान्न किंचिद्दूरस्थमित्यर्थः २ अर्थविहितं न भवेन्ममारणायतिज्ञानेति ३ यथोक्तं ज्ञानिनमभिनं
दति स्तौति ज्ञानीति यतोसौ ज्ञानेन संधारयति ३ तस्य ज्ञानं स्तौति तपस्तीर्थमित्यलमत्यर्थं ज्ञानस्य कलयालेशेन ४ उपसंहरति
ज्ञानेन सहितं तत्त्वमर्थं ते यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संपन्नः स्यात् मामेव भजन् अस्मत्सर्वं भजेत्यर्थः ५ तस्य भक्त्यार्थं पूर्वे वैष्णवा वृत्त
माह ज्ञानेनेति मामेव संसिद्धिं गताः ६ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति त्वयीति त्रिविध आध्यात्मिकादिः समायानन्तु परमा

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्यार्थो मदृतेऽपि यः १ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं वि
दुर्मम ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां ४ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं
या ज्ञानकलया कृता ५ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावतः ५
ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयो गमन् ६ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिवि
धो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७

र्थः यत् यस्मात् अन्तरा मध्य एव आपतति रज्जौ सर्पादिमालावत् नाद्यपवर्गयोः तत्तदा एवं ते चास्ति अतः यद्यदा अस्य विकार
स्यामी जन्मादयः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किंचिदित्यर्थः न ह्यपि वस्तुतो न संति तस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयो॰
गिनो असतः सर्पादेः आद्यंतयोः यदस्ति रज्ज्वादि तदेव मध्ये न तु सर्पादि तद्वदयं विकारो नास्तीत्याह यद्वा आद्यन्तयोर्यदस्ति तन्म
ध्येऽप्यस्त्येवं न तु तस्य जन्मादयः जननमरणादयो न संति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ज्ञानादेर्वि
शेषजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति ७॥ राम ॥

विशुद्धमेतज्ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भवति तथा कथयेति महद्भिः ब्रह्मादिभिर्विमृग्यतो ८ महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेना
ह तापत्रयेणाभिहतो हतस्य अतः संतप्यमानस्य कस्यचित्तवदंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रं आतपात्संतापात्त्रायत इति तस्मात्त्वमे
वलं नान्यत्पश्यामि किंतु अमृतमप्यभिवर्षतीति अवर्षतीति पतत्त्वस्मात् ९ अतिकृपामुत्पादयन्नाह दष्टमिति अस्मिन्बिले संसार
कूपे पतितं तत्र च कालाहिना दष्टं एवमपि तुच्छसुखेष्वेव उरुस्तर्षः तृष्णापि यस्य सा यस्तं दश्यमानः कथं मम उद्धरणीयं इति
चेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिंचेति १० तदिच्छासार्थं विवृत्तभाषावक्ष्यामीत्याह ११ १२ ज्ञानादिभि

उद्धवः ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृ
ग्यं ८ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीशः पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षा
त् ९ दष्टं जनं संपतितं बिलेस्मिन्कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षं समुद्धरैनं कृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभा
व १० शुकः इति पृष्टो महाबुद्धे पुराणपुरुषोऽव्ययः उद्धवं प्रत्युवाचेदं वचनं भूतभावनः ॥ श्रीभगवानुवाच इ
त्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरं अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोनुशृण्वतां १२ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनवि
ह्वलः श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १३ तानहं तेभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्र
द्धाभक्त्युपबृंहितान् नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् १५ ॥

रुपबृंहितान् तत्तत्सहितानित्यर्थः १३ तत्र ज्ञानं कथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकाराः पंच तन्मात्राणि एकादशेंद्रि
याणि पंच महाभूतानि त्रयो गुणाः एतांस्तु भवानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिषु स्थावरांतेषु कार्येषु अनुगता
नि येन ज्ञानेनेक्षेत अथ तत्त्वेष्वपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत् कार्यकारणात्मकं जगत्सर्वं परमकारण
त्मकमेवेतत् ननु ततः श्रेयो न तदेवं परोक्षं ज्ञानमित्यर्थः १४ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्धेनाह १५ ॥

विज्ञानमात्रमेतदेवेति श्लोकार्द्धेन पद्यद्वयेनैकेनानुगतानानेकात्मकात्मभावान् सर्वमेतत् तत्ताल्याद्यर्थवत् ज्ञेतकिं तत्तदेकं
पदमकारणं ब्रह्मैवेतदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परो तज्ज्ञानेन परोतद्ब्रह्म साक्षाद्योगार्थिविवनिहत्य भावात्
तदात्मकं जगत्तत्स्वरूपस्यात्मनः स्वयक्तादितिनमन्यते अपरोक्षज्ञानेनैवाधितमेवदग्धपटवज्जीवन्मुक्तः संसारशेषं पश्य
ति ततः परं न पश्यति च अतः परोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्यते इति एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्यो
णां कारणात्ययगमतत्त्वोपपादयति साधनेनतत्रपदिनकरावित्यनीदशंघुगादिमादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयोन

एतदेववाद्विज्ञानेनतत्पैकेनयेनयत् स्थितस्तत्प्रपयान्यपेक्षावानांत्रि
गुणात्मनां २५ आदावंतेच मध्येच सम्यान्सम्यं यदन्वियात् पुनस्तन्मा
तिसंक्रामेयच्छिष्येतत्तदेवसत् २६ ॥ शंकराय महाभैरवाय नमः

स्तः तदेकारणस्यैकस्याभावादेकात्मनामिथ्यात्वं च तस्मात् अतस्तेषामुत्पत्त्यादीन् साधयति स्थितीतित्रिगुणात्मनां साव
यवानामित्यर्थः विमताभावाद्युत्पत्यादिमन्तः सावयवत्वात् घटादिवदिति परस्पेत् अत आदावुत्पत्तौ अंते परिणामोनत्पप
तौ एकारणतेन मध्येचाश्रयतेन सम्यान् सम्यकार्यान्कार्यान्तरं मतियदन्वियात् अनुगच्छेत् तन्मातिसंक्रामेतेषामत्यये
चयच्छिष्येततदेवसदितिपरस्पेदित्यर्थः २६ ॥

भा॰ए॰ वैराग्यमारुरुक्षतिरिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतस्वंप्रपंचादिकार्यंतंतादिव्यतिरेकेणनदृश्यते चैतन्य
व्यतिरेकेणनदृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेणनकिंचिद्रूपंतद्भति पैतिद्यंमद्गाननमसिद्धिः अनुमानंविमतंमिथ्यादृश्यत्वात्
टी॰ शुक्तिरजतवदित्यादिएवंप्रमाणचतुष्टयेनतेषुनवस्थानात् एतैर्बाधितत्वात् सएवंसर्वानुगतेसत्यमात्मतत्वंपश्यन्वि
७८ कल्पस्यचमिथ्यात्वात्ततोविरज्यतेविरक्तोभवतीत्यर्थः २७ नचवेदोक्तस्वर्गादिसुखाशयानैवविरज्येतेत्याह कर्मणा
मितिश्वाविरिंचात्ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपिसुखंअमंगलंदुःखरूपं २८ नम्यरंचपश्येणभक्तियोगंसकारणमा

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयं प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते २७ कर्मणांपरिणामित्वा
दाविरिंचादमंगलं विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् २८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणायतेनघ पुन
श्चकथयिष्यामिमद्भक्तेः कारणंपरम् २९ श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् परिनिष्ठाचपूजायांस्तु
तिभिः स्तवनंमम ३० आदरः परिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनं मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः ३१ मदर्थे
ष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणं मय्यर्पणंचमनसः सर्वकामविवर्जनं ३२ मदर्थेर्थपरित्यागोभोगस्यचसुख
स्यच इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः ३३ ॥

ह भक्तियोगः पूर्वमुक्तएवतथापितस्मिन्प्रीतिंप्राप्नुवतेतुभ्यंपुनश्चकथयिष्यामि २९ श्रद्धाः श्रवणादरः शश्वदितिस ७८
र्वदानुषज्यतेमदनुकीर्तनेश्रवणानंतरंमत्कथायाआख्यानमित्यर्थः ३० अंगचेष्टालौकिकीक्रियावचसालौकिकेना
पिमद्गुणानामीरणंकथनं ३१ मदर्थेमद्भजनार्थंतद्विरोधिनोर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साधनस्यचंदनादेः सुखस्य
पुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकंपुत्रकर्मतदपिमदर्थंकृतंतेभक्तेः कारणमित्यर्थः ३२ ॥

भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते मय्यसंभक्तस्याथः कोर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वावशिष्यते सर्वोपि सन्न एव भवतीत्यर्थः
२४ ननु देवाद्यद्वा किं बहुना चित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणमित्याह यदात्मनीति द्वाभ्यां यदात्मनि मय्यशेष
षे चित्तमर्पितं तदा तु मानन्धर्मादीन्मामोत्येव २५ एतदेव व्यतिरेकेणाह यदा चित्तं विकल्पे देहगृहादौ अर्पितं
सत्परिधावति तदा रिक्तं रजस्वलं असन्निष्ठं च भवति ततश्च विपर्ययमधर्मादिकं विद्धि २६ स्वाभिमतान्धर्मादीन्

एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां मय्यपि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितं चित्तं
शांतं सत्त्वोपबृंहितं धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते २५ यदर्पितं तद्विकल्पे इंद्रियैः परिधावति रज
स्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं २६ धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं गुणेष्वसंगो वैराग्यमै
श्वर्यं चाणिमादयः २७ उद्धवः यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्षण कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा
धृतिः प्रभो २८ किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा
२९ पुंसः किंस्विद्बलं श्रीमन्भगो लाभश्च केशव का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ३० कः पंडितः
कश्च मूर्खः कः पंथा उत्पथश्च कः कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बंधुरुत किं गृहं ३१ ॥ राम ॥

व्याचष्टे धर्मो मद्भक्तिकृदित्यतः स एव प्रोक्तः मत्कृष्ट उक्तः शास्त्रेषु २७ धर्मादीनां मद्दानन प्रसिद्धानामन्यथा व्याख्या
ततायणिमादिष्वपि संख्यातः स्वरूपतो वा किंचिद्विलक्षणस्यास्तीति संभावनया तद्विशेषजिज्ञासुः पृच्छति यम
इति पंचभिः २८ उत्पथमप्यादिं तं धनं च किं २९ परेति विद्यादीनां विशेषणं ३० ३१ ॥

भा०ए०
टी०
७५

मस्मान्नरश्च नयान्विपरीतान्प्रशमादीन् ३२ यमनियमानाह अहिंसेति त्रिभिः अस्तेयं मनसापि परस्वाग्रहणं आ
स्तिक्यं धर्मे विश्वासः ३३ शौचं बाह्यमाभ्यंतरं चेति द्वयं एते द्वादश नियमाः श्रद्धा धर्मादरः ३४ उभयोः श्लोकयोः ये स्मृ
ताः ते यमा नियमाश्च यद्यप्युभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमाः मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्यास्तथापि अथ
हेतुमाह द्वादश स्मृता उपासिताः सेविताः संतः पुंसां निवृत्तानां प्रवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण मोक्षमभ्युदयं वा दु
हंतीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयानप्रशमादीन्हेयांश्च दुःखादीन्प्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह शम इत्यादिना याव

कश्चाढ्यः कोऽदरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ३२ श्रीभगवानुवाच
अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयं ३३ शौचं जपस्तपो होमः
श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनं ३४ एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः पुं
सामुपासितास्तात यथाकामं दुहंति हि ३५ शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इंद्रियसंयमः तितिक्षा दुःखसंमर्षो जि
ह्वोपस्थजयो धृतिः ३६ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ३७

७५

त्समाप्तिः एतेनैव तद्विपरीता अप्रशमादयोऽप्युक्ता वेदितव्याः शमो मन्निष्ठता बुद्धेः न तु शांतिमात्रं दम इंद्रियसंयमः न चौरादि
दमनं तितिक्षा विहितदुःखसम्मर्षः सहनं न भारादेः जिह्वोपस्थजयो वेगधारणं धृतिः न तनुदृढत्वमात्रं ३६ दंडो भ
तद्रोहः तस्य त्यागो दानं न धनार्पणं कामत्यागः भोगोपेक्षा तपः न कृच्छ्रादि स्वभावो वासना तस्य जयः प्रतिबंधः शौ
र्यं न विक्रांतिः समं ब्रह्म तस्य दर्शनं आलोचनं सत्यं न यथार्थभाषणमात्रं ३७ ॥

ग्रन्थत्वसूतं सूनृतं सत्याप्रियाच वाणी एवमृतसत्ययोः स्फुटप्रविवेकः कर्मसंगत्यागं व्याख्यातमादौ तत्तोभेदेन शौ
चमाचष्टे तस्यापि मलत्यागरूपतेन त्यागभेदमतीतेः कर्मस्वसंगमः अनासक्तिः शौचं त्यागस्तु संन्यास इति तयोर्भेद
इत्यर्थः ३८ नृणामिष्टं धनं धर्मः न पश्वादिसाधारणः भगवत्तमः परमैश्वर्योऽहमेव यज्ञः नतु ध्यायज्ञोनुष्ठेयः न क्रियाद्व
येत्यर्थः यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न हिरण्यादिदानं तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते उद्दैमनं बलं तच्च मनोदमन

ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता कर्मस्वसंगमः शौ
चं त्यागः संन्यास उच्यते ३८ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्त
मः दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ३९ भगो म ऐश्व
रो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा
ह्रीरकर्मसु ४० ॥ रामचंद्रराधागौरीपमे

देहनात्प्राणायाम इति ३९ द्रष्टालोकमसिद्धैवाभिमतानां फलानां लाभं प्राविरभूः मयमनं भगवतो भेदेन व्याचष्टे लोके
तयोरभेदप्रसिद्धिः भगो भाग्यं तत्तु मे ऐश्वरो भावो मदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिः न पुत्रा
दिः विद्या चात्मनि मतीनस्य भेदस्य बाधः न तु ज्ञानमात्रं अकर्मसु नश्यसाहेयत्वदर्शनं ह्रीः न लज्जामात्रं ४० ॥ राम

ॐ॰ गुणाग्रस्थश्रीमेंउनंनाकिरीयादिः दुःखसुखयोरत्ययः प्रतिक्रमः ग्रननुसंधानंस्वर्गनभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंवा

श्री॰ टी॰ निद्राद्यादिवंधमोक्षंदयेवापोवेत्तिसपंडितः नविदन्मात्रं ४१ ग्रदंबुद्धिरितिमपलक्षणायदेहगेहादिषुग्रहंममेत्यभिमानवा

न्मूर्खः इत्यर्थः मार्गिनगमः मांनितरांगमयतिप्रापयतियोनिर्वृत्तिमार्गः सतुपंथाः सन्मार्गः नकंवकादिरूपः चित्तविक्षे

८॰ पः महतिमार्गः सउत्पथः ऊमार्गः ननुचौरादाकुलः सतुगुणासोदयः उद्रेकः स्वर्गः नेंद्रादिलोकः ४२ वमसउद्ध्वाहः अंकः

श्रीगुणानेवपेक्षायाः सुखदुःखंसत्यामघः दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोवंधमोक्षवित् ४३ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिः

पंथामन्निगमःस्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गःसत्वगुणोदयः ४२ नरकस्तमउन्नाहोवंधगुरुरहंसखे गृहं

शरीरंमानुष्यंगुणाध्योसाध्यउच्यते ४४ दरिद्रोपस्त्वसंतुष्टः कृपणोजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसं

गोविपर्ययः ४४ ॥ नमः शंकराय ॥

८॰

नरकः नताम्मिस्रादिः गुरुरेववंधः नभ्रामादिः सचाहमेवयथाहंजगद्गुरुः पकपवपरोवंधः विषमेसमुपस्थिते गुरुःस

कलधर्मात्मायगाकिंचनगोहृदेः इतिसमाधनभोगायतनेगृहंतन्नमानुष्यंमानुष्यरूपंशरीरमेवनहर्म्यादिगुणैःसंपन्नः

आढ्यउच्यतेनधनी ४२ योविसंवैविलभक्तेषुवासेनुदृश्सदरिद्रः योजितेंद्रियःसकृपणःशोच्यःनहीनः विषयेष्वना

सक्तधीर्यःसईशःस्वतंत्रःनरामादिः गुणसंगः गुणेषुसंगोयस्यसःविपर्ययः अनीशः एतच्चदरिद्रादिविपर्ययोपलक्षणं

उपसंहरति साधकमोक्षोपयोगितया एतच्च सर्वं गुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेन पृष्टमिति तयोः संक्षेपतो लक्षणमाह
किं वर्णितेन बहुना लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनं दोषः गुणस्तु तदुभयदर्शनवर्जितः
स्वभाव इति ४५ इति श्रीएकादशे एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे योगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं गुणदोषव्यव
स्थार्थमधिकारिविभागतः गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति पंचभिः विधिश्च
प्रतिषेधश्चेतीश्वरस्य तव ते निगमश्चाज्ञारूपो वेदः स च विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणं दोषं च पुण्यपापरूपमवेक्षते १

एतदुद्धवेन प्रश्नाः सर्वे साधननिरूपिताः किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृ
शिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ४५ इत्येकादशस्कंधे एकोनविंशः १९ उद्धवः विधिश्च प्रतिषे
धश्च निगमो हीश्वरस्य ते अवेक्षतेऽरविंदाक्ष गुणं दोषं च कर्मणां १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रति
लोमानुलोमजं द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च २ ॥

उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां विकल्पं भेदं च गुणदोषरूपमेव विवक्षते प्रतिलोमानुलोमजं
गुणं दोषं च पुण्यपापरूपमवेक्षते प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णास्त्रीष्ववर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनु
लोमजा उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णास्त्रीषु जाताः मूर्धावसिक्ताम्बष्ठादयः अस्तंस्तत्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानु
लोमजा इति गुणदोषौ द्रव्यादीनां कर्मार्हतानर्हतानर्हताभ्यां स्वर्गं नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमेवावेक्षते एत
च्चोत्तराध्याये प्रपंचयिष्यते २ ॥ २ ॥ राम ॥

भा॰२॰टी॰ तथापि मन्लते किमायातं प्रत आह गुणदोष इति गुणदोषदृशिर्दोष इति निराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण तां
विना निषेधविधिलक्षणं कर्म कोऽर्थं तव वचः कथं तत्र वचोंतरेण नृणां निःश्रेयसं कथं स्यात् तत्रापि श्रोतव्य इत्यादि साध
७ न विधेः वानुध्यायेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदित्यादि निषेधस्यावश्यकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंत
रेण निषेधविधिलक्षणं तव वचो विनेति सामानाधिकार्यमेवास्ति यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण निषेधविधिलक्षण
मपि वचः कथं नु तत्र मत्स्यादिवासवत् निःश्रेयसपदं स्यात् सर्वस्य वेदस्य तत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ३ ननु पितरो देवा

३

गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधवि
धिलक्षणं ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर श्रेयस्त्वनुपल
ब्धेर्थे साध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्व
तः निगमेनापवादश्च भिदाया इति हि भ्रमः ५ एमकृस ॥

श्च सर्वज्ञाः समस्ततोऽदृष्टा मनुष्येभ्यः कथं पि विषयं तिनेत्याह पित्रादीनां सर्वेषां तव लक्षणाक्षरूपो वेद एव तत्र श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः
समापकं कथं अनुपलब्धेर्थे मोक्षे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यं इदमस्य साधनमित्यत्रापि तदे ८
व गुणदोषदृशभावे निःश्रेयसं न घटते ४ किंच यस्ते वैणो वविदितां भेददृष्टिं तस्मिन्नेव विषये शा
स्त्र कथं निवर्तयेदित्याह तेन निगमात् ग्रासाहृत्यात् वेदादेव न हि स्वतः यस्माद्य स्त्र ते
न निवर्तते तद्भेदस्फुरं भ्रमो भवतीति तेन निवर्तयतीति शेषः ५ ॥ राम ॥

समर्थ्रेत्तत्नेवेदः तथापि तद्वाक्यानां निरुक्ताविरोधश्चनिदर्शितंसंष्टक विभागमेवकर्तव्याकर्तव्यलक्षणं विविच्य
विषयाभेदेप्यधिकारिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइति योगाः मिलनेउपायाः त्रयस्कर्मदेवताकांडैः
प्रोक्ताः कर्मचानिः कामश्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेच्छयाऽन्यउपायोनास्तीति काम्यकर्मादिकंत्वावर्तयन्तितयाचो
त्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यतियएतानित्यादिना ६ तेष्वधिकारभेदमाह निर्विण्णानामिति द्वाभ्यां उद्रूपयोमध्येकर्मसुनि
र्विण्णानांदुःखबुद्ध्यातत्फलेष्वविरक्तानामतएवतत्साधनकर्मन्यासिनांज्ञानयोगः सिद्धिदइत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्ण

श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोन्योस्तिकुत्रचित् ६
निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनां
७ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयः पुमान् ननिर्विण्णोनातिसक्तो
भक्तियोगोस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्वि
द्येतयावता मत्कथाश्रवणादौ
वाश्रद्धायावन्नजायते ९

चित्तानांदुःखबुद्ध्यभावात्कामिनांतत्फलेष्वविरक्तानामित्यर्थः ७ यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेनतत्रकाम्यक
र्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिमतिषेधाधिकारस्तुत्तराध्यायेवक्ष्यतिनिःकामकर्माधिकारिणस्तुयथाशक्ति स
र्वज्ञानभक्तियोगाधिकारः मागेवतृदर्थेकृतयत्नस्यतस्यतान्योसिद्धानोत्तनकिंचिदिति ८ सावधिकंकर्मयोगमाह ता
वदिति नवभिः कर्माणिनित्यनैमित्तिकानियावतासावत् ९ ॥ रामायनमः ॥

कर्मयोगिनो ज्ञानोत्कभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थ इति अनाशीःकामः अफलकामः अयं त्रिविधं नरकपतनं
हुधैव विधिलंघनातिक्रमाद्वा निषिद्धाचरणाद्वा अतः स्वधर्मस्थत्वात्त्रिविधदुर्वर्जनात्तु नरकं न याति अफलकामत्वात्स्वर्गम
पि नेत्यर्थः १० किंच अस्मिंल्लोके अस्मिन्नेव शरीरे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निर्हृतरागादिदेवमलः यदृच्छयेति
केवलज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभत्वं द्योतयति ११ अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नृदेहं स्तौति स्वर्गिणोपीति निर
यिण इति ईदृशानन्तेनोक्तं ज्ञानभक्त्योः तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरं १२ अतो नरः स्वर्गतिं न कांक्षेत् नारकीमिति दृष्टांतः

स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव नयाति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिंल्लोके वर्तमानः स
धर्मस्थोनघः शुचिः ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११ स्वर्गिणोप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्त
था साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं १२ न नरः स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकीं वा विचक्षणः नेमं लोकं च कांक्षे
त देहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं १४
छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिं खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमा
नं बुद्ध्वायुर्भयवेपथुः मुक्तसंगः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति १६ ॥

यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः अस्याति श्रेष्ठत्वात्पुनरप्यहं मनुष्यो भवेयमिति मिपि न कांक्षेत् यतो दे
हावेशात् देहसत्त्वासात्स्वार्थे मत्तः प्रमाद्यति अवधानशून्यो भवति १३ अपि च एतं देहं साधकमिति विद्वान् ज्ञानार्थसिद्धि
दं मर्त्यमपि मरणशीलमप्यप्रमत्तः अनासक्तः सन्मृत्योः पूर्वं मोक्षाय यत्नेन घटेत यत्नं कुर्यात् १४ अप्रमत्तो मुक्तसंगः स
न्नेवमाप्नोतीत्यत्र दृष्टांतः छिद्यमानमिति यमैर्यमवद्भिः दैवैः पुरुषैः कृतनीडं यस्मिन् तं स्वस्याश्रयं अलंपटः अनास
क्तः १५ दार्ष्टान्तिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कंपो यस्य सः १६ ॥

एवमनयतमानं शमन्तं निरस्यति नृदेहं सुलभं नावं प्राप्येत्याधाद्यावः यो भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा तत्र हेतवः आद्यं सर्वफलानां
मूलं पतनुपार्जितकर्मभिः सर्वे नाम्नेः किंच सुदुर्लभं उत्तमकोटिभिरपि मामशक्यं तथापि तत्सुदुर्लभं यदृच्छया लब्धत्वा
तं तं च सुकल्पं पटुतरं किंच गुरुर्मे त्रवादी संश्रितमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं मयावस्तुतमारेणानुकूलस्मरणमात्रे
णानुकूलमारुतेनेरितं १७ एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्तेदानीमप्यविरक्तस्य
ज्ञानयोगं तस्य च ज्ञाननामेः एवं किं वित्लातं सवनेनीयं चाह सार्धैर्नवभिः यदा त आरंभेषु कर्मसु निर्विण्णो दुःखदर्शनेनो

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पु
मान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा १७ यदारंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेंद्रियः अभ्या
सेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः १८ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थि
तं अतंद्रितो नुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् १९ मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जि
तेंद्रियः सत्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् २० ॥ राम ॥

द्विग्नः तत्फलेषु विरक्तश्च न तदा संयतेंद्रियः सन् आत्मनो भ्यासेन आत्मविषयहृतिं संतत्य विस्तार्य अचलं यथा भवति
तथा मनो धारयेत् १८ तत्र प्रथममेवासंतधारणासंभवात् तत्तभावानुसारेण वशीकरणमाह यर्हि भ्राम्यद्भ्राम्यत्
परिभ्रमत् अनवस्थितं भवति तदनुरोधेन किंचिदपे -- एवं प्राणायामाहारेण १९ ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात्तत्राह मनो
गतिं न विसृजेत् नोपेक्षेत किं तु मम ज्ञः सन् आत्मवशं नयेत् आत्मानं लक्षयेदित्यर्थः २० ॥ ॥

अनुरोधमार्गं सदृष्टांतमाह एष इति मार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वात् उपचारेणास्तु तिर्यथाश्व
दम्यस्य दमनीयस्य अर्वतः अश्वस्य हृदयं तत्तस्याभिप्रायेण गतिमनिच्छन् अपेक्षमाणः अश्ववारकः मध्ये मध्ये किंचित् नहृ
तिमनुवर्तनं ततश्चारोहणेनानंतरं धृत्वैव गच्छति न तत्पेक्षते नेत्यर्थः २१ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसः संयमने मुख्यो
पायमाह सांख्येनेति त्रिभिः सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः महदादिक्रमेण भवं
उत्पत्तिं प्रातिलोम्येनाप्ययं च अनुध्यायन् प्रसीदतीति निश्चलं भवति २२ न रूपायस्य देहेनापि मनो विषयाकारतां न त्यज
तीति किं भयोपयोपदेशेनेति चिंतयं श्रादां निर्विण्णस्येति ततः आगमापायित्वे तदुभयवधिभूतात्मदर्शनात् तद्वि

एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहुः २१ सांख्येन सर्वभावानां प्रति
लोमानुलोमतः भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः मन
स्त्यजति दौरात्म्यं चिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ममार्चोपासनाभिर्वा
नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः २४ यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितं योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन २५ ॥

वेकात्पन संसारचक्रे निर्विण्णस्येति ततश्च अतो विरक्तस्य उक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थाशोधकस्य ततो गुरूपदिष्टस्यैव विं
तितस्य पुनः पुनरनुचिंतया दौरात्म्यं देहाद्यभिमानं त्यजति २३ किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्या पदार्थरूपशो
धनेन ममार्चनध्यानादिभिर्वा वा शब्देन नामरूपस्य स्मरणेन मदर्चयति पृथ्वे रूपाधेयोग्यं प्रमात्मालंबनं मनः स्मरेत् नान्यैः
अतोन्यैः न उपायैरित्यर्थः २४ ननु नामशैरिति कथं योगिभिः प्रमादात् विकर्मस्य शकोपायापापत्तुः तदेमाध्वि नेकर्मयमेव
तदाह यदीति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नामकीर्तनमुपलक्षणार्थं नान्यत् कृच्छ्रादि २५ ॥ ८२

ननचनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकंतत्प्रशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्रचतन्निवर्तकत्वात्तत्कृत्वादिप्रायश्चित्तंग
णाइतिविधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तंविनायोगेनैवकथंपापंदूरेतत्तत्राहसहजमितिसार्धेनसप्तवशताः तेनचःतदुप
पादयतियस्मात्विधिनिषेधाभ्यामनेनगुणदोषविधानेनकर्मणोनियमः संकोचाकृतः कृतश्चतत्राहनात्माद्गुण्यस्येवा
स्वहानोयामानांसंगानांत्याजनेच्छयाप्रयभावः शुद्धसाम्यहिवीमनमहत्तेरप्यास्तिस्वाभाविकमहत्त्वैवतस्यमलिनत्वात्
नचसहसासर्वतोनिर्वृत्तिः कर्तुंशक्यतेश्रतश्चेदंनकर्तव्यंइदमेवकर्तव्यमितिस्वाभाविकमहत्तिसंकोचद्वारेणनिर्वृत्तिरे

स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः कर्मणोंजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः २५ गु
णदोषविधानेनसंगानांत्याजनेच्छया जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु २६ वेद
दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेप्यनीश्वरः ॥ रामचन्द्रायनमः

वक्तियतेयथाचनमहत्तिपरोवेदः तथोत्तराध्यायेवस्वामः इत्यत्रैवहिकामेष्विष्टादिनाश्रतोयोगिनः स्वाभाविकमहत्त्व
भावात्त्वनापश्चित्तादिविधिगोचरत्वेति २६ भक्ताधिकारिणोभक्तियोगमाहजातश्रद्धइतिनवभिः मत्कथासुजातश्र
द्धाश्चतएवात्मकर्मसुउद्विग्नः नतत्फलेषुविरक्तः तदाहवेदइतियद्यपिवेदतदोषतस्म
त्यागेप्यनीश्वरःअशक्तः २९

एवंभूतोयः सश्रद्धालुः भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढनिश्चयः सन्ततस्तदनंतरंमांप्रीतोभजेत विषयांस्तुसेवमानोपिते
दुःखोदर्कानित्यादिगर्हयन्निति २८ कथंभजेत् किंवाततोभवतितदाह प्रोक्तेनेतिद्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्म
दनुकीर्तनमित्यादिनातत्रोक्तेनमामसकृन्नित्यंभजतः हृदय्याहृद्गताः कामानश्यंति २९ हृदयमेवग्रंथिःअहंक
रोमीत्यहंकारः तत्सर्वेकामास्सर्वेसंशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि ३० तदेवंयस्य

ततोभजेतमांप्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः जुषमाणश्चतान्कामांदुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २८ प्रोक्तेनभक्तियोगेनभ
जतोमासकृन्मुनेः कामाहृदय्यानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते २९ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयः क्षीयंते
चास्यकर्माणिमयिदृष्टेखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनैवमदात्मनः नज्ञानंनचवैराग्यं
प्रायः श्रेयोभवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् यो
गेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वंमद्भक्तियोगे
नमद्भक्तोलभतेंजसा स्वर्गापवर्गंमद्धामक
थंचिद्यदिवांछति ३३ ॥

८४

याधिकारत्रयंउक्तंतत्रभक्तेरन्यानिरपेक्षत्वात्सर्वस्यचतत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरतितस्मादितित्रिभिःम
दात्मनः मयिआत्माचित्तंयस्यश्रेयःसाधने ३१ तद्वदेवयत्कर्मभिरित्यादिइतरैरपितीर्थयात्राव्रतादिभिः श्रेयःसाधनैर्य
द्भाव्यंतत्सर्वंमद्भक्तोअंजसाअनायासेनैवस्वर्गमपवर्गंमद्धामवैकुंठंलभतएव ३३ ॥

वांछानुनास्त्येवतत्कथंपरिवांछंतीतितत्राह नकिंचिदिति धीराः धीमंतः यतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताःअ
तोमयादत्तमपिनगृह्णंतिकिंवक्तव्यंवांछंतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिकमपिकैवल्यं ३४ तदुपपादयतिनैरपेक्ष्यमे
वपरमुत्कृष्टमनल्पकमहत्निःश्रेयसंतत्फलंततःसाधनंचप्राहुःमेभक्तिर्निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्यनिरपेक्षस्यप्रार्थनाकार
णभूतापेक्षारहितस्यैवसंभवेत् यद्वामेनिरपेक्षस्ययाभक्तिःसानिराशिषोभवेदित्यर्थः ३५ ननुनैवचप्रकारे

स्य

नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवं ३४ नैरपेक्ष्यंपरं
प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ नमय्येकांतभक्तानांगु
णदोषोद्भवागुणाः साधूनांसमविज्ञानांबुद्धेःपरमुपेयुषां ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमे
पथः क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इत्येकादशेश्रीभगवदुद्धवसंवा
देविंशतितमोध्यायः २० ॥

णसिद्धान्तानगुणदोषाधिकारनिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमयीति गुणदोषैर्विहितप्रतिषेधैरुद्भवोयेषांतेगुणाःगुण
पापादयः साधूनांनिरस्तरागादीनां अतः समविज्ञानां अतएवबुद्धेः परमेश्वरंप्राप्तानां ३६ काम्यकर्मनिष्ठानांनिर्दिश
श्यैतान्भक्तिमार्गानुपसंहरतिमेपथः मत्प्राप्त्युपायान्येअनुतिष्ठंतितेक्षेमंकालमायादिरहितंममलोकंविंदंतिपर
मंब्रह्मतच्चविदुः ३७ इतिश्रीभावार्थदीपिकायामेकादशेविंशोध्यायः २० ॥

नयतिस्वपरानंदं परानंदेन्द्रकेसरी यत्कृपालवलेशेन श्रीधरः सत्कृतिक्षमी इत्थं तामिच्छयासंतः तमतो मम सादरं
मयादिष्टो वेदोथापहृतमेतत्र सर्वतः एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः प्रप
चिताः १ तदेवं गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र च ज्ञानभक्तिसिद्धानां न किंचिद्गुणदोषौ साधकानां तु मयैव तौ नि
रूपितौ कर्मनिष्ठानां पुनर्यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं च मनमलीमसकरणत्वाद्दोषः तत्रैव
तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं गुणः विशुद्धसत्त्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव शिष्टेः तत्त्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानां पुनः श्रवणकी
र्तनादिभक्तिरेव गुणः तदितरत्तु सर्वमुभयेषां दोषः इत्युक्तं इदानीं ये तु न सिद्धाः न साधकाः किंतु केवलं काम्यकर्मपरा
नाः तेषां सकलगुणदोषान्प्रपंचयिष्यन् प्रथमं तावदनिवृत्तमुखान्निंदति य एतानित्यर्थः मद्भक्तिमार्गान्त्यक्त्वा चलैः श्वसि

श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंति ते १ स्वे
स्वेधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्व
पि वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ दर्शितोयं मया
चारो धर्ममुद्वहतां धुरं ४ ॥ चलैः प्राणैर्दवायुभिरिंद्रियैर्वा जुषंतः सेवमाना भवंति ते संसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेन
नानायोनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः १ ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कुतो वैषम्यं न स्यादित्यत आह केचित्तु एते केचि
न्नेति संभवति तत्राह स्वे स्वे इति अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न च ... निष्ठावित्तिभावः २ तथा शुद्ध्यशुद्धी इति विवि
कित्सार्थं योग्यमयोग्यं वेति संदेहहारणार्थं स्वाभाविकमप्रवृत्तिमतिवंधार्थमित्यर्थः तत्र शुद्ध्यशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौ
तांश्चेमितो पादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ न त्वितिमितावर्थानर्थौ ३ तत्र शुद्ध्यशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मं अशुद्धेनाधर्मं इति गुण
दोषौ व्यवहारदर्शनाद्वपादेयत्वेनामादिति शुभाशुभौ यात्रार्थं प्राणरक्षणदोषत्वे आपत्ति शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन ... प्र

शुध्यशुद्धीः प्रपंचयिष्यन्वेदोक्तेनतदाभिनिवेशोमाभूदितिसमानेष्वपिवस्तुष्वितियदुक्तंतत्प्रपंचयामीतित्रिभिः
भूतानांप्राणिनांधारयतीतिधातवः कारणानिशारीराशरीरारंभकाः देहतः स्म‥ वनोप्पादूआत्मसंयुताइति ५
धातुषुदेहेषुनामरूपाणिवर्णाश्रमादीनि ‥ प्रयोजनमाह एतेषांप्राणिनांस्वार्थसिद्धयेप्रवृत्तिनियमद्वाराधर्मादिषु
पुरुषार्थसिद्धये ६ नकेवलंदेहेष्वेवअपितुदेशकालादिभावानामपिअादिशब्देनानुपादेयानांफलनिमित्ताधिका
रिणांग्रहणंवस्तूनांउपादेयानांव्रीह्यादीनाममपिममयानियमार्थमित्यर्थः ७ एवंगुणदोषविधिप्रपंचयञ्छोधनयोःशुद्ध
शुद्ध्योर्मूलत्वात्शुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयतिअकृष्णसारस्थभिः देशानांमध्येकृष्णसारविरहितोऽशुचिः तत्रापिअब्रह्मण्यः ब्राह्म
णाभक्तिशून्योऽनंतमशुचिः कृष्णसारोपलक्षितेनमृगेणसारः श्रेष्ठोयः सोपिअसौवीरः कीकटः सवीरः असंस्कृतः तद्वान्

भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआत्मसंयुताः ५ वेदेननामरूपाणिवि
षमाणिसमेष्वपि धातुषूद्धवकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानांवस्तूनांममसत्तम गुणदो
षौविधीयंतेनियमार्थंहिकर्मणां ७ अकृष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटा
संस्कृतेरिणं ८ कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ९ ॥

वीरः कीकटोपिअशुचिः तदुक्तं सर्वेपुण्यतमोदेशः सत्यात्रेयत्रलभ्यतइतिनह्रिगिंतोपः कीकटः मगधअंगवंगकलिं
गादिः असंस्कृतः संमार्जनादिशून्यः म्लेच्छबहुलोवाइरिणंऊषरंएकवज्ञावः ततअशुचिः तदन्याशुचिरित्यर्थोडक्तंभ
वति ८ कालस्यशुध्यशुद्धीदर्शयतिकर्मण्यइतिद्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्यास्वतोवापूर्वाह्णादिर्यः कर्मयोग्यः कर्मार्हः सकलस्तस्मि
न्कर्मणिगुणवान् यतः यस्मिन्द्रव्यलाभेनवाराष्ट्रविप्लवादिनावाकर्मणिवर्ततेपञ्चसूतकादोरशौचादिलक्षणोऽकर्म
कः कर्मानर्हः स्मृतः सकलः सदोषः प्र
शुद्धइत्यर्थः ९ ॥

श्रीम
भा०टी०प्र०
८६

वस्तुशाठ्योपात्तानां द्रव्याणां शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मद्यादिना त्वशुद्धिः वचनेन शुद्ध
मशुद्धं चेति संदेहे शुद्धमनेन रूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्रा
णादिनाशुद्धिः कालेन दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः संस्कारेणापेक्षणा कालेमेघोदकं ग्राह्यं वर्षेत्तु मध्येवादि दकाले
दशाहाभ्यन्तरे ततः शुद्धिर्विधीयते पर्युषितान्नादेरशुद्धिः श्वमत्ताद्यपहृतानां तडाकानां महत्त्वात् शुद्धौ अल्पशुद्धी १ शक्त्या
शक्त्या समर्थोपवासादि स्नानकादेशकान्यस्तशुद्धिः अशक्तान्यतिशुद्धिः बालवृद्धातुराणां भवति शुद्धिः बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाथवा
१ शक्त्याशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने अघं कुर्वन्ति हि यथा
देशावस्थानुसारतः १२ ॥

दशाहादूर्द्ध्वं ज्ञानेन शुद्धिः अन्तर्ज्ञानेनाशुद्धिः समृद्ध्या जीर्णमलवस्त्रादेः समृद्धं भवति शुद्धिः तथापि विशेषमाह यदिति य
देव द्रव्यवचनादेरात्मशुद्धिर्ह्यघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः तथाहि निर्भयप्रदेशे स्नाना
दिना शुद्धिं कुर्वन्ति न तु चौराद्याकुले शत्रुसंदेहभये देशे स्नानादिकं विनापि शुद्धिं तथा रोगादिव्यतिरिक्तपुत्राद्यवस्था
यामेव कुर्वन्ति न त्वापद्रोगाद्यवस्थायामिति तथावस्थितिः देशकालेन तथात्मानं द्रव्यद्रव्यप्रयोजनं उपपत्तिमवस्थां
च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति १२ ॥ ८६

ॐ॰ इत्यादिभिर्द्रव्यशुद्धिरिलक्तं तत्र वचनादि शुद्धिः एकरूपैव द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुरूपेति तां प्रपंचयति दारुलौकिकं यद्द्रव्यमसारि
कं च यदस्थिगजदंतादि रसास्तैलघृतादयः तैजसाः सुवर्णादयः तेषां पार्थिवानां च रथ्याकर्दमचंदेष्टकादीनां यथायथं का
लादिभिः शुद्धिः तत्रापि कांसताम्रपत्रातत्रारतम्येन देशकालाद्यवस्थाद्यनुसारेण च तैस्तैः प्रभृताप्रभृतैः मिलितैः केवलै
श्च कालसप्तुनर्यद्दृश्यगुत्ततमदर्शनार्थं १२ ग्रसस्पस्पर्शस्य शुद्धिमुक्ता लेपाविषयेप्याह १३ यन्नीवमात्रवस्त्वादियेन त

धान्यदार्वस्थितंतूनां रसतैजसचर्मणां कालवाय्वग्नि
मृत्तोयैः पार्थिवानां शुचाशुचैः २२ अमेध्यलिप्तं यद्येन
गंधलेपं व्यपोहति भजते मृत्तिकासरत्वेन शौचं तावदि
ष्यते २३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः म
नस्त्यागात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः २४ ॥

तथा तावरामेरकादिना गंधं च लेपं च यथापोहति मनतिस्रगतं च मलं तत्कायमक्षतिसमेवरूपं भजते तत्सच्छौचं शोधकं यावता
च नत्वरणादिना व्यपोहति त्यजति तावत्प्रमाणे स्वरूपतएव हीनितो वा तत्कर्तव्यमित्यभिधत्ते १३ एवं तावद्द्रव्यशुद्धिः कर्तृशुद्धिमा
हस्नानेति अवस्था कौमारादि वीर्यं शक्तिः संस्कारः उपनयनादिः कर्मसंध्योपासनादि दीक्षालक्षणं १४ ॥

भा.पु.टी.
८०

आत्मनास्वाहंकारस्यकर्तुः एतैः स्नानादिभिः यथापर्यंतकार्याणामात्मशुद्धिः इयंचशुद्धिर्नैवद्वारार्थः किंतुविहित
कर्मार्थंस्यादित्युक्तमिति द्विजत्वोपलक्षणंशूद्रादेरपि १४ मंत्रशुद्धिमाह १५ सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानेनमंत्रस्यशुद्धिः कर्म
शुद्धिमाह ईश्वरार्पणेनकर्मणः शुद्धिः धर्मादिभिरर्थशुद्ध्यशुद्धी उपसंहरति धर्मइतिदेशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैः
धर्मः संपद्यते एतेषांयोविपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः १५ अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह क्वचिदिति १६ आप
दिषुनिषिद्धोगुणोप्यनापदिनिषिद्धत्वाद्दोषः एवंधर्मस्थपरस्यगुणोपिस्वस्यदोषः दोषोपिजडादेर्वस्त्रत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषः अ
पितद्विधिबलेनगुणः गुणदोषार्थनियमः एवंचायंगुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थेनियमगुणदोषार्थेनियमः नियामकंशा

दो

मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणं धर्मःसंपद्यतेषड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोपिवि
धिनागुणः गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणंपतितानामपातकं औत्पत्तिकः
गुणःसंगोनशयानःपतत्यधः १७ ॥

स्त्रेणतयोर्भेदमेवबाधते १६ दोषस्यक्वचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयतिसमानस्यतस्यैवकर्मणःसुरापाना ८०
देराचरणंअपतितानांपतनहेतुरपिजात्याकर्मणावापतितानांपुनःपातकमपिकामनाशकंनभवतिएवमेवपतित
त्वात्अत्रदोषस्यापिदोषत्वनास्तीत्यर्थः तथासंगोपिपतनेदोषः सगद्गृहस्थस्यौत्पत्तिकः एवंस्त्रीकृतेनानदोषः अपितु
गुणः अतोभार्याद्युपयोगादिमादिविधानात्उभयत्रदृष्टांतः एवमेवाधः शयानोयथानपतत्यधोपि १७ एवंगुणदोष
नियमविधीनांमहत्त्वंसंकोचहासनिवृत्तावपितात्पर्यमित्यभिप्रेत्याहयतोयतइति १८ ॥

एवंगुणदोषनियमविधीनांमहतानिह्रासंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याहयतोयतइति १८ यथाकृतप्रवृत्ति
परतोवेदस्यनिराकर्तुंप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयतिविषयेष्विति चतुर्भिः संगः आसक्तिः तत्रतेषुविषयेषुवृत्तिर्येनप्र
निरुध्यतेकामोलेनसहकामादेवकलिः कलहोविवादः १९ दुर्विषहस्तीव्रः तमः संमोहनः तेनक्रोधंचेतनाकार्याकार्यस्मृ
तिः द्रुतंशीघ्रं २० शून्यायकल्पतेअसत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितस्यमृततुल्यस्य २१ तदेवप्र
पंचयतिविषयेतिव्यर्थंवृक्षजीविकयाएवयोजीवन्वर्ततेसमूर्छिततुल्यः अतएवयोभस्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतः

यतोयतोनिवर्त्तेतविमुच्येततस्ततः एषधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसं
गस्ततोभवेत् संगात्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिर्नृणां १९ कलेर्दुर्विषहःक्रोधः तमस्तमनुवर्त्तते तमसाग्रस्य
तेपुंसश्चेतनाव्यापिनीद्रुतं २० तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ततोस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्य
च २१ विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरं वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् २२ फलश्रुतिरियंनृ
णांनश्रेयोरोचनंपरं श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनं २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच आस
क्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमो
विशतोबुधः २५ ॥ स्वार्थनाशइत्यर्थः २२ ननुमहतस्वर्गादिफलश्रवणात्कुतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह इयंफलश्रुतिः
नश्रेयः परमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतर्हिमुमुक्षूणांनृणांमोक्षविवक्षयाअवांतरफलैः कर्मसुरुचिमुत्पादयितुमात्रं
यथाभैषज्येऔषधेरोचनंरुचिमुत्पादनंतयाहि पितानिंबंपस्यापिखलतेखंडलड्डुकान् पिबेवमुक्तापिबतितेनफलंतावदेवत २३
ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेकुतएवंव्याख्यायतेयथाकृतत्स्वरनादिनाह उत्पत्त्येतिद्वाभ्यां उत्पत्त्यासहभावतएवका
मेषुपश्वादिषुप्राणेषुइंद्रियबलवीर्यादिषुस्वजनेषुपुत्रादिषुअनर्थहेतुषुपरिपाकेनामुत्रदुःखदेतुषु २४ यतस्तान्स्वार्थंपरम
तत्त्वमविदुषः अतोनतान्मद्रीभूतान्वेदोयद्वायाययिष्यतितदेवश्रेयइतिविश्वासितानित्यर्थः तानेवंभूतान्वृजिनाध्वनिका

भा०प०
टी०

८८

कथं तर्हि मीमांसकाः फलपरतां वदंति तत्राह एवमिति एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं अजानंतः अवांतरफलमरोचनयारम
णीयां परमफलश्रुतिं वदंति अत एव कुबुद्धयस्तदादि इति यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदंतीति २६ कुबुद्धितां प्रपंचयंति
कामिन इत्यादिभिः कामिनात्कृपणाः ततो लुब्धाः स्वर्गसाधनलाः अतः पुष्पेषु अवांतरफलेषु परमफलबुद्धयः अतएवाग्निमुग्धाः
अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेन लुप्तविवेकाः ततश्च धूमतांताः धूममार्गी येषां ते स्वं लोकं आत्मतत्त्वं न पश्यंति तथा च श्रुतिः कश्चिद्वाग्व
सा हीना कात्मेत्यात्मानं अहमस्मीति कथित्तं लोकं च न तिजानाति अग्निमुग्धो इवैव धूमतांतमश्रुति २७ को सो स्वलोकः तमा

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदंति हि २६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पे
षु फलबुद्धयः अग्निमुग्धा धूमतांताः स्वं लोकं न विदंति ते २७ न ते मामंग जानंति हृदिस्थं य इदं यतः उक्थशस्त्रा
असुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८ ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ह्यापश्वदिहिंसंति हिंसंति मे स्तनैस्तुते
२९ ॥

इदं न ते हृदिस्थमात्मानं मां स्वं मत्तो लोकं न तु हृदिस्थमहंकारास्पदं जानंति स्वमेव स्वं परमात्मानं तत्तु न जानंतीत्याह य इदं यथ
निरिक्तं जगत् नास्ति अतः इदं यतः जगज्जातं तं च तोन जानंति हि यस्मात् उक्थं कर्मैव शास्त्रं शंसनं कथनीयं येषां प्रसुद्दिसासाथ
नं वा येषां ते अत एव असतः केवलं असुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारेणेमः तेन यथा जानि च तत्विषयं येषां ते यथा सन्निहितमपि न
जानंति तद्वत् तथा च श्रुतिः न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशा
सश्चरंतीति २८ वेदतात्पर्यज्ञानाभावमात्र पनंतीमाह तेमेइति मत्तं मे मतमविज्ञाय देवादीन्यन्तरं मत्तं परोक्षत्वेन यः २९ ८८

समन्तमेवाह हिंसायां मांसभक्षणार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि यज्ञ एवेत्यनभिज्ञातद्वारा परिसंख्येयं न त्वावश्यकत्वेन चो
दनेत्येवंरूपेण यथा नित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबंधो नास्ति तथापि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः सामान्यतोऽपि
तल्लोककामनास्त्येव अंतःकरणशुद्धिकामना चेति भावः तदुक्तं अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् यद्यद्धि कु
रुते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितं इति अतस्तादेव हिंसया विहारः क्रीडा येषां ते ३१ किंच पतंतेति मंदबुद्धयः स्वप्नोपम
मिति अमुं परलोकं आशिषः आशिषां हि लोके संकल्पेन तु निश्चित्य विप्रवाक्यात्तत्त्यजंतीति कर्मसु वित्तविनियोगं नयंति यथा कश्चिद्वणि
क् उत्तरसमृद्ध्यर्थे लवनेन बद्धधनानि नेत्र्या सिद्धं धनं तमनंतं भवति तद्वदित्यर्थः ३१ अतो रजः सत्त्वतमोजुष इति

हिंसायां यदि रागः स्यात् यज्ञ एव न चोदना इति वेदरूपं निःश्रेयसं न वेदयंतीति ३० हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्व
सुखेच्छया यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ३१ स्वप्नोपमममुं लोकमसंतं श्रवणप्रियं आशिषो हृदि संक
ल्प्य त्यजंत्यर्थान् यथा वणिक् ३२ रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः उपासत इंद्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव मां ३३
इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि तस्यांत इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ३३ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तम
नसां नृणां मानिनां चातिलुब्धानां मद्वार्तापि न रोचते ३४ ॥

अतो रजः सत्त्वतमोजुषः सात्त्विकादीनिंद्रादीनेवोपासते न तु मां यद्यपींद्रादीनामपि मदंशत्वात्तदुपासनमेव तत्तथापि यथा
वन्नैवोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः इष्ट्वेह संकल्पेन तु कंतमेव संकल्पं दर्शयति इष्ट्वेति तस्य भोगस्यांते महाशाला महागृहस्थाः ३२
ततः किमित्यत आह एवमिति ततो मद्वार्ताभावान्नित्यसंसारिणो भवंतीति भावः ३३ तदेवं प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रवृ
त्तिनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदा इति कर्म
ब्रह्मदेवताकांड इति ॥

भा・ए・टी・ षयाइमेवेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मानसंसारीत्येतत्पराः तत्परत्वमसतीतोच फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरं
८४ श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तायथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारणमनुस्मारयतिपरोक्षेतिऋषयोमंत्राः तद्द्रष्टारोवापरोक्षमितिय
तः परोक्षमेवममचप्रियंयस्मादयंभावः मुमुक्षोः करणीयमेवेतदहोपदेशेनाम्यर्थिकारिभिः यथाकर्मत्यागे ॥ ब्रह्मणश्चसर्गादिति ३४
ननुवेदस्याभिप्रायंजैमिन्यादयः किमितितथानवर्णयंति मांविनाततत्वतोवेदंतदर्थंवानकोपिवेदेत्याशयेनाहशब्दब्रह्मेति
पावनत्वमाह स्वरूपतोर्थतश्चदुर्विज्ञेयंतत्रस्वरूपतस्पष्टयतिहिविधंतद्ब्रह्मस्वरूपंतावत्स्वरूपतेपिदुर्ज्ञेयमित्याहप्राणेन्द्रियमनो
मयंमध्यमंआप्यमयं परास्वतंततोमनोमयंपश्यंत्याख्यंतततइंद्रियमयंमध्यम ॥ सवाग्व्यंजकत्वेनवागिंद्रियमयानता

वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे परोक्षवादाऋषयःपरोक्षंममचप्रियं ३५
शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयं अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६

त् किंचअनंतपारंसमाधिप्राणादिमयस्यनिर्विशेषस्यचतस्यकालतोदेशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोपिदुर्ज्ञेयत्वमाह गंभी
रंनिगूढार्थमतोदुर्विगाह्यंमतिप्रवेशानर्हं तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनी ८४
षिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानिगणितानिप
यतेत्वायतेपरंतत्वमेभिरितिपदानिरूपाणिचत्वारितानिचत्वार्यपियेमनीषिणस्तेविदुःतेषुद्वारएपः तेविदुर्नान्येपतोगुहायांदे
हमध्येत्रीणिनिहितानिनेंगयंतिस्वरूपतमप्रकाशयंतिअतः केवलंवाचः तुरीयंचतुर्थभागंवैखरीरूपंमनुष्याः माणि
नोवदंतितमपिवदंत्येवनततत्वतोजानंतीति ३५ ॥ राम ॥

तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंरूपंपदंदर्शयतिमयेतिमयांतर्यामिणोपबृंहितंअधिष्ठितंअंतःस्थितेष्वपरिच्छेद्यमाद्भूम्ने
तिअधिष्ठानंतेष्वविकारितमाद्ब्रह्मणेतिअविकृतंसामर्थ्यंतेजयतिअनंतशक्तिनेतिभूतेषुसर्वप्राणिषुघोष
रूपेणानादरूपेणालक्ष्यतेमनीषिभिःअंतःसत्त्वेनदर्शनेदृष्टांतःबिसेष्वूर्णानंतरिवेति ३६ ततोवैखर्याख्यामाहद्भावा
वउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाहयथेतित्रिभिःहृदयात्सकाशात्मुखाद्वारात्उद्वमतेबहिर्निष्कासयतिदार्ष्टांतिकेदर्शयति
आकाशादितिप्राणःतदुपाधिर्हिरण्यगर्भरूपः ३७ सप्रभुर्भगवान्तेनरूपेणछंदोमयोवेदमूर्तिःसत्त्वतस्त्वमृतमयःघोष
वान्नादोपादानवान्मनसानिमित्तभूतेनानिमित्तानामेवदर्शयतिस्पर्शादीन्वर्णान्निरूपयतिसकल्पयतीतिरूपेते

मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणानंतशक्तिना भूतेषुनादरूपेणविसेस्वूर्णेवलक्ष्यते ३६ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमु
खात् आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३७ छंदोमयोऽमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ओंकाराद्व्यंजितस्प
र्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३८ विचित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्व
त्राः यं ३९

तस्पर्शाद्यक्षरसमुत्पत्तिलक्षणांहृदयाकाशाद्बृहतींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्यानायविशेषणानि
सहस्रपदवींबहुमार्गामितिदेवाद्व्योंकारात्पुरःकंठादिसंयोगेनव्यंजितैःस्पर्शादिभिःभूषितांऽकारश्चात्रहलःस्वराभिव्यंजितः
तेनककारादिवर्णरूपःतस्यसंयोगकोटित्वात्तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाःस्वराअकारादयःषोडशऊष्माणःशषसहाःअंत
स्थायरलवाः ३८ विचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिःविततांचतुरुत्तरैःचत्वारिचत्वार्युत्तराणिअधिकानियेषांतैः
छंदोभिरुपलक्षितांएवमनंतपारांसृजतिस्वयमेवाक्षिपतेउपसंहरति ३९ ॥ रामायनमः चेज्ञायनमः

नेषु कति विछंदांसि इत्यपेक्षायां गायत्रीति तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्या उष्णिगादिछंदांसि अत्यष्टिः अ
तिजगती विराट् चेत्यर्थः एतैः छंदोभिरुपलक्षितां इति पूर्वेणैवान्वयः अतो विदूत्यापि साकल्येन स्वरूपतोपि दुर्ज्ञेयेत्युक्तं
४० अर्थतोपि दुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडे विधिवाक्यैः किं विधत्ते देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति ज्ञा
नकांडे तु किमनूद्य विकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्या हृदयं तात्पर्यं मत् मत्तोन्यः कोपि दापि न वेद ४१ ननु तर्हि त्वं मह्यं कृ
पया कथयेति कथयति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते मंत्रः इदं कपदाकाशादिप्रपं

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च त्रिष्टुब्जगत्यतिछंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किं विधत्ते किमाचष्टे कि
मनूद्य विकल्पयेत् इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ४२ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहं ४२
एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां मायामात्रमनूद्यांते प्रतिषिध्य प्रसीदति ४३ इति श्रीभागवते एका
दशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे एकविंशोध्यायः २१ ॥

चजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते तेनेदं प्रपंचमेव न मत्तः पृथगस्ति ४२ उ
क्तरत्यपेतायां सर्ववेदार्थसंक्षेपतः कथयति एतावानेव सर्ववेदानामर्थः तमेवाह शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य
भिदां मायामात्रमित्यनूद्यांते तातो नास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति अयं भावः यथा स्वजरेपो
रसः स एव तत्तद्विस्ताररूपेण नानाकांडशाखासूपितधाम्न एव सम्योर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकांड
शाखानामपि संगच्छते नान्यः अतो नित्यमुक्तः सन् सर्ववेदकृत्सर्ववेदवित् सपरज्ञानदाता यतस्त्वं हे गुरुमीश्वर ४३

ॐ

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोधविरोधोच्यते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादि च १ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं नि
राकृत्य मोक्षपरत्वे निर्णीते संति च मोक्षपरत्वेपि तत्त्वांतरविवादाः तथा हि केचित्तत्त्वसंख्या विवदंते तत्रापि वा
सार्थं सदसत्त्वे आत्मतत्त्वे एकत्वनानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया षट् प्रश्नानि कतीति ऋषिभिरागमेषु बहुधा
व्याख्यातानि यत्त्वानि तेषु मध्ये कतिप्रकारानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादः सर्वं कं बहुधा संख्यानं प्रपंचयति नवेति त्रिभिः

उद्धवः कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो नवैकादश पंच त्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम १ केचित्षड्विं
शतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिं सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश
एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ४ श्रीभगवानुवाच युक्तं
च संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटं ५ ॥ राम ॥

त्वं तावदष्टाविंशति तत्त्वान्यात्थ तानि च वयं शुश्रुम श्रुतवंतः १ २ एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः य
द्विवक्षया यदभिप्रायेण नानाभिमेतत्त्वं च गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुं ३ ४ विवक्षया भेदेन सर्वं युक्तमेव मायया वा किं नाम
न युक्तमित्याह युक्तमिति यथा ब्राह्मणा भाषंते तत्पक्षे च न वस्तुतः यस्मात्तत्त्वानि च सर्वत्रांतर्भूतानि तत्त्वानि किं च मा
यामिति अस्मत्सेपि मायाश्रयतात्त्वदतत्पदे एवेत्यर्थः उद्धृत्य स्वीकृत्य वदतां विमतीनां चित्रत्वपरिमाणादिविवादे किंचिद्दुर्घटित

भागवतटी ११ ४८

भा॰ ए॰ टी॰
६१

वक्तृ यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादः यदि च मायैवावलंबनं कुतो हेतुमंति विवादस्तत्राह नैतदिति हेतुमंति च विव
दमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्याः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ५
तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासां व्यतिकरात्क्षोभाद्धेतोः पदं विषयः विकल्पो भेद आसीत् अंतः
करणवृत्तिविकल्पो वा तत्र मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति शमदमयोः हेतौ तस्मिन्नात्मनि विकल्पोऽप्येति ली
यते तं च विकल्पमनु वादः शाम्यतीति ६ संति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपंचयति परस्परेति द्वाभ्यामन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवे

नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ५ यासां व्यतिकरादासी
द्विकल्पो वदतां पदं प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ
पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितं ७ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च पूर्वस्मिन्वा परस्मि
न्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ८ ॥ राम ॥

शात्तत्त्वं यथाविवक्षितं तत्तथा पूर्वं कारणं अपरं कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यद्वा पूर्वाल्प
संख्याः परा अधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन संख्यानं गणनं इति ७ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्नपीति
पूर्वस्मिन्कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि मृद्घटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वान्य
नुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे मृद्वत् ८ ॥

अविरोधमुपसंहरति अतः अमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं कार्यकारणत्वं असंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सितं वादिनां
ध्येयया यया विवक्षया षड्त्रिंशं यत्समुक्तं भवति तेन तत्सर्वं विविक्तं निश्चितं वयं गृह्णीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवा
त् ११ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वात् पृथक् विवक्षया भवतु नाम संख्याभेदेन जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदौ विव
क्षया षड्विंशति पंचविंशतिपक्षौ महतौ अतआह अनादीति मत्तो न संभवति अन्यतत्त्वसंभवात् स्वतः सर्वज्ञः पर
मेश्वरो नो भवति अतश्च षड्विंशतिपक्षाभिप्रायस्त्वयं १२ कथं तर्हि पंचविंशतिपक्षः तत्राह पुरुषेति वैलक्षण्य

पौर्वापर्यमतो मीषां असंख्यानमभीप्सितं यथा विविक्तं यद्युक्तं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् १० अनाद्यविद्यायुक्तस्य
पुरुषस्यात्मवेदनं स्वतो न संभवात् अतः तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ११ पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि तदन्यक
ल्पनापार्थिका ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः १२ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्त
हेतवः १३

विलक्षणत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वात् अतस्तयोरन्यत्वं तदन्यत्वकल्पना अपार्थिका अर्थापि एवं पंचविंशतिपक्ष महति
रित्यर्थः ननु एवमपि ईश्वरस्य प्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात्तस्य द्वयमपि न घटते अतआह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्ति
त्वात्तत्तदन्तर्भूतमित्यर्थः १२ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यात् अतआह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृ
तिः अतः नहि शोषरूपगुणाः तस्याप्येवं न त्वात्मनो जीवस्याकर्तृत्वात्तत्स्थित्यादिहेतुभूतगुणत्रयत्वानुपपत्तेः १३

अतः सत्वं सत्वमेव ज्ञानं प्रकृतेर्गुण इति शेषो वान्वयः न तु तदतिरिक्तं कर्म चाज्ञानं च तत्वांतरं स्यात् रजः क
र्म रजसो वृत्तिः अज्ञानं च तमस इति अतः कर्माज्ञानयोः रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवांतर्भाव इति भावः तथापि काल
स्वभावयोः तत्वांतरता स्यात् न गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स एवेश्वरः कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्वं एवं त
स्य सर्वशक्तिमत्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथायथमंतर्भावात् अपवादेऽपि न तद्धानिः एतच्च पक्षांतरेष्वपि ज्ञेयं यस्मादेते च
पुरुषाणामात्मनामपि नानात्वं प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः अतो गुणाः त्रीण्येव तत्वानि १४ अपराण्पंचविंशति तत्वानि द्

सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १४ पु
रुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्वान्युक्तानि मे नव १५
श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोभयं मनः
शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १६ ॥

वैकल्पत्रयपक्षसाधारणानि दर्शयति पुरुष इति सार्द्धाभ्यां व्यक्तं महत्तत्वं नभआदीनि तन्मात्राणि मे मया १५ एकाद
श दर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि पंच वागादिपाय्वंतानि द्वंद्वैकवचनेनोक्तानि चत्वारि अंघ्रिश्चे
ति कर्माणि कर्मेंद्रियाणि पंच उभयं उभयात्मकं मनः संगृह्य एवमेतान्येकादश ११ पंचदश दर्शयति शब्द इति सा
र्द्धेन विषयतया पार्थिवानि तानि पंच महाभूतानि तन्मात्रादिभिः तत्वाधिक्यपक्षेऽपि स्यात् नेत्याह गतीति ग
तिप्रभृतिभ्यश्चोत्सर्गो वा शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेंद्रियाणां सिद्धयः फलानि न तत्वांतराणीत्यर्थः १६ ॥

तदेवं मतत्रयेण तत्त्वसंख्याभेदान्निरूप्य षड्विंशत्याद्यागायंतीति पक्षद्वयं तत्त्वान्तरान्तर्भावं दर्शयति सर्गादाविति का‑
र्यकारणयोरस्याविकाराः कारणानि महदादीनि तद्रूपिणी सती प्रकृतिः अस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सत्त्वाद्यव‑
स्था धत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषः तदव्यक्तप्रपरिणामोत्ति निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिनः महतोऽपु‑
रुषो भिन्न इति १८ ननु तदारब्धस्य कार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्ताद्य इति व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेस्तत्त्वापे‑
धातवस्ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षणलब्धवीर्याः संहताः अंडं कार्यं सृजन्तीत्यन्वयः प्रकृतेर्बलात्ताना माश्रित्येत्यर्थः १९

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते १८ व्यक्तादयो विकुर्वाणा
धातवः पुरुषेक्षया लब्धवीर्याः सृजन्त्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलात् १९ सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खादयः ज्ञा‑
नमात्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः २० षडित्यत्रापि भूतानि पंच षष्ठः परः पुमान् तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृ‑
ष्ट्वेदं समुपाविशत् २१ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु २२

वं समनन्तरमुपसंहृत्य मतान्तरेष्वपि तत्त्वान्तर्भावं निरूपयितुं वदन्नो विशेषतः सप्तानां पक्षं दर्शयति सप्तैवेति तानं ज्ञाना‑
त्मेति द्रष्टा जीवः उभयोरीश्वरस्य च आधारात्मा वेति सप्त तत्र महदादीनां कारणत्वेन खादिष्वन्तर्भावः उत्तरेषामन्त‑
र्भावमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेंद्रियासवः कार्याणि जायंते षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतान्तर्भावं जीवस्य च प‑
रमात्मन्यन्तर्भावमाह तैर्युक्त इति २१ चत्वार्येवेति आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारि तत्त्वानि येन तदन्तर्भावमाह तै‑

भा.ए.
टी.
९१

भूतानि च मात्राणि च इंद्रियाणि च पंच पंच एकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः २३ आत्मैव संकल्पयन्मन उच्यते त्रयो
दशपक्षे भूतानि तन्मात्रैरेकीकृतानि इंद्रियाणि च तत्प्रकाशकानि पंचैव मन एकमिंद्रियाधिष्ठातृ आत्मा चाद्वितीयः
जीवात्मा परमात्मा च एवं त्रयोदश एकादशपक्षे पंच महाभूतानि पंचेंद्रियाणि जीवमनसोरात्मन्यंतर्भावेनैकात्मैवैका
दश नवपक्षे अष्टप्रकृतयः पुरुषश्च विकाराणामंतर्भावः २५ उपसंहरतीति एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदस्तावन्मा

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः २३ तद्वत्षोडशसंख्याने
आत्मैव मन उच्यते भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश २४ एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेंद्रियाणि
च अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ २५ श्रीशुकः इति नानाप्रसंख्यानं तत्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं
युक्तिमत्वाद्विदुषां किमशोभनं २६ उद्धवः प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात्कृ
ष्ण दृश्यते न भिदा तयोः २७ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि एवं मे पुंडरीकाक्ष महांतं संशयं हृदि २८

येत्यर्थः २७ तत्र श्रुतिं प्रकृतिरिति आत्मनो जडाजडस्वभावेन विलक्षणावप्यन्योन्यापाश्रयत्वात्परस्परापरिहारेण
प्रतीतेरित्यर्थः २६ तदेव प्रपंचयति प्रकृतौ तत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चात्मनि तेन विना तस्या अप्रतीतेः अतश्च मिथ्याभे
दप्रतीतेन देहात्मनोर्भेदः संस्मृतेरित्यर्थः हृदि वर्तमानं संशयं नयेन युक्त्या नैपुण्यं भावी एषषेषां तत्वमेव संतभाव
मायागतिं छेत्तुं समर्थो नान्यः २८ ॥ राम ॥

मर्हसीत्युक्तं तत्रहेतुमाह त्वत्त इति ज्ञानं त्वत्त एवात्र तस्मिन् ज्ञाने प्रमोषः भ्रंशश्च ते शक्तितो मायातः ननु च स्वप्रकाशस्यात्मनः
कथं ज्ञानप्रमोषः ज्ञानदानेन तत्प्रमोषेण वा मम किं प्रयोजनं तत्राह ‥ गतिं २९ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वा
भ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां चात्मतत्त्वभेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पो भेदः ननु तत्त्वभेदेऽप्यपेक्षायां प्रकृतिश
रीरकर्त्रादिसंघातस्य विकारित्वं दर्शयन्निष्पत्तिमाह द्वाभ्यां एषः सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः वि

क्षेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः २८ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः त्व
मेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः २९ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति विक
ल्पः पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ३० ममाङ्ग माया गुणमय्यने
कधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभू
तमन्यत् ३१ ॥ रामायनमः ॥

कारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः ३० नानात्वमाह ममेति विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्चाने
कधा तं प्रपंचयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिविधः त्रैविध्यमेवाह अध्यात्ममिति
एकं रूपं ३१ नमः शिवाय ॥

भा॰टी॰
प॰
९८

तानिरूपाणिदर्शयतिदृक्अप्रधानंरूपमधिभूतंअत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कंवपुः अंशोपिदेवमितिसापेक्ष
प्रकाशत्वानामात्परस्परंसिद्धमितिएवंचक्षुषारूपंज्ञायतेतदन्यथानुपपत्त्याचक्षुस्तत्रतत्प्रहृतमन्यथानुपपत्त्यानरधिष्ठात
देवतांततः चक्षुः महतिस्तत्तोरूपतत्त्वानमिततेवमेतत्त्रयंपरस्परंसिद्धमितिअत्ररंध्रइतिविशेषणम्यावर्त्यमातृदृष्टान्तो
पयोगितयापत्तलेखाकाशेकीर्तनेनेमएतत्रात्मासतत्ससनः सिद्धानिचक्षुर्विषयतेपिप्रतिनियोग्यपेक्षामात्रेणासत
स्तुकं इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाहद्वयस्मात्तत्रात्मापयामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमतएवकरूपः

दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिद्धानियः सततः एव आत्मापरेषामपरोक्षआद्यःस्वयानुभूत्याखिलसिद्ध
सिद्धः ११ एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचविज्ञयुक्तं ११ ॥ राम ॥

अभिन्नश्चनस्यादेतेभ्योपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याहस्वयानुभूत्यातः सिद्धप्रकाशेनाखिलानांसिद्धानांपर
स्परंप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसामान्यतश्चित्प्रकाश्यविषयत्वात्अतएवतस्यस्वप्रकाशत्वेसिद्धेच
त्वचिदर्शितंदेवविधमिंद्रियांतरेष्वप्यतिदिशतिएवमिति ११ यथाचक्षुरेवंत्वमपीत्यर्थः त्वक्स्पर्शोवायुरिति श्र
वणंशब्दोदिशइतिजिह्वारसोवरुणइति नासागंधोश्विनाविति विज्ञेनयुक्तंमनः करणांतरमपितत्रविज्ञेयंचेतयितव्यं
वासुदेवइतिमनोमंतव्यंचंद्रइतिबुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेतिअहंकारोऽहंकर्तव्यंमनरुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः १२ ॥

ननु च पुनरपि वैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तमात्मस्वरूपं ततः स्यादहंकारानिर्हृतात्मतत्त्वतस्त्रिविधविक
ल्पानिर्हृतैवेत्याशयेनाह योऽयमहंकारस्तमेवाह गुणातीतोभक्तयोरिति निततः परमेश्वरात्तत्कालाद्धानिमित्तात्तथाने
न तत्र नुपादानं यस्य तस्मात्मदृतोद्भिन्नत्वतो विकारः सत्त्वाद्द्विविधः यस्य विकल्पस्याहंतात्रिविधत्वमेवाहं वैकारि
करूति २२ सकृतोनिवर्ततेऽत्मात्मज्ञाननुविलासितत्वात्मज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमय इति ननु कथं मोदम
यते विकल्पस्याहंकारस्य वायोऽपि तत्त्वतामो कारान्तराद्विवादः इति ग्रंथं भिदार्थनिष्ठो विवादोऽप्यात्मापरिज्ञानमयः

योऽसौ गुणातीतोभक्ततो विकारः प्रधानमहत्तत्त्वमहतः प्रभृतः अहंविकल्पोऽहं विकल्पो देहवैकारिकस्तामसपौद्
यश्च २२ आत्मापरिज्ञानमयो विवादोऽस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः अयोऽपि नैवोपरमेन्नपुंसां मज्ञः प
राहतत्वधियांस्वलोकान् देवादितोर्यानिनयोच्चनीचदेहेष्वनित्यं परिवर्तमानाः २३ ॥

तेकर्मभि

रस्मन्यः यद्वा विवादः सर्वो भिदार्थनिष्ठ एवनतत्वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परयुक्तिभिरेवभेदस्य निराकृतत्वात्मो
हमयत्वं सिद्धमिति ननु यद्यहंकारोविकल्पस्वनाक्तिप्रलीनतर्हि तन्निहन्तिमयासेन तत्राह अपरोऽपि निःप्रधानतःअप
रहितोऽपि नास्य हृत्प्रभृतात्मनोऽबदिर्मुखानां हरीभूतानां पुरुषाणां नैवोपरमेत अहंकारो विकल्पस्य प्रसूततत्त्व
तेः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषु तेसंसरंतीति यतः परिवर्तमानाः अनिश्चितधियः पुनः पुनरुच्चनीचेषु देहेषु संसरंतीति २२

भा॰ए॰ टी॰ १५५

तत्रसत्यमितितत्त्वइतिव्यापकस्यात्मनोदेहाद्देहांतरगमनमकर्तुः कर्माणिनित्यस्यचजन्ममरणादीनिकथमितिभावः ३४
पराङ्मुखास्तेवंचितास्त्वन्माययावंचिताः मोहिताः ३५ लिंगशरीराध्यासेनसर्वंघटतइत्युत्तरमाह मनइतिप्रथा
मत्वेनपंचभिरितिनिर्देशोन्येषामप्युपलक्षणार्थः देहाद्देहांतरंयातियातितदोपप्रवात्मातन्मनोनुवर्ततेअहंकारे
णानुगच्छति ननुमनसोपिपूर्वदेहवियोगोदेहांतरसंयोगश्चकथंभवतीतिचेत् ३६ स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति
वक्तुंतयोःकारणमाहध्यायदितिकर्मतंत्रंतत्कर्मोपस्थापितान्दृष्टान्वानुश्रुतान्वेदोक्तान्वाविषयाननुध्याय

उद्धवः त्वत्तः पराङ्मुखधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्या
हिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसः संतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनः
कर्ममयंनृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतं लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोनुविषयान्
दृष्टान्वानुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरे
त्पुनः जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ ॥

मस्युष्ठकोतेतद्देहवतासु: ३८ ॥

न्नुपायांतरंध्यायमानेप्युद्यत्प्राविर्भवत्पूर्वविषयेषुचसीदत्तल्लीयमानंभवतितदनंतरंतत्स्मृतिः पूर्वापरा
नुसंधानेनशाम्यति ३७ ततः किमतआह विषयेतिकर्मोपस्थापितदेवादिदेहांतराभिनिवेशेनआत्मानंपूर्वदेहं
पुनर्मनोनस्मरेदितियत्सैवयातनादेहाभिनिवेशेनभयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेनआत्मानंपूर्वदेहं
पुनर्मनोनस्मरेद्वासर्वथातथादेहेतोः पूर्वदेहस्यात्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिः तदभिमानिनोजंतोर्जीवस्य

तन्मतविषयस्यदेहस्यात्मतयालीकृतंअभिमानंमाह्ः ततदेहवदुत्पत्तिंनचक्षुरादिदेहवत्पीमत्तिएयमात्रेणाकिं
तसर्वभावेनअभेदेनअभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणेहृष्टांतद्वयंयथास्तमस्य मनोरथस्येत्यर्थः ४९ दृष्टांतोविशृणोति
स्वनेमितितत्रवर्तमानोऽस्मादेशःपूर्वंचेतिअपूर्वमिवेतिवान्वयः पूर्वसिद्धमयात्मानमपूर्वमिवाद्यजातमिवपश्यती
त्यर्थः ५० उपसंहरतिरेंद्रियाणामयनेमनः तस्यदेहांतराभिनिवेशेनयाबहिःस्थितिःउत्पत्तिःतयावस्तुनिआत्मनितदभि
मानेनेदंद्वैविध्यंउत्तमसमध्यमनीचत्वंअसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतः — कल्पितात्ततःकरणेभिर्विकल्पितत्वेनभिदाहेतवे

तन्मतात्मतयाप्येषःसर्वभावेनभाति विषयलीकृतिंमाहृयथास्वमनोरथः ४९ स्वमंमनोरथंवेत्स्यमात्म
नेनस्वयमसौ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ५० इंद्रियायनसंसारेद्वैविध्यंभातिवस्तुनि बहिरंत
र्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ५१ नित्यदासंगभूतानिभवंतिनभवंतिच कालेनाल
क्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ५२ ॥ राम ॥

र्भवतित्यात्माबाह्याभ्यंतरभेदहेतुःअभवतिवाह्यविषयान्आंतरान्सुखादीनुपपश्यतीत्यर्थः यथातनोजीवः
स्वमेवहूतअसतोजननान्देहान्उर्वनुपश्यन्बहुरूपोभातितद्वत्यहाउदेति त्रिविध्यंअथात्मादिरूपंभातिअसज्जनक
तहृष्टपुत्रोत्पादकःजनःपितास्वयंतमोपिपुत्राभिमानतत्त्वदविमिशादिदुःखयाभयभेदहेतुर्भवतितद्वदितिअन्म
त्पत्यानं ५१ तदेवंलोकप्रसिद्धोजन्मादिर्निरूप्यसत्त्वादृशत्वपितैवैराग्यायनिरूपयतिनित्यदामतितरणम्
त्समानं ५१ तदेवंलोकमसिद्धोजन्मादिर्निरूप्यसत्त्वावदृशत्वपितोवैराग्यायनिरूपयति नित्यदामतितरणमृ
तानिशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिचकालस्यानिरूक्षत्वात्तत्कृतंभावमभावंवाअविवेकिभिर्नलक्ष्यतेसर्वेषा

भा॰टी॰
प॰
९६

यतो जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतत् भवेत् सततमेव तयोः इतरथाशंक्य अनुमानेन साधयति अविद्यां परिणामा
दिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथावस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देन ते
जोवलकोरकालादीनां नुपादानं विमतं मतिसंतानोत्पत्तिविनाशवदवस्थाभेदकत्वात् दीपज्वालादिवदित्यनुमानेन
यं तदिदं प्रत्यभिज्ञात इदं दृष्टं वस्तु दृश्यावस्थाविनोत्पादस्थायमिति सारूप्यादविद्यामेव यथा सोयं दीप इति प्रत्यभिज्ञाय
था च सा तत्सा भवादज्ञलाना भवतो इदं जन्ममिति तथा सोयं पुमानिति धीर्गौमुख्यादरणावरूनां शरीरिणां सर्वथाम

यथार्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः ४३ सोयं दीपोर्चिषां य
इत्स्रोतसां तदिदं जलं सोयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्धीर्मृषा पूर्वो ४४ मास्म स्वकर्मबीजेन जायते सोप्ययं शो
पुमान् म्रियते वामरो भ्रान्त्या यथाग्निर्दारुसंप्लुतः ४५ ॥ रामचंद्राय नमः ॥

यं मायुर्यैर्वा मविवेकिनां तेषां भवति ४४ ननु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्मपरणानि संति नाम्यसेतिय्यव
स्या नदिद्वतेन्द्रस्य पुरुषभेदेन सततमसतं चेति नय्रतस्यापि वस्तुतः तदभावाद्विपादस्य यं पुमान्मास्म स्वात्मनः
कर्मणां बीजभूतेन सोपि अज्ञोपि पुमान् जायते म्रियते वा किं तु यथा भ्रान्त्या अजन्मापि जायत इव अमरोपि म्रियत इव
यथा महाभूततेजोरूपोग्निः दारुसंप्लुतमवस्थितोपि दारुयोगवियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्नोतीति तद्वत् ४५ ॥

नन्वात्मनो जन्मादेरनात्मिकत्वे प्रतीयमाने एकस्यनात्मकार्यादे -- न्निमित्तेन त्वाद्यासिद्धिवत् कुत्योक्ताः व
योवस्थाः प्रपंचयति निषेको जठरप्रवेशो गर्भः जन्मध्ये दृष्टिर्बाल्यमापंचमाब्दात् कौमारं प्राषोडशाद्वर्षा
त्तु यौवनमापंचचत्वारिंशतः ततो वयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ४६ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीन्युपपादितम
र्थं सम्यक् संहरति एता इति स्फुटं हि अन्यस्यानात्मनो देहस्य संबंधिनीर्या एता मनोरथमयीः ततस्वस्यागुणा
संगात् प्रकृत्याविवेकात् कश्चित्परमेश्वरानुगृहीतः कथंचिज्जहाति अवस्थावतो देहस्य दुष्टानावस्थावानिति वि
वेकात् कश्चिन्नत्यजतीनेन ४७ ननु तदानीमहंकृतत्वेन जन्ममरणावसरे जन्ममरणवान् देहोन द्रष्टा यनेनत्रा

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं वयोमध्यं जरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथ
मयीर्ह्यन्यस्योच्चावचस्तनूः गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ४७ आत्मनः पितृपुत्रा
भ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो
विद्वान् जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ४९

ह्यात्मनश्चेति पितृदेहस्योर्द्धं दैहिकं उत्पत्तावप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्य च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्व
देहस्यापि भवाप्ययावनुमेयौ एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयलक्षणः भवा
प्ययधर्मको न भवति ४८ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देनोद्भिज्जमात्रोपलक्षणं फलपाकोनस्य बी
त्वादेरित्यर्थः यद्वा तरोरेवांत्यः परिणामो विपाकः बीजात् जन्म विपाकात् संयमं नाशं च विद्वान् द्रष्टा ततो दे
हात् पृथक् अतस्तद्वदेवात्मा नो पि यो भवाप्ययाभ्यां न संबध्यते ४९ राम राम ॥ ॥

भा॰ ए॰ टी॰ अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः तत्वेन तत्वतो विविच्य तत्वदृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु संमूढ
इति वा ५० ततस्तदनुमानेन गुणभेदेन त्रिविधेनत्वापि तत्रारतम्येनैकैकत्रहि विधं संसारमाह सत्वेति ५१ तत्व
कर्तृत्वं नात्मनः किंतु कर्मभिः भ्रमणं तत्राह नृत्यतो गायतो जनान् पश्यन्ननुकरोति तद्वत्स्वरतात्वादिगतिं शृंगा
५७ रकरुणादिरसं च नट्नस्तान्नवर्तयतीत्यर्थः अनुकार्यते गुणैर्बलादित्यर्थः अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मा द्रष्टृ
विस्फुरन्तीति दर्शिते ५२ उपाधिधर्माश्चोपाधिहितेव साभासते इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथाम्भसेति तीरस्थान् तरवो यथावं

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् तत्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्वसंगादृ
षीन्देवान् रजसासुरमानुषान् तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१ नृत्यतो गायतः प
श्यन्यथैवानुकरोति तान् एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते ५२ यथाम्भसा प्रचलता तर
वोपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ५३ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृ
षा स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो
विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ५५

तद्वद्दृश्यन्ते जले प्रतिबिंबिताश्चंचला इवेति विषयग्राहकेन मनसा परिकल्पिता एवैते बुद्ध्यादयो गु
णाः न वस्तुतः संति अतो मनोनिबंधन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणग्राह्यावभासेत इत्यत्र दृष्टान्तमाह
चक्षुषेति ५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह यथेति यथा पुनः प्रसिद्धा मनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च वि
षया यथा मृषा एवमात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ५४ ननु यदि मृषा तर्हि किं तन्निवृत्तिश्रमेण तत्रा ॐ
ह अर्थे हीति अस्यात्मनः ५५ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राम राम राम॥ ५७

यतो भोगोऽयमोनं कर्तव्य अतस्मात्तस्मादिति ४९ दुःखमनीकारोयममपि यदि तत्परमेश्वराणां निःशंनैव भायापि
स्मारदिति मरतिद्धात्मोतिमयाविति नत्वशतिवाम्बलयुपरमितः ४० विशितः निशीवनविषयीकृतः सवितापे
ण्ड्रीकृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिशतः भयावितोऽपि कलुगतः कष्टमामोऽपि तरा धैर्यमवलंब्यात्मनात्मानमु

तस्मादुद्धव मा भुंक्ष्व विषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमं २९ क्षिप्तोवमानितोऽस
द्भिः प्रलब्धोसूयितोऽथवा ताडितः संनिरुद्धो वा हृत्या वा परिहापितः ५० निष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवम्
कंपितः श्रेयःकामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धव उवाच यथैवमनुबुध्येयं वद नो वदतां वर सुदुःस
हमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमं ५९ विदुषामपि विश्वात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसे ऋते त्वद्धर्मनिरतान्शांता
न्ते चरणालयान् इत्येकादशे द्वादशः २२ ॥

हरेत श्रीनारायणं संस्मरेदित्यर्थः ४९ एवं तदुक्तं यथा सुबुध्येयं तथा नः सर्वात्मना निर्वेदित्यर्थः ५९ त्वद्धर्मनिरतान्स्मते
विदुषामपि सद्भिः कृतमतिक्रममपराधं सुदुःसहं मन्ये अतस्तत्प्रकृतिः स्वभावः ६० नित्य सर्वं संदेहमेकीकृत
सदर्शनं मत्काशितं रहस्यं तं भजामि गुरुमीश्वरं ॥६० इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः २२

भा॰टी॰ त्रयोविंशतितमेकारसहनोपायईर्यते भिक्षुगीताप्रकारेणमनसः संयमोपिच १ दुर्जयोपद्रवैर्नानादुःसहैरपिमहीयसां
१० आत्मनस्तुर्भिक्षुगाथैः सहनोपायवर्णनं २ तत्रतावदस्मिन्नध्यायेभिक्षुगीतयामनोविजयोत्तरेश्वरूपमहतीतिविवेकस्य
२८ तदुत्तरस्मिन्गुणाहृतिविनयः ततः परस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणोपायाः भगवतावर्णितास्त्र
योत्सितः सार्धेतः भस्मसवचः सत्कृवन्नुतंभक्तंसंगतिन्यावभाषे १ तत्रतावदंगीकारः तद्वचः सेश्चनयतिद्वाभ्यांदेवार्हस

शुकः सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हर्षभेस सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदः तमावभाषेश्रवणी
यवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यनसोस्त्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयः समाधातुमीश्वरः
२ नतथातप्यतेविद्धः पुमान्बाणैःसुमर्मगैः यथातुदंतिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः ३ कथयंतिमहत्पुण्य
मितिहासमिहोद्धव तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः
स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणां ५ ॥

सहदूतस्ते: किंबहुनात्रलोकेसाधुर्नास्तियोदुर्जनोक्तैर्भिन्नंतुभिन्नंमनः समाधातुमीश्वरः स्यात् २ कुतइत्यत
आहनेतिसार्धमर्मस्थामर्मसेवनिसंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवस्तुदंतिव्यथयंतितथाशरबाणानतुदंतियत
स्तथानतप्यतइत्यर्थः ३ तथापितैर्मर्माविद्धसमाहितोरुपायैः सर्वंसोढुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौतिम
हद्यथाभवतितथापुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ५ ॥

सतुभित्तः शूरेधनाढ्यः कृतार्थिनस्यधनस्यनाशेनसंतप्यमानोनिर्विण्णः सन्नूनवन्त्सभित्तामरनूडुर्जनैकपुरुषः म
स्ततोपयोगिनीगाथामगायतेतिवक्तेनस्यचरितमाहुसर्वंतिषिस्मादिवाम्यवेतिशुमालवेष्टुवार्ताहाषिवाणिज्या
दिरूपाहुन्नीर्थस्यकदर्थस्यसमृतावुक्तः श्रात्मानंधर्मलक्ष्मसच्चशुद्दारांश्चपीडयन् देवतातिथ्यभृत्यांश्चसकदर्थइतिस्मृ
तइति ९ तस्यैवज्ञातयोबांधवाश्चातिथयोध्वनीनाश्चतेनार्चिताः समर्थः श्रूयतावसमर्थेधर्मकर्महीनेगहेदेहेचयस्ता ६

सर्वेविशुद्धिनः कश्चिद्दासोदास्यतमः स्त्रिया वार्ताहरतिकदर्थस्तकामीलुब्धोतिकोपनः ९ ज्ञातयोतिथयस्तस्य
वाम्भाग्वेण्यापिनार्चिताः श्रूयतावसमर्थोत्माप्रिकालेकामैरनर्चिताः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यदुःसंततेरुपबांधवाः
दारादुर्हितरोभृत्याविषस्यानाचरान्त्ययं ८ तस्यैवंयस्यवित्तस्यधृतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य
कुधःपंचभागिनः ५ तदवधानविस्तलक्षणपकंदस्यवारिद श्रर्थोप्यगच्छद्विधनेवहुयायासपश्चिमः १० ज्ञा
तयोवगरुडः किंचित्किंचिद्दस्यवउद्दव देवतः कालतः किंचिद्भूमवंधोन्यपार्थिवान् ११ सपवंदविशेणोनमृद्धर्म
कामविवर्जितः उपेक्षितश्चस्वनतैश्चिंतामापदुरत्ययां १२ ॥

णांवित्तमिवकेवलंस्त णीयंवित्तंयस्यपंचभागि
नः पंचयत्नदेवताः ४ तेषामवधानमनादरः तेनवित्तस्योविशीर्णः दुर्णपस्यकंपः श्रर्थलाभमात्रेहेतवंधोर्थस्यव
हुयापासैः रूपादिभिः केवलंश्रमोपरिसमः १० कुतोनिधनमगच्छन्नाहतानयशनिदैवतः गदद्दाहादिनाकालतः
निस्वानतथमादित्त्रणांपार्थिवानांचदेहेकंतस्मात् १२ ११ ॥

नष्टः रायः नष्टा रायः यस्य तपस्विनः संतप्तस्य १३ मे मया आत्मा देहः वृथैवात्मानुतापितं प्रपंचयति न धर्मायेत्यादि
ना यस्य ईदृश आयासः तेन मया १४ नरकाय च स्तम्य अर्थे धर्माननुष्ठानात् १५ श्वित्रः श्वेतकुष्ठं १६ सिद्धे प्राप्तेऽर्थे तस्योत्कर्षे
संवर्द्धने नाशोपभोगयोर्हेतुः किं नाशे उपभोगे वा स्पर्धः साधनोत्कर्षयोरायासस्त्रासः चिंता च नाशो भ्रमश्चेति १७ किं
चार्थमात्रमर्थाः स्तेयादयः पञ्चदश अनर्थाः मानेर्थस्य पादयो व्यसनैः स्त्रीद्यूतव्यसनानि स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि त्रीणि १८ भे

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् १३ स चाहेदमहो कष्टं वृथा
त्मा मेनुतापितः न धर्माय च कामाय यस्यार्थायास ईदृशः १४ प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन इह
चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च १५ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान्हंति
श्वित्रो रूपमिवेप्सितं १६ अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोग आयासः संस्पर्धा व्यसनानि च
त्रासः चिंता भ्रमो नृणां १७ स्तेयं हिंसानृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसना
नि च १८ एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणां तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंते
भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेरयः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसा ह्येते सं
रब्धा दीप्तमन्यवः त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदं २१ ॥

द वैरस्पर्धाः अपंचयति द्वाभ्यां भिद्यंते ते सद्यं त्यजंतीत्येकास्निग्धाः एकैक प्राणाः ते च अतिस्निग्धाः अतिप्रियाश्च
अर्पः कृतः काकिणिना तु स्वमार्थे विंशतिवराटिका काकिणी तया १९
संरब्धाः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः २० ॥

इदं तावदर्थनिदानामेतेनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थएव नैवामित्याह लब्ध्वेति त्रिभिः मानुष्यं जन्म तत्र तत्रापि द्विजाग्र
तां च ये इदं जन्म संप्राप्य स्वार्थं घ्नंति आत्मानं हिंसंति न कुर्वंतीति ये ते यांति २२ अमरप्रार्थ्यतां दर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकं देहं अनुष
जेत आसक्तिं कुर्यात २३ ऋषयोऽस्पष्टत्वप्रसिद्धत्वयोर्दैवताः देवापितृभूतानीति देवऋषयः सगोत्राः बंधवो वि
वाहादिना संबद्धाः भागिनः भागार्हान् आत्मानं च असंविभज्य यज्ञादिभिरसंतर्प्य २४ एवं वित्तस्य पापानुतप्यमान

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नंति यांत्यशुभां गतिं २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्रा
प्य लोकमिमं पुमान् द्रविणे कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बंधूंश्च भागिनः
असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलं कुशला येन सिध्यंति
जरठः किं नु साधये २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुवि
मोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः २७ ॥

प्रमादस्य अर्थयार्थेहया प्रमत्तस्य ममवित्तादिगतमिति शेषः येन वित्तादिना कुशलाः विवेकिनः सिध्यंति मुच्यंते तेन र
द्धोऽहं २५ अस्माकमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संक्लिश्यति कारणं संभावयति कस्यचिदिति
२६ ननु तापं मोहितः क्लिश्यति किं तत्र धनादिभिर्भोगादिविवत्तया अत आह किं धनै
रिति उत पुनरपि २७ ॥

इदानीं संपन्नविवेकः सन्नाह नूनमिति त्रिभिः येन प्रीतेनात्मनः प्लवरूपो निर्वेदश्च भवति सहरिर्मे नूनं प्रीत इति
२८ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विषयालंघनेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषः वक्तव्यं आत्मन्येव सिद्धस्तुष्टः सन् अखिलेस्वार्थे
धर्मादिसाधने अप्रमत्तः सन् २९ अनुमोदेरन् अनुगृह्णन्तु न तु देवैरनुमोदितोपि नरः स्वल्पेन कालेन किं साधयि

नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८ सोहं कालावशेषेण
शोषयिष्येंगमात्मनः अप्रमत्तोखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि २९ तत्र मामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवने
श्वराः मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वांगः समसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावंत्यो द्विजसत्त
म उन्मुच्य हृदयग्रंथीन् शांतो भिक्षुरभून्मुनिः स चचार महीमेतां संयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थं नगरग्रा
मानसंगोलक्षितोविशत् ३२ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वा पर्यभवन्भद्र बह्वीभिः परिभूतिभिः
३३ केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमंडलुं पीठं चैकेक्षसूत्रं च कंथां चीराणि केचन ३४ प्रदाय च पुनस्तानि द
र्शितान्याददुर्मुनेः ॥

त्याह मुहूर्तेनेति ३० अभिप्रेत्य निश्चित्य आवंत्यो अवंतिदेशोद्भवः हृदयग्रंथीन् अहंकारममकारान् ३१ असंगः
असक्तः अलक्षितः अप्रसिद्धः सन्नविशत् ३२ प्रवयसं वृद्धं अवधूतं मलिनं पर्यभवन् अवमेनिरे हे भद्र परिभूतिभि
स्तिरस्कारैः ३३ परिभवानेव दर्शयन्ति केचिदिति त्रिभिः भो भगवन् गृहाण तानि दर्शितानि संति प्रदाय पुनः चाददुः ३४

यत्त्वेमत्वयंतिमर्त्यनिचहीवंनिकृत्वारेणाचखेत्काणांनुरितयंति ३५ क्षिपंतिनिरंतिनिविंदामेवाद्रपखधर्मध्वजः गिरेहं
लिंगोपजीवीशठोलोकवंचकः ३६ ३७ नरेवाहूःक्षीणविजइतिमहासारः ग्रतिबली ३८ दुर्वांतयंतितदुपर्यधो
वानेमंचति ३९ ववंधः संप्रवलैः निरुहयः कारागृहादिशुहिंसंमुकसारिकादिययाभौतिकंदुर्जनादिहतंदैहिकंच

यत्त्वंवभैस्वसंपन्नंभंगानस्मसरिजंदे मृत्रयंतिचपापिष्ठः शीवंत्यस्यचमूर्धनि ३५ यतुवाचंवाचयंतिताडयंतिन
वक्तिचेत् तर्जयंत्यपरंवाग्भिः स्तेनोयमितिवादिनः ३६ वध्नंतिरज्जुनाकेचिद्वध्यतांवध्यतामिति क्षिपंत्येके
वज्ञानंतिएषधर्मध्वजः शठः ३७ क्षीणवित्तत्वमोहंतिमहदीत्सजनोत्तिनः अहोएषमहासारोधृतिमानगिरि
राडिव ३८ मौनेनसाधयत्यर्थंवकवद्दृढनिश्चयः इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयंतिच ३९ तंववंधुर्निरुहधु
र्यथाक्रीडनकंद्विजं एवंसभौतिकंदुःखंदैहिकंदैविकंचयत् ४० भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ४
भूतनरमोगायामगायनवाधमैः ४१ पातयद्भिः स्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्त्विकीं ४१ ॥

यदिनिमित्तंदैविकंरोगतोस्यारिसंभवं ४० दिष्टंदैवमात्मनंधर्मात्पातयद्भिः पविभ्रतोपिसात्विकींधृतिमास्थायस्वध
र्मेव्यवस्थितः स्मांवस्यमारणोगायामगायतसात्विकीधृतिश्चोक्ता धृत्याययाधारयतेमनः प्राणेंद्रियक्रियाः यो
गेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकीतिस्मृतेः ४१

तामेवाष्टादशश्लोकीगाथामाह नायमिति अयंजनः अधिभूताधिदेवताइंद्रादिरात्मादेहः ग्रहाश्चादिश्यादयः क
र्मणपारिणा॰ सुखदुःखहेतवो न भवंति न चात्मनापि ग्रहादयः मनः केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदंति मनसा से
वयमपि मनसामृणीतीमाघाक्रतयः ४२ परिवर्तनप्रकारमेवाह मनः स्मादि गुणान्गुणाहृतीः सृजति ततश्च ते
भ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि सात्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयो देवतिर्यङ्
गादिगतयोपि ४३ ननु मनस एव संसृतिः स्यान्नात्मनः स्मार्थं वाह अनीहइति अयमर्थः अविद्यायामनोध्यासेनेषमा

ब्राह्मणउवाच नायंजनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः मनः परं कारणमामनंति संसारच
क्रं परिवर्तयेद्यत् ४२ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहिता
नि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ४३ अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलिंगं
परिगृह्य कामान्जुषन्निबद्धो गुणसंगतोसौ ४४ ॥ रामायनमः ॥

मात्मनः संसृतिर्नैवतः यमस्तद्दर्शितसेश्वरस्यसानाग्निकिंतत्तदनो जीवस्यैवेति तदेत दाह मनसा समीहमानेन
सहनिर्येदतेनवर्तमानोपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिमयानः उत्तः यतो
मत्सखः ममजीवस्य सखानियंता अतः उत उच्चैर्विचष्टे अभितरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जीवः
स्वलिंगं स्वस्मिन्नात्मविलिंगयति येन तया तिसंसारमितित्तपातन्मनो परिगृह्य आत्मत्वेनस्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैः
कर्मभिः संगतः संबद्धः गुणसंगाम्बा कामान्जुषन्निवद्धइति ४४ ॥

अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यात् तं विना न सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मः नित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकाद
श्युपवासादीनि नियमानि च यावन्ति कर्माणि एते सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणान्ताः मनोनिग्रहफलं येषां ते तथा नन्तु ज्ञाना
गं तत्तेषां मलिङ्गत्वात् मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगस्तज्ज्ञाने ४५ अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यम
स्ति वदेति परं मनसः परिशान्तिवत्स्वयमेवाद्य असंयतं विविक्तं चेत्तस्याविनश्यत् आलस्यादिना लीयमानं चेत्तर्हि एभिर्दा
नादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यान्न किंचिदित्यर्थः ४६ ननितरेंद्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह मनोवशा इति देवाः

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समा
धिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यं असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चे
दपरं किमेभिः ४६ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्यु
ञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुन्तुदं तं च विजित्य केचित् कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मि
त्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ४८ ॥

इन्द्रियाणि तद्वशानि देवा भीष्मः योगिनामपि भयंकरो मनोलक्षणो देवः अतः सहसः बलादपि बलिनोऽपि
वा सहीयान् बलीयान् तं तस्य यो वशवर्तिनं कुर्यात्स एव देवदेवः सहसः सहीयानिति ४७ अत एवमसह्यो
यो वेगो यस्य तं अत एव अरुन्तुदं मर्मभेदिनं तं यत्यप्ययत्नोऽप्यहं तदः तं न जेनेति छेदः तेन विजित्य अजितानन्तः
ये के विमूढाः केचिदसद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र चानुरूपमतिकूलादीन् मित्रोदासीनरिपून् कुर्वन्ति ते मूढा इत्यर्थः ४८ ॥

भा·पु·
टी·
१०२

ततश्चतेनेनाहंकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिमं देहं ममाहं देहमिति पृथ्वीरे देहं व
ममेति स्वीकृत्य तमसि संसारे ४९ ननु देवं मन एव सुखदुःखकारणं न तु परपादेरनीं जनादीनां च स्वल्पमका
रणत्वे प्रपंचयति जनस्त्विति षड्भिः अत्र चास्मिन्नविपक्षे आत्मनः किं न किंचित्सुखदुःखकर्म्मतेन तत्कर्तृत्वे चेन्मर्थं
ऊतत्त्यन्यत्राहापि श्रुतेर्भौमयोर्भूविकारयोर्देहयोस्तत् न त्वात्मनः अत्र दृष्टांतस्सांकपदसंदंशनादिशकमेव कोऽ
स्तानुपपत्तेः तथापि दुःखमात्मपर्यवसायी वेति चेत् एवमपि परमात्मनः उभयत्राप्येकत्वान्न कोऽपि विषयोऽस्तीति

देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि भ्रमंति
४९ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां
कतमाय कुप्येत् ५० दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् यदंगमंगेन निहन्यते क्वचि
त्क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५२ ॥

स्वदशनैस्तेन दंशयति जिह्वामिति ५० यदि देवता आत्मना वा तथापि पदे ह्यात्मनः किं यतो विकारयोर्देहक्रियमा
णयोर्देवतयोस्तद्धस्तेन मुखेऽभिहितेऽनेन वा दंतैरेतदभिमानिनो वह्नींद्रयोरेव तत्र त्वविक्रियस्यात्महंकारस्य
चात्मनः देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदान्न कोऽपि विषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टांतमाह यदंगमंगं देवताऽपि हस्तेन मुखादि
कं हन्यत एव सर्वत्र देवतानामधिष्ठानरूपमंगं विकारस्योदाहरणं ५२ ॥

ॐ

आत्मनः सुखदुःखाद्याकारः परिणामः अतः स एव हेतुः यदि स्यात्तर्हि तस्मिन्पक्षे अन्यतः किं न किंचिदप्यन्यतो भव
तीत्यर्थः क्रुध्येतेत्यर्थः यतो निजस्वभावः स्वभावः सन्नात्मनः तथा परिणामो निमित्ततो भवति अतो लौकिकोऽपि विषय इति
चेत्तत्राह न हीति आत्मव्यतिरिक्तं नास्त्येव यदि स्यात्तदप्यस्तीति प्रतीयते न तर्हि तन्मृषैव अतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत् यतो नास्ति
निमित्तं न च सुखं दुःखं चेत्यर्थः ५१ यद्यपदेशे जन्मात्मनः किं यतो जन्यत इति जननो देहस्तस्यैव जन्म तयापेक्षया ह्यादशा

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्या
त्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखं ५२ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य
ते वै ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ५३ ॥

इमादिराशिस्था ग्रहस्था ग्रहा अस्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति किं च अन्तरित्तस्यैर्ग्रहैः तत्र ग्रहस्य ग्रहस्यैव पापार्थादिह
स्यादिभेदैः पीडां वदन्ति दैवज्ञाः न तु ग्रहकोणादिष्वस्थितस्य तद्दसगोचरस्य पुरुषस्य ग्रहगतस्यैव तत्पीडा तद्ग्रहयोगस्य
देहे तस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषस्ततः ग्रहाः देहाद्वान्यः क्रुध्येत ५२ ॥

भा॰ ए॰ कर्महेतुश्चेत्तत्राप्यात्मनि किमस्य योपगमः कर्मैव नास्ति जडत्वसदेहत्वाभिमानितदादेहियस्मात्तत्कर्मैकस्य जडाजड
त्वे सति स्यात् न जडत्वाद्देहिकाचित्तोपपत्तेः अजडत्वाच्चहितानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् अविनश्वरो देहः अतः तस्य प्र
टी॰ वृत्तिर्न संभवति पुरुषस्तु सुवर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मै क्रुध्येत यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति ५४
१०३ नत्वकालपक्षेप्यात्मनः किं यतोसौ कालात्मक एव अंशांशिनोस्तादात्म्यात्ततः पीडनासंभवे दृष्टान्तः नाग्नेर्हिताप

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोयं सुवर्णः
क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वं ५४ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मको
सौ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात्क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वं ५५ ॥ राम ॥

दंशात्स्वज्वालात्स्तापो दाहो नाशोस्ति तथोपाधिभूतकाष्ठांशाद्दाहनाशः स्यादिति दृष्टांतान्तरं हिमस्य तत्तच्छैत्यं तदंश
स्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यादित्यर्थः किंचात्मनोंशांशित्वं वस्तुतः परप्रा
यं`` न च परस्य द्वंद्वं सुखदुःखादिकमस्ती
ति ५५ राम

तदेव वर्णयति देहतः मसिद्धानि रक्ताः यदि कश्चिद्देहं तत्र मुख्यावयवे तदपि व्यल्ममहिमायेत्वा यां न संभवतीत्याह न केनचिदिति
निनन्व परोक्षः कथमपह्नूयते तत्राह यथेति संसृतिम् अविद्यमानामेव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्याहमः अहंकार
स्य यथा स्यात् न तथा परतः प्रकृतेः परस्यात्मनो द्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तो सो न वास्तव इत्यर्थः एवं प्रबुद्धो यः स
भूतैः कृता न बिभेति न भयमन्यत्र क्वापि प्राप्नोतीतीत्यर्थः ५६ ५७ अतोहमप्येतदेव परमात्मनिष्ठया तरिष्यामीत्या
ह एतामिति सोहमित्यन्वयः न निर्यंनिष्ठैव च कथं भवेत्तत्राह मुकुंदेति मत्वा वेन सद्गाथार्थं संक्षेपतो दर्शयति द्वाभ्यामि

न केनचित्क्वापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ५६
एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५७ श्री
भगवानुवाच निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थं निराकृतोसद्भिरपि स्वधर्मादकंपितोमुं
मुनिराह गाथां ५८ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ५९ त
स्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ६० य एतां भिक्षुणा गीतां
ब्रह्मनिष्ठां समाहितः धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६१ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्ध
वसंवादे भिक्षुगीता नाम त्रयोविंशोध्यायः २३ ॥ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥

इत्थं नष्टद्रविणो निर्विद्य गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटन् असद्भिर्निराकृतोपि स्वधर्मादकंपितः सन्मुनिरमुं गाथामगायत
इत्यर्थः ५८ मित्रोदासीनरिपवः सर्वोपि च संसारः तमसः अज्ञानतः आत्मनो मनसो विभ्रममात्रः न तात्विक इत्यर्थः
५९ उक्तं द्वंद्वसहनोपायमुपसंहरति तस्मादिति ६० मनोनिग्रहाशक्तोप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठः तत्फलं प्राप्नोतीत्या
ह य एतामिति द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः ६१ भिक्षुगीतमिषेण कृता भक्ति च जगन्नेदृरिः महोनिङ्घान्दूरन्भाति परमानंदरूपमः

एकादशटीका २२ ॥

चतुर्विंशेतुसांख्येनमनोमोहोनिवार्यते आत्मनःसर्वभावानामागमापायचिंतया १ सप्तदशंभक्तानामहंहृताय
संयमं चितस्याकाप्नुनःकृत्स्नःसांख्यमप्राद्दृतास्कोते २ ऋद्दितीयात्परमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषद्वारासर्वेहेतमु
हेतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंधानस्यहृद्भ्रमोनिवर्ततइतिवक्तुंसांख्यमत्तोतिअथेतिपूर्वैःकपिलादिभिर्विनि
श्चितंवैकल्पिकंभेददर्शनिमित्तंभ्रमंसत्वदुःखादिरूपं १ अथोशब्दःकार्त्स्न्येज्ञानंदृश्यतेनदृश्यःकृत्स्नोप्यर्थः अविकल्पि
तंविकल्पशून्यमेकमेवब्रह्मरूपेणलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामादौप्रथमयुगेयुगेभ्यःपूर्वंमल्पयतम्यर्थः तयाप्रादौ

श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वैर्विनिश्चितं यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमं १ आसी
ज्ज्ञानमथोअर्थएकमेवाविकल्पितं वाङ्मनोगोचरंसत्यं यदाविवेकनिपुणाआदौकृतयुगेयुगे २ तन्मायाफ
लरूपेणकेवलंनिर्विकल्पितं वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभया
त्मिका ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःसोभिधीयते ४ तमोरजःसत्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः मयाप्रक्षोभ्यमा
णायाःपुरुषानुमतेनच ५ ॥

यत्कृतयुगंतस्मिंश्चाप्यन्यदापियदाविवेकनिपुणाजनाभवंतितेषामपितेषांभेदस्फूर्तेः २ हृद्बृहत्सत्यवाङ्मनोगोचरंद्वे
धाभवतितत्रयामयाद्दश्यफलंतत्प्रकाशनरूपेणमायाविलासरूपेणचद्विधाभवत् ३ तयोर्द्विधाभवतयोर्मध्येउ
भयात्मिकाकार्यकारणरूपिणीअभवतअभियताविभ्रत ४ मयापरमेश्वरेणजीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्तस्य पुरुषा
नुमतनंयदासस्यैवप्रकृतिः इत्तगुणरूपयापुरुषावस्थातदनुमतेनतद्द्वारेणेत्यर्थः ५ ॥

सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः ननु यं महान् ज्ञानशक्तिः ननु यं महानेव प्रथमो विकारः
प्रसिद्धः तत्राह सत्वज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेण संयुतः न तु पृथगेकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यत इत्यर्थः विमोह
नः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ९ एतच्छरीराणां कारणं मनः शब्देन देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्त
त्वादुभयरूपमिति जीवोपाधित्वं दर्शितं यद्यपि तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः अनन्तरं सो
ऽमनसश्चादिश्रुतेश्च भूतानि तन्मात्रपंचकं तेभ्यः चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समस्तात्मकं लिंगशरीरं पंचीकृतेभ्य

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ९ वै
कारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः १ ॥

अत्र ब्रह्मांडं तस्मिन्नैव तन्नंतरं अंतर्यामीति लीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणः तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोग्यार्थी विश्व
दृष्टस्तु राजनः ततो यथावसरमप्येषां जीवानामाविर्भावशक्तिमत्क्रियात तथापि चित्ताभिव्यक्तिः सर्वको ऽहंकारस्तमो भ
तेंद्रियादिव्यवहारस्सेतावतां महदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं महदादिविशेषांतलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा
उपायः सोवतारायनास्ति भेदः कथं चनेति १ ॥

भा॰ ए॰ टी॰ तस्मात्त्रिविधो त्रिविधोत्पत्तिं दर्शयति अर्थ इति तन्मात्रविकारात् शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्द्वारार्थो महाभूतरूपेण

१०५ तेन भवभूतानामावरणसंभावनात् इंद्रियाणि दशतैजसाज्ज्ञानसाधनेषां महतिसंभावसादृकतासात्त्विकाद्देवता

दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चन्द्रश्चेत्येकादश च शब्दात्मनस्तेषां प्रकाशसंभावनात् ८ ममवैराज्ञोन

योनिरूः ९ सलिले संस्थितिर्यस्य ततः सलिलसंस्थितिः तस्मिन्सलिलसंस्थितावंडे श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण

अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि च तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ८ मया संचोदिता भावाः

सर्वे संहत्यकारिणः अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमं ९ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितौ मम ना

भ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् लोकान्सपालान्विश्वात्मा

भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा ११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं १२

अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १३ ॥

समभवं स्थितवानित्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्र ब्रह्मात्मभूश्चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराजपदवत्तस्मिन्नावि

र्भूत इत्यर्थः १० रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसासृजत्प्रभुः अतलादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोकं स्वः स्वर्गं महर्लो

कादेरप्युपलक्षणं ११ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति साईं नृणां ओको निवासः पदं स्थानं त्रितयात्परं महर्लोकादि भ

एवंभूतावस्थायां कारणमाह सार्द्धेन त्रिलोक्यां पातालादिस्वर्गान्तायां योगादितारतम्येन यो ऽन्तरं महर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुं
ठलोकः १३ तत्रतमद्गतिव्यतिरेकेणोत्तरोत्तरगतयश्चंचलाः इत्याह वैराग्यार्थं मयाकालशक्तिनाधात्रापरमेश्वरेणकर्मफ
लप्रदेनकृतेनभूतेनगुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जति प्रासम्यलोकमुत्तमांगतीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति प्रास्थावरेनीचागतीः
प्राप्नोति १४ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्यर्थत्वात्तत्प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाहद्वाभ्याम्णुरिति

त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणांत्रिगुणात्मनां योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोमलाः १३ मदर्जनस्तपःसत्यं
भक्तियोगस्यमद्गतिः मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् १४ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जति
निमज्जति अणुर्बृहत्कृशः स्थूलोयोयोभावः प्रसिद्धति १५ सर्वोप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या
पुरुषेणच यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसन् १६ विकारोव्यवहारा
र्थोयथातैजसपार्थिवाः १७॥

उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १५ इदानींकार्यस्यकारणात्मतां दर्शयति यस्यकार्यस्ययआदिःकार
णमंतः लयस्थानंचतस्यमध्यंमध्यावस्थापिसएववैप्रसिद्धं सत्सुवर्णादिषु प्रतएवाद्यन्तयोरभिव्यभिचारित्वात्सएवसत्यं इतरः
अत्रलंतर्हिमिथ्याभूतकार्यस्यस्यातत्राह विकारइति तैजसाः कटककुंडलादयः पार्थिवाःघटशरावादयस्तद्यथेति १६

भा.व.
टी.
१०६

नन्वेवं तर्हि सकार्यमानि महदादीनामप्याद्यन्तरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृ-
त्य पूर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः परमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति विशेषं स्वरूपमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो वर्तते सत-
त्तत्त्वमेव सत्यं निर्विशेषस्य सविशेषस्यानुषंगः कथं तर्हि सत्ताकेवलं सत्यमित्यादि कालिकत्वमाह आदिरिति यद्यदा यस्यादिरन्त-
श्च भवेत्ते तत्सत्यमभिधीयते अतः परमकारणस्यात्मनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १७ ननु तथापि सर्वविकाराभिव्याप्ते
प्रकृतिमहदाद्युपरूपकालानामकार्यभूतानामभिन्नता कथं प्रतीयते तत्राह प्रकृतिरिति यस्य सतः कार्यस्योपादानतया

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरं आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्यस्यो-
पादानमाधारः पुरुषः परः सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं १८ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वा-
पर्येण नित्यशः महान्गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणं १९ ॥ रामाय नमः

प्रकृतिः प्रसिद्धाय सतः सा आधारः पुरुषः यस्य गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालः तत्त्रितयमहमेव ननु पृथक्त्वप्रकृतेः श-
क्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् १८ एवं तावत्कालत्रयेप्यव्यभिचारित्वेन ब्रह्मैव सत्यं इति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनाद्य-
न्तसूक्ष्मतामध्येपि तस्यैव सत्यत्वमुपपाद्य ततोप्यवधित्वेन सत्यत्वं दर्शयितुं प्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह सर्ग
इति महान्नवच्छलः पौर्वापर्येण पुत्रपौत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन सर्गः प्रवर्तते तदाह गुणो देहेषु विविधतया
सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवः तदर्थं तत्कृतभोगप्रयोजनः किंपर्यन्तं प्रवर्तते यावत्स्थितेरन्तः स्यादिति किमवधि तदाह यावदीक्ष

ॐ

प्रलयं निरूपयति विराड्ब्रह्मांडं मया कालात्मना ग्रासायमानः ग्रास्यमानः लोकानाममदृश्यः कालसृष्टिप्रलययोर
विधाः कल्पंते यस्मिन् तान्नास्मिन् विकल्पयतीति तथा सतयाभूतोपि पंचत्वरूपायविशेषायविभागायकल्पते
योऽन्योऽभवति पंचानां भूतानामेकरूपः तेषां पृथक्भावाय पंचत्वाय न स्पततीत्यर्थः १९ तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योन्नं अन्नात्पुरुष
इति क्रमात्सक्रसृष्टिक्रमः प्रातिलोम्येन प्रलयमाह अन्नं भूतमर्त्यशरीरं येनोपचिते तस्मिन्नन्ने शतवर्षायामनावृष्टे।

विराण्मया ग्रासायमानो लोककल्पविकल्पकः पंचत्वायविशेषाय कल्पते भुवनैः सह २० अन्ने प्रलीयते मर्त्यम
न्नं धानासु लीयते धानाभूमौ प्रलीयते भूमिर्गंधे प्रलीयते २१ अप्सु प्रलीयते गंध आपः च स्वगुणो रसे ली
यते ज्योतिषि रसो ज्योतीरूपे प्रलीयते २२ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे २३ ॥

लीयते सति तस्मिन् बलीयतः इत्यर्थः अन्नं धानास्वबीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः धानाभूमावुप्तान प्ररोहंतीत्यर्थः भूमि
र्गंधे संवर्तकादित्यशोषिता संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषा भवति २१ अप्सु गंधः
शतवर्षपर्यंतं ग्रसमानोऽप्सु लीयत एवमेवापश्च ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवंति ततो रसोपि ज्यो
तिषि लीयते २२ ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं सत्तस्मिंल्लीयते वायुश्चाकाशमविशति तेनावबेण प्रलयः स
रीमात्रः संस्तस्मिन् २३ ॥

भा॰टी॰
प॰१०३

एवं भूतादिनाहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रं तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा राजसाहंकारा-
कार्यस्याप्याह इंद्रियाणि स्वयोनिष्विति संभवन्त्येभ्य इति देवताः स्ततेषां प्रकृतिस्वभावत्वात् यद्वा तेष्वेव देवताधीनत्वात्तेषु
लय इति वा वायोः प्रकृतिः वस्तुतस्तु सकारणराजसाहंकारे लयोभिमतः २३ योनिरिति देवगणस्तस्य देवत्वमविव-
क्षितं योनयो देवतास्ताश्च मनसि ऊते ईश्वरे नियन्तरि मनो वशामेश्वरभवन्स देवाः स्वतन्त्रत्वात्तदिंद्रियत्रयोक्तप्रवाणा-
प्यभिमानः मनश्च देवताभिः सह वैकारिके अहंकारे इत्यर्थः तामसाहंकारकार्याविशेषस्य शब्दस्य लयमाह २३

एवं शब्दतन्मात्रं इंद्रियाणि स्वयोनिषु योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसी-
श्वरे २३ शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु
गुणवत्तमः २४ तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्कालेन लीयतेऽव्यये २५ ॥ राम ॥

शब्दो भूतादिं तामसाहंकारमप्येति तामसि लीयत इत्यर्थः भूतादिरप्युपलक्षणं त्रिविधोप्यहंकारो महति ज-
ज्ञानशक्तिं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् स च महान्स्वका-
रणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् गुणवत्तमस्तान्स्वभावं विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते महतो
साम्यावस्थामव्यक्तं प्राप्तो इत्यर्थः तदव्यक्तं काले कालाधीनत्वात्तेनैकीभ-
वन्निःशेषेणाव्यये उपरतस्तो २४ ॥

मायामयेमायाप्रवर्तकेज्ञानमयेवाअतएवजीवयतीतिजीवस्तस्मिन्मय्यजेपुरुषेअयंभावः विश्वसृष्टेर्मद्वाहुरुषस्या
कृष्णाकृष्णः कालोहंतस्मिंशोनसृज्यत्र्यतस्तदात्मनावतिष्ठतइतितदुक्तंस्तन्ये कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधा
नपुंभ्यांनरदेवसत्यकृदिति दशमेच योयंकालस्तस्यतेव्यक्तबंधोः चेष्टामाहुःचेष्टतेयेनविश्वं निमेषादिर्वत्सरां
तोमहीयांस्तंत्वीशानंक्षेमधामप्रपद्येइति जीवआत्मनिमय्यजेलीनत्वेनशांतियोग्यभावात्परिपूर्णोनसहरूपेणाव

कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः २५
एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः २६ एवं
सांख्यविधिःप्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया २७ इति
श्रीभागवतेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेचतुर्विंशोध्यायः २४ ।। शंकरायनमः

तिष्ठतेआत्मानात्मस्थएवनान्यत्रलीयतेयतः केवलोनिरुपाधिः अत्रहेतुः विकल्पापायाभ्यांविश्वोत्पत्तिलयाभ्यां
लक्ष्यतेअधिष्ठानत्वेनावधित्वेनचेतितथासः २५ अस्यकथनस्यमत्स्वतोपयोगमाहएवमितिमनसःकृतंभे
दनिमित्तोभ्रमःस्यात्तज्ज्ञानोवाकथंहृदितिष्ठेदिति २६ उपसंहरतिएषइति २७ मतस्तमिवयेनेदंदर्शितंतन
नमामितंसांख्यमाख्यानततत्त्वसैद्धरवेगुरवेनमः २७ इत्येकादशेचतुर्विंशः २४ ।।

पंचविंशेत्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यैनिरूप्यते चित्तसंभवसत्वादिगुणवृत्तिरनेकधा १ महानितिपुरुषविवेकज्ञानव
तोपियावन्मयत्वविशेषेणगुणवृत्तिजयोनस्यात्तावद्दोषोपरमः अतस्तज्जयोपायकथनायगुणवृत्तीनि
रूपणार्थमाहगुणानामितिसर्वमिश्रीभूयवर्तमानाः सम्मिश्रास्तदसम्मिश्राः तेषांविभक्तानांगुणानांमध्येयेनगु
णेनयथायादृशोभवेत्तदिदंकथयतोमत्तोनिबोधेत्यर्थः १ तत्रसत्ववृत्तीराह शमइतिईक्षाविवेकः तपःस्वध
र्मएवतितिक्षाक्षांतिः दयापरानुसंधानंतुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागोव्ययशीलत्वंअस्पृहावैराग्यंश्रद्धाआस्तिक्यंह्रीः

श्रीभगवानुवाच गुणानामसम्मिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत् तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः १ शमो
दमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिःस्वनिर्वृतिः २ कामईहामदस्तृ
ष्णास्तंभआशीर्भिदासुखं मदोत्साहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमः ३ ॥ राम ॥

अनुचितेकर्मणिलज्जाह्रपादानंदयदानरक्षणेष्विति स्मरणात्स्मृत्यादिशब्देनार्जवविनयादिस्वनिर्वृतिः आत्म
रतिः २ रजसोवृत्तीराहकामोभिलाषः ईहाव्यापारः मदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभोगर्वः आशीः
धनाद्यभिलाषेणदेवतादिप्रार्थनंभिदासंमुखरणाभिदाद्वैतमन्यदितिभेदबुद्धिः सुखंविषयभोगः मदोत्साहःम
देनयुद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिःस्तुतिःप्रियतात्हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमःन्यायेनोद्यमः

तमोवृत्तीराह क्रोध इति क्रोधो वधहिंसतालोभो मयपराद्युखता अन्तमर्थास्तीयमाभावसंहिंसाद्रोहः याज्ञाया
पेनारंभो धर्मध्वजित्वं क्रमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं विषादार्तौ दुःखदैन्यं च निद्रातन्द्री आलसी
दंभे भविष्यतीत्यनेनाभीभयमनुप्रमोन्नायं ४ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितमायाः अन्या अपवृ
त्तेर्या याश्च रसाशान्तिभावः ५ विभक्तानां पुणानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्राणामाह सन्निपात इति त्रिभिः शब्दमनेन
व्यमनावृत्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजमेवदर्शनत्वं अवहंयतः कामीक्रोधीत्यादितथाममशो

मं क्रोधो लोभो ऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः शोकमोहौ विषादार्ती निद्रालस्याभी
रुत्वयमः ४ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयो वर्णिता मायाः सन्निपा
तमयोऽस्य तु ५ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्भवयामतिः व्यवहारः सन्निपाते म
नोमात्रेन्द्रियासुभिः ६ धर्मे चार्थे च कामे च यद्दृश्यापरिनिष्ठितः पुणानां सन्नि
कर्षोयः प्रहाररतिधनावहः ७ ॥

निरस्तिकामः क्रोधरन्यादिरहश्चेतसर्वेकः सर्वो व्यवहारस्य सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारश्च निग्रहहेतुः म
नश्च मानाणि च इंद्रियाणि च असवश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकं तामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भा
वः ६ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदा यं त्रिगुणनिष्ठारूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यं धर्मादी
नां सत्त्वतमोरजः कार्यत्वाहिश्यतः सन्निपातत्वत्वमुक्तं फलतश्च तत्रापानमुक्तं प्रहाररतिधनानि सत्त्वरजस्तमोम

धर्मेनिष्ठायामेवसंनिपातंदर्शयतिमहृत्तिलक्षणोकाम्येधर्मेयदापुंसोनिष्ठाभवतिअथवानिशोनिष्टितःतथा
पुमान्यदागृहाश्रममप्यासक्तः तिष्ठेदनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेतगुणानांसापिसंमितिः सन्निपातः
इतिघस्ताकाम्यधर्मगृहासक्तिःस्वधर्मःरजस्तमसत्वमयाइत्यर्थः ८ तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्येदानीं
पुमान्येनयथाभवेदितियदुक्तंतद्दर्शयतिपुरुषमितितिसृभिः ९ १० हिंसाशत्रुमरणादिकमाशास्ययोभजेत्तंना
मसंविद्यात्एतैर्गुणैरेवंभक्तोभवतीतितात्पर्यार्थः ११ ननुतत्वापिगुणवशेनकर्तृत्वाविशेषात्केनविशेषेण

महृत्तिलक्षणोनिष्ठः पुमान्यर्हिगृहाश्रमे स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८ पुरुषंसत्व
संयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतं ९ यदाभजतिमांभ
क्त्यानिरपेक्षः स्वकर्मभिः तंसत्वप्रकृतिंविद्यांहिंसामाशास्यतामसं १० सत्वंरजस्तमइतिगुणा
जीवस्यनैवमे चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते ११ ॥

पुरुषंस्त्रियमेववा १० यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः तंरजःप्रकृतिंविद्या

तंसेवोजीवस्यसेवकइतिनियमः यतोमांभजेदितिवारंवारमुच्यतेतत्राहसत्वमितिजीवस्यैवनमेऽतःयतः
चित्तजाजीवोपाधौचित्तेभिव्यज्यंतेयतोवैः सचबध्यतेकीदृशः भूतानांदेहरूपाणांमध्येषांचतन्मध्येसज्जमानः
अहंममेतिसज्जमानोगुणानियंतस्तेनरजस्सादिकर्मोपिनिस्समुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वाभूता
नामपंचीकृतानांपंचकार्यभूतंचित्तमज्ञमयंदेहेशेषमनइतिश्रुतेः तत्प्रभवाः अतोभक्तोपाधिसत्जीवस्यै
वेतिसम्यक्तमानं १२

तदेवं मिश्रामिश्रगुणकार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेति सप्तदशभिः यदेतरौ गुणौ
जयेत् अभिभवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां पर्यायक्रमेण सत्वधर्मज्ञानदे
तुत्वात् तदा तैर्युज्येत ध्यानादि शान्त्या ब्रह्मदमादिभिश्च १३ तमः सत्वं च कर्मभूतं रजः कर्तृ संगं संगहेतुः भिदा भेदहेतुः च
लं महाति सभावे यतः संगहेतुत्वात् यशः साश्रिया च युज्येत तत्कामः पुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात् दुःखेन युज्ये

यदेतरौ जयेत्सत्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३
यदा जयेत्तमः सत्वं रजः संगं भिदा चलं तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४
यदा जयेद्रजः सत्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाशया १५
यदा चित्तं प्रसीदेत इंद्रियाणां च निर्वृतिः देहेभयं मनोसंगं तत्सत्वं विद्धि मत्पदं १६

तद्वितीयार्द्धे भयं भवती निष्कामेः चलत्वात् कर्मणा च युज्येत १४ यदा रजः सत्वं च कार्यभूतं तमः कर्तृ जयेत्
मूढं विवेकभ्रंशकं लयं स्वापावस्थात्मकं जडं अनुद्यमात्मकं अतो मूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिर्लयत्वान्निद्रया जड
त्वादुद्यमाभावेन केवलं स्याशया युज्येतेति द्रष्टव्यं तत्र न यतिपावे सयात्मकत्वमेव निद्राशापोहेतुः १५ किंच यदा चि
त्तं प्रसीदेत सत्वं भवेन्निर्वृतिरुपरतिः तत्तदात्मत्पदं सदुपलब्धिस्थानं सत्वमुद्रिक्तं विद्धि १६ ॥

भा॰ए॰ यदापुनःक्रिययाविकुर्वन्विकारंप्राप्नुवत्आधीर्भवतिआर्त्तमंतादिहितिमाधीर्यस्य सः चेतसोवृत्तीं इंद्रियाणांमनि
टी॰ र्वृतिः गात्राणांकर्मेंद्रियाणांतेषामस्वास्थ्यंविकाराधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलंरजउत्कटंनिशामयजानीहि १७ यदा
११० सीदच्चित्तंतिरोभवत्चेतसोग्रहणेचिदाकारपरिणामेऽक्षमंसदविज्ञंविलीयेतमनोपिसत्कस्मात्कंनष्टंलीनंत
मोज्ञानंग्लानिविषादश्चभवतितत्तदातमउत्कटंउपधारयविद्धि १८ किंचएधमानेसतिइंद्रियाण्येवनिर्हतिष

विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृतिश्चचेतसां गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविली
येतचेतसोग्रहणेऽक्षमं मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबलमेधते
असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसां १९ सत्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाज
न्तोः तुरीयंत्रिषुसंततं २० उपर्युपरिगच्छंतिसत्वेनब्राह्मणाजनाः तमसाधोधआमुख्याद्रजसांतरचारिणः
।२१।

हंतिमोहस्वभावानिदेवासुरराक्षसासियहात्मसंगाद्दादिदैविकानोगुणानामुत्कर्षकार्याण्युक्तानीतिज्ञेयं १९ गु
णोत्कर्षतोवस्थाभेदंदर्शयतिसत्वादितिमसंगात्त्रिगुणावस्थामाहतुरीयंचतुर्थमवस्थांतरंनामत्रिषुजागरणादि
षुसंततमेकरूपमात्मतत्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेणतत्तत्कर्मफलनिष्ठांदर्शयतिउपर्युपरीतिब्राह्मणावेद
योनुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मणभतिपावेब्रह्मलोकमभियान्तीत्यर्थः आमुख्यात्स्थावरानभियान्तीत्यंतरचारिणः

मनुष्याएवभवंति २१॥

देहाद्युत्क्रांतिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्वेइति सत्वेसतिप्रलीनामृताः रजोलयाः रजसिप्रवृद्धेसतिलयोयेषांते
एवंतमोलयाश्चनिर्गुणाश्चमद्भक्तसंपर्काद्धानुष्ठानाज्जीवंतोऽपिनिर्गुणास्तेमामेवयांतीत्यर्थः २२ इदानीं
गुणोत्कर्षकृतमेवतत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणमितिमत्प्रीत्युद्देशेनकृतंनिष्फलंकेवलंदासभावेनैव
कृतंयत्त्रितंनकर्मनित्यादितत्सात्विकंफलसंकल्पमितियस्मिन्हिंसाप्रायंहिंसोद्देशेनकृतंहिंसावद्बलचम्रादिशास्त्रा
नुरंभमात्सर्यादिकृतंतत्तत २३ इदानींसगुणनिर्गुणभेदेनज्ञानादीनांचातुर्विध्यमाहकेवलमदेहादिव्यतिरिक्ता

सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः तमोलयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२ मदर्पणंनिष्फलं
वासात्विकंनिजकर्मतत् राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादितामसं २३ कैवल्यंसात्विकंज्ञानंरजोवैक
ल्पिकंतुयत् प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतं वनंतुसात्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते ता
मसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणं २५ सात्विकःकारकोसंगीरागांधोराजसःस्मृतः तामसःस्मृतिवि
भ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः २६ सात्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्से
वायांतुनिर्गुणा २७ ॥ राम

त्मविषयंवैकल्पिकंदेहादिविषयंयत्तद्रजःराजसंप्राकृतंबालमूकादिज्ञानतुल्यंमन्निष्ठंपरमेश्वरविषयं २४
अधुनावासविधिमाह वनमित्यादिनावनंविविक्तत्वात्सात्विकोवासः भगवन्निकेतनंतुसाक्षाद्विभोर्वासान्नि
र्गुणंस्थानं २५ कारकःकर्ताअसंगीअनासक्तः रागांधःअत्यभिनिवेशवान्स्मृतिविभ्रष्टःअनुसंधानशून्यः
अविवेकीमदपाश्रयःमदेकशरणःसर्वैर्निरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मेधर्मइतियाश्रद्धा २७ ॥

ॐ
भा०ए०
टी०
२११

पथ्यंहितंपरिशुद्धंसात्विकंपूतंसुखंअनायस्तंअनायासतः प्राप्तंआहार्यंभक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणांप्रेष्ठंभोगका
लेसुखदंकटुरूक्षलवणादिआर्तिदाशुचिदेशकालममुद्धंचवसहितादात्मनिवेदितंनिर्गुणमित्यभिप्रेतं २८ आत्मोत्थ
सुखंमदपाश्रयमित्यपितत्सदार्थविषयत्वेनज्ञानवदेवद्रष्टव्यं २९ उक्तेसंसारहेतुभूतेत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्रव्याद
द्रव्यंपथ्यपूतादिदेशोवनग्रामादिः फलंसात्विकंसुखमित्यादिकालः यदाभजेत्मांभक्त्यापरेणतदोत्तमयेदित्यादिज्ञानयो

पथ्यंपूतमनायस्तमाहार्यंसात्विकंस्मृतं राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि २८ सात्विकंसुखमा
त्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसं तामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयं २९ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचका
रकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ३० सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टंश्रुतम
नुध्यातंबुध्यावापुरुषर्षभ ३१ ॥

यो इतः ज्ञानंकैवल्यंसात्विकंज्ञानमित्यादिकर्ममदर्पणमित्यादिकारकः सात्विकः कारकोऽसंगीत्यादिश्रद्धासात्वि
क्याध्यात्मिकीत्यादिअवस्थासत्वाज्जागरणमित्यादिआकृतिः उपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवतादिरूपानिष्ठासत्वेम
लीनाःस्वर्गंयांतीत्यादिनोक्तास्वर्गादिः एवंसर्वोप्ययंभावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ३० नकेवलमेषएवकिंतुयावंतःपु
रुषाव्यक्तयोरधिष्ठिताः अधिष्ठिताः तेसर्वेभावागुणमयाएवततप्रपंचयतिदृश्यति ३१ ॥

इदानीमुक्तत्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनूद्य तन्निर्गमोपायमाह एता इत्यादि एत इति सार्धेन येनेमे निर्जिताः स एव स्माद्वित्ति
तेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन्मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ३२ तस्माद्विवेकिना मिदमेव युक्तमित्याह
तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तमिमं नरदेहं ३३ भजनप्रकारमाह निःसंग इति सार्धेन सत्वसंसेवया
सात्विकान्येव सेवेत उमान्सत्व विहायेत्येति गुणक्रयानीत्यानैरपेक्ष्येण उपशमात्मकेन सत्वेनैव ३४ एवं सति

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनः येनामी निर्जिताः सौम्य गुणाः जीवेन चित्तजाः ३२ भ
क्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं ३३ गुणसंग
विनिर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ३४ रजस्तम
श्चाभिजयेत्सत्वसंसेवया मुनिः सत्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः ३५ संपद्यते गु
णैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां जीवो जीवेन निर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ३६ मयैव ब्रह्म
णा पूर्णो न बहिर्नांतरश्चरेत् ३७ इत्येकादशे पंचविंशोऽध्यायः २५ रामचंद्राय नमः

मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति जीवं जीवत्वकारणं लिंगशरीरं मां प्राप्तस्य न पुनः संसार इत्याह जीव इति न ब
हिर्विषयभोगेन नानांतरतत्स्मरणेन ३६ गुणाकृता मुरुसंस्मरणप्रयामनिततुष्णकथाकथनादिभिः य
तन इति भक्तिरसेन विवेकिनो नरि पुनः सुलभं नंतु रीटग्रो ॥ इति एकादशस्कंधे पंचविंशः २५ ॥ राम

भा॰प॰
टी॰
११२

षड्विंशेयोगनिरोधयोर्विज्ञातोदुष्टसंगतः साधसंगेनतन्निरपराकाशेतिवर्ण्यते १ योगिनोयोगविभ्रंशाः संगतः
संभवेदिति सर्वथातन्निहत्यर्थमैलगीतंवितन्यते २ निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेन्द्रियइत्युक्तंतत्रविपक्षेश्र
नर्थंकथयिष्यन्जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यर्थः स्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकंपरिहरतिसार्द्धाभ्यांमल्ल
क्षणंमत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहंलब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्षणेआस्थितः सन्नात्मस्थमात्मन्येवनिधंतंतेनस्थितंप
रमानंदरूपमात्मानंमामनुपैतिसम्यक्प्राप्नोति १ नचैवंभूतस्यविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येतिगुणमय्या

श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः आनंदंपरमात्मानमात्मस्थं
समुपैतिमां १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमाने
ष्ववस्तुतः २ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृ
पांक्वचित् ३ तस्यानुगः तमस्यंधेपतत्यंधानुगांधवत् ४ ॥

जीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तः गुणेष्ववर्तमानोपितैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोतिअत्रहेतुः अवस्तुभिः नचव
स्तुभिरप्यनेषुदृश्यमानाद्दृश्यंतेनतादृशवस्तुतेनदृश्यमानेषु २ तथापिसंगंवर्जयेदित्याहसंगमितिअसतो
लक्षणमाहशिश्नोदरेतृपंयंतीतिशिश्नोदरतृपस्तेषांकोपिकदाचिदपिआसक्तोनावहेदुनोसंगंकिंतुतस्यैव
स्यानुषंगः अनुवर्तीसन्नंधंधमनुगच्छतिसोपि तद्वत् ३ ॥ रामायनमः ॥

अथेति हासमाह ऐलः पुरूरवाः सम्राट् चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहात्तयमं मुह्यन् पश्चात् कुरुक्षेत्रे तां समागम
गंधर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे शोकापगमे सति ततो निर्विण्णः सन्निमां गाथाम
गायत् तेनैव समस्कंधार्थानुसारेण हृदयंगमतां नीं मे हावस्यामाह त्यक्त्वेति आत्मानं मद्दारा आत्मानं त्यक्त्वा अथवा शय्यापा
त्यानंतमत्का व्रजंतीमन्वगात् घोरेतिष्ठेति येनाये मनमातिष्ठ घोरे वचांसि कृणावावहै तु नतो मे श्रनुदितामम

ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ४ त्यक्त्वात्मानं व्रजं
तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ५ कामानतृप्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान् व
र्षयामिनी न वेद यांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ६ ऐल उवाच अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मल
चेतसः देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखंडा इमे स्मृताः ७ ॥

एतेन यत्सत्कारसमन्तरेव नाहं न्निसेवमंत्रैः विलपन् ५ वैक्लव्ये कारणमाह कामानिति वर्षाणां यामिनी रात्रीर्यां
तीरपयांतीः आगामिनी आकृष्टचेतनायस्य सः ६ तस्य गंधर्वलोकं प्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसंभोगानंतर
निर्विण्णस्य गाथामाह अहो इति दशभिः श्लोकैः अनुतापः प्रपंच्यते अहो इति यतो मया इमे अहोरात्ररूपः आ
युःखंडा न स्मृताः ७ राम ॥

भा॰प॰ तदेवाह नाहमिति अभिनिर्मुक्तः मयि रममाणोऽस्तं यतः अभ्युदितो वा सूर्यं इति न ज्ञ अमुया उर्वश्या वंचितः वत खेदे उत

टी॰ अपि मुषितः वर्षपूगानामपि बहून्यहानि न वेदेति ८ येन संमोहेन आत्मा देहः क्रीडामृगवदधीनः ननु सप्रणय

११३ कुपितायास्तत्र न पार्थमधीनता पुंसत्वैव तस्या न नमंतरतो माह सपरिच्छदमित्यादि स्वरितं ईश्वरं चक्रवर्तिनं तृणमिव

वनक्रायांतीमपि स्त्रियं अन्वगमममनुगतोस्मि ९ किंच मम प्रभावाधिमानो हृयेतेव तस्मात् कुतः तस्य मे तेनावले

नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यं वाभ्युदितेमुया मुषितोवर्षपूगानां बताहानिगतान्युत ८ अहो मे आत्मसंमोहो

येनात्मा योषितां कृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ९ सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवे

श्वरं यांतीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा योन्वगच्छं स्त्रियं

यांतीं खरवत्पादताडितः ११ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्य

स्य मनो हृतं १२ स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पंडितमानिनं योहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः

सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा १४

यया पादताडितोपि खरवत्तामनुगच्छन्निति हृतः एवंभूतस्य सर्वसाधनैर्निः फलं वर्थमाह किमिति त्यागेन संन्यासे

न विविक्तेन एकांतेन सेवया मौनेन वाङ्नियमेन अनुतत्पः सत्यात्मानं निरतिशयाभ्यां स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञा

तारं गोरिव खरवद्वेति अधरासवं सेवमानस्य आत्मभूः मनोसितः पुनः पुनरुद्भवन् ५ ॥

एवमष्टभिर्निर्वेदोनिरूपितः इदानींतस्यविशेषमाहद्वाभिः पुंसस्त्वेतिनिग्रहेभावः कर्मभिर्देवानिष्ठाइः त्वमेवमामो
क्षिस्यतः परमेश्वरमेवभजेयमिति १५ परमेश्वरप्रसादंविनादेवरूपादिष्टादपिवेदवाक्यान्मोहोननिवर्ततइत्याहबोधि
तस्यापीतिदेव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथार्थवचनेनपुरूरवसेमामृथामाप्रपप्तोमात्वावृकासोअशिवासउक्षन्नवैस्त्रै
णानिसख्यानिसंतिशालावृकाणांहृदयान्येताइत्यनेन १६ एवंपुंसस्त्वपहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकारोनुस्मृतः
इदानींममैवायमपराधइत्याहकिमेतयेतितिनः अस्माकंकामिनोपत्नयोकिमपहृतंनकिंचिदपिपयारज्जुस्वरूपावि

पुंसस्त्वापहृतंचित्तंकोन्वन्योमोचितुंप्रभुः आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजं १५ बोधितस्यापि
देव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १६ किमेतयानोपकृतंरज्ज्वा
वासर्पचेतसः रज्जुस्वरूपाविदुषोयोहंयदजितेंद्रियः १७ क्वायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्या
त्मकोशुचिः क्वगुणाः सौमनस्याद्याः ह्यध्यासोविद्ययाकृतः १८ ॥

दुषोरज्जुरशुः पुंसः तस्यांसर्पकल्पनयाविद्यतोपिरज्ज्वाकिमपिनापकृतंतद्यस्मात्योहमेवंभजः सएवाजितेंद्रि
यत्वादपराधीइत्यर्थः १७ ननुतयापिसेवसौगंध्यमेतादिगुणैः संमोहमत्तमित्याशंक्यनेपिमपरिकल्पिताएवे
त्याहचतुर्भिः क्वायमितिमलीमसः अतिमलिनः समनसोऊत्तमानामिवगंधसौकुमार्यादिसौमनस्यंयो
भनमनोभवोवा १८ ॥ रामचंद्रायनमः ॥

ममत्वमपि तस्मिन्न्याय्यमित्याह पित्रोः किं स्वं कायः जनकत्वात्तनु वितर्के भार्याया वा भोगप्रदत्वात्स्वामु
भा॰ प॰ टी॰ पयुक्तमप्येतदायत्तत्वादुक्तं स्वामिनो वाधीनत्वात् अग्नेर्वा तैः षांतराहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् किं वात्म
११५ त्मनः स्वकृतशुभाशुभभोगित्वात् सुहृदां वा उपकारित्वात् एवं यो न निश्चीयते १९ तुच्छाहकमिति विट्भस्मलक्षणा
निष्ठा तो घस्तस्मिन्कायेकलेवरेमेध्ये तनगट्टीतेः भिषंगमेवाह अहो इति सुनसं शोभननासिकं २० अतो गु

पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९ तस्मिन्क
लेवरेमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः २० त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमे
दोमज्जास्थिसंहतौ विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं २१ अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवि
त् विषयेंद्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा २२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते असंप्रयुंजतः
प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः २३ ॥

णारोपेणाह समासाः माहृशाः कृमिसमा उत्पादत्वगादिसंहतौ तत्संघाते देहे विण्मूत्रादिसंदंतौ रमतां कृमीणां वा
२१ यद्यप्येवं वीभत्सता एव स्त्रियः अथापि नोपसज्जेत अवलोकनादिनापि संगं न कुर्यात् अर्थवित् हितविवेकी अत्र हेतुः
विषयेति २२ ननु कविन्निमीलितनयनादेरपि मनः क्षोभः अतः प्राणानिंद्रियाणि असंप्रयुंजतः नियच्छतः
स्तिमितं निश्चलं सत् २३

ऊ॰

इंद्रियैः कृत्वाऽविस्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशामविवेकिनां २४ फलितमाह द्वाभ्यां एवमिति नृपेषु देवेषु देवत्तीति तया २५ उक्तिभिर्हितोपदेशैरिति तीर्थदेवादिसंगादपि सत्संगः श्रेयानिति दर्शयति २६ सतां लक्षणमाह संत इति विशेषेण कस्यचिदपेक्षैषां नास्तीत्यनपेक्षा: २७ नच तेषु उपदेशापेक्षा अपितु केवलं तत्सन्निधिरेव तारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः २८ श्रवण

तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः विदुषां चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशां २४ श्रीभगवानुवाच एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् संत एवास्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ संतोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः २७ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः संभवंति हि ता नृणां जुषतां प्रपुनंत्यघं ये वा शृण्वंति गायंति ह्यनुमोदंति चादृताः मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि २९ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुं शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणं संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां ३२ ॥

दिभिरेव मत्पराः श्रद्दधानाश्च संतो भक्तिं विंदंति २८ ३१ विभावसुमग्निं सेवमानस्य यथेति नश्यतीति तथा कामादिना ये आगामिसंसारभयं तन्नश्यति अज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ३२ निमज्योन्मज्जतां उच्चावचयोनीः परमायणं परमाश्रयः ३२ श्रीरामचंद्राय नमः

भा॰ए॰टी॰
११५

किंचयथान्नमेवप्राणिनांजीवनमन्नमेवयथार्त्तानांशरणंधर्मएवयथामर्त्यस्यपरलोकेवित्तंतथासंतएवार्वाक्संसारपाता
द्बिभ्यतः पुंसः शरणंशरणं ३३ किंचसंतश्चक्षूंषिसगुणानिर्गुणज्ञानानांनिअर्कः सम्यगुत्थितोपिबहिःस्थूलदृश्यै
कमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरतिवैतसेनइतिउन्मभावेनउमावनंप्रविश्यसवीतसीनास्त्रीभावं
गतायस्तस्यपुत्रोवैतसेनः पुरूरवाएवंमत्कारेणोर्वश्यालोकात्स्थानाद्देवलोकनाद्धानिस्पृहस्ततोपिसंत

अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्त्तानांशरणंत्वहं धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोरणं ३३ संतोदिशं
तिचक्षूंषिबहिरर्कः समुत्थितः देवताबांधवाः संतः संतआत्माहमेवच ३४ वैतसेनस्ततोप्येवमुर्व
श्यालोकनिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेऐलोपा
ख्यानेषड्विंशोध्यायः २६ उद्धवउवाच क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसा
त्वताः सात्वतर्षभ १

नादपिदेहतोमुक्तसंगः सन्नात्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ इत्येकादशेषड्विंशः २६ सप्तविंशेक्रियायो
गः सद्यः चित्तप्रसादकः सर्वकामाभिदस्तत्रसंगः प्रोक्तासमासतः रागाद्याकुलचित्तानांकुतोसंगादिसंभ
वः इतिकृत्वार्चनेभृशमनुस्मरन्ननुपृच्छति २ क्रियायोगमितिभवदाराधनरूपेयस्मादितिकरणाधिष्ठानादि
मन्त्रैः सर्वकारकाणांनिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वात्यथायेनकस्मिन्नधिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येधिकारि

अस्यपुनर्विशेषतः अत्रैकारणमाहचतुर्भिः एतत्तदर्चनंनिः श्रेयसकरंवदंतिअंगिरसः सुतोवृहस्पतिः
२ निः सृतंत्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यैपार्वत्यै ३ सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानां ४ विश्वेश्वरायेतेषामीश्वरः ५
कर्मकांडस्यहृत्नाविधानस्यनांतोस्तितोग्रंथतः पारंचानुष्टानतोयस्यतस्य ६ वैदिकएवमंत्रोवैदिकान्येवांगा

एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणां नारदोभगवान्व्यासआचार्योंगिरसः सुतः २ निःसृतंतेमुखां
भोजाद्यदाहभगवानजः पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणां
चसंमतं श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनं भक्ता
यचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर श्रीभगवानुवाच नह्यंतोनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव संक्षिप्तं
वर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः त्रयाणामीप्सितेनै
वविधिनामांसमर्चयेत् ७ यदास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धया
तन्निबोधमे ८ अर्चायांस्थंडिलेग्नौवासूर्येवाप्सुहृदिद्विजे द्रव्येणभक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुंमाममायया
९ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंगशुद्धये उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १०

नित्ययस्मिन्नृकषसत्कारोसवैदिकः एवंतांत्रिकोपिमिश्रोष्टात्तरादिर्मखः पूजा ७ यदात्रैवर्णिकोयमेततद
विशेषमाहगर्भाष्टमेकादशद्वादशादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारमहत्तेनवेदेनोक्तंद्विजत्वमुपनयनं ८
अर्चायांप्रतिमादौ ९ स्नानविशेषमाहउभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्चमंत्रैः १० ॥

किंवा संध्योपासनादीनि कर्माणि मच्चोदितानि साकल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु ता
नि परित्यज्येत्यर्थः सम्यक्करणे मत्स्वविषय एव संकल्पो यस्य तया भक्त्या सन् कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीं ११ प्र
तीभेदानाह सार्धेन शैली शिलामयी लौही सुवर्णादिधातुमयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी हरिद्रादि सुवर्णायां मनोम
यी १२ प्रकर्षेणातिष्ठन्त्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरं चलप्रतिष्ठाकल्पान्यासेन भग
वन्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह सार्धेन उद्वासो विसर्जनं १३ अस्थिरायामर्चने विकल्पः स्थल

संध्योपास्त्यादिकर्माणि चोदनाचोदनानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीं ॥ शैली
दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चलाचलेति
द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडि
ले तु भवेद्द्वयं स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः भ
क्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि १५ ॥

शामेन कुर्यात् सैकतायां कुर्यात् अन्यत्र कुर्याद्वा न वेति अविलेप्यायां मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायां अन्यत्र वि
लेप्यायां च परिमार्जनमेव १४ इदानीं सकामनिःकामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण प्रसिद्धैः सुशो
भनैः अमायिनो निःकामस्य भक्तस्य तु यथालब्धैस्तु एवं चन्दनादिभिः सर्वथा न लभ्यते तत्र हृदि भावेन भाव
नया हृदि चेद्यागस्तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५ ॥

र्थोपिशानभेदेनप्रधानोयचाश्रमादसार्थेनस्नानेतितत्रविन्यासः यथास्थानमंगप्रधानदेवतानांतत्तन्मंत्रैः स्था
पनं अभ्यर्हणं उपस्थानाद्यर्घ्यादिसलिलादिभिस्तर्पणादिनाघननं १२ सर्वत्रसाधारणमाद अर्हयेति १३ ए
वमधिकारादिष्वेवस्यानुक्ताउदानीपूजाप्रकारमाद शुचिरितिसंभृताः संभाराः पूजासाधनानियेनसः शा
गग्रैर्दर्भैः यद्वाप्रागेवसंभृतसंभारः सन्नासीनः नतासीनः सम्यक्स्नात्तत्संभाराद्यैर्वाश्रेवाप्रमुक्तिष्टेदित्यर्थः शा

स्नानालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेतदुद्धव स्थंडिलेतत्वविन्यासोवह्नावाज्याप्लुतंहविः १६ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रे
ष्ठंसलिलेसलिलादिभिः श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि १७ भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषाय
कल्पते गंधोधूपः सुमनसोदीपोन्नाद्यंचकिंपुनः १८ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः
आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायांत्वथसंमुखः १९ कृतन्यासः कृतन्यासांमदर्चांपाणिनामृजेत् कलशं
प्रोक्षणीयंचयथावदुपसाधयेत् २० तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मानमेवच २१

अथवाउदङ्मुखोवाआसीनः अर्चायांतुस्थिरायांसंमुखः अर्चाभिमुखमुपविष्टः सन् १९ अनंतरंगुर्वादिनम
स्कारपूर्वकंयथोपदेशंतस्मिन्कृतन्यासः कृतोमूलमंत्रन्यासोयस्यांतं ममार्चांआमृजेत्निर्माल्याद्यपकर्षणा
दिनाशोधयेत्कलशंपूर्णकुंभंप्रोक्षणीयोदकपात्रंउपसाधयेत् चंदनपुष्पादिभि

ज्ञेम
भा॰ए॰
११०

पाद्यार्घ्यं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैलैर्ईक्षैः साधयेत् तत्र पाद्यादि द्रव्याणि पाद्ये श्यामाक दूर्वाब्ज विष्णु
क्रांतादिरिष्यते गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वा चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितं जातीलवंगकक्कोलै
र्मतमाचमनीयकमिति तानि च त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादि मंत्रैर्गायत्र्या च सर्वाण्यभिमंत्रयेत् देशिकः पू
जकः २१ तदनंतरं पिंडे देहे वायव्याग्निसंभूते शतकोटिगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थ
चंद्रमण्डलामृतस्रवेनामृतमयेन जातेतस्मिन्हृत्पद्मस्योपरिष्टाज्जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् तदुक्तं भगवता

मोक्षपात्राणि त्रीणि पद्मसे तैलैर्ईक्षैश्च साधयेत् २१ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्री
णि पात्राणि देशिकः हृदाद्यैर्मनुभिः शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् पिं
डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्योपरि मम २२ अणवीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते
सिद्धभाविताम् तयात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संप्लाव्य तन्मयः आवाहनादी
नि पुरस्यात्मनःस्तांगं मां समर्चयेत् २४

प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशाः तत्र नादांते सिद्धैर्ध्यातो नित्याचक्षते: यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वे
दांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर इति २१ तयात्मभूतया स्वेनैव भावेन संचिंतितया अ
तन्मये पिंडे दीपेन प्रभया गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादौ स्नानसेकोपचारैः संप्लाव्य तन्मयः सन्नचीदि पावास
स्थापनमुद्रया स्थापयित्वा उभाभ्यां मां समर्चयेत् २४ ॥

ऊम

कथं पूजयेत् तदाह पाद्येति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्मासन २४ तत्र पद्मं च कल्पयित्वोभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां उभयसि
द्धये मत्रेण पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनं अर्हणमर्चनं अर्घं उभयसिद्धये वेदतंत्रो
क्तभक्तिमुक्तिनामधेयप्रयमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनापर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः अधर्मा
दीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि मध्ये च कर्णिकायां त्रयो गुणाः पद्मिकालत्रपूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी
ज्ञानक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानानुग्रहेति नव शक्तयः एवं पद्योपदेशं धर्मादिभिश्च नवभिश्च शक्तिभिश्चास

पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २४ पद्ममष्टद
लं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २५ सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीषुधनु
र्हलान् मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् २६ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महाबलं बलं
चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं २७ दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान् स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजये
त्प्रोक्षणादिभिः २८ ॥

नेकल्पयित्वेति कर्णिकायाः के सरैः तत्रस्य सूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २५
आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्रन्यस्तांगावरणपूजा संचिता आसनेनैव शाल्यावरणमित्युक्त
ततः सुदर्शनादिमुसलांतान्यायुधान्यष्टसु दिक्षु कौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि २६ नंदादीन्पार्षदानष्टदि
क्षु गरुडं पुरतः २७ दुर्गादीनि कोणेषु गुरूनवमानतः सुरान् इंद्रादिलोकपालान् पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्याभि
मुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्चादिभिः पूजयेदित्यर्थः २८ ॥

पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यर्थः तानेवं गुणविधिभिः प्रपंचयति षड्भिः चंदनेति २९ मंत्रानाह सपौरु
षोनुवाकः सर्वाणिचर्माण्यपरिवेदवेनमिमारिदमहापुरुषविद्या जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्ते विश्वभावन सुब्रह्म
ण्यनमस्तेस्तु महापुरुषपूर्वजेति पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिनी राजनादीनि सामानि इंद्रं नरोनेमधिताह
वंत इत्यस्यामृचिगीतानि आदिशब्देन रोहिणादीनि ३॰ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारस्तत्राणं गुणंविधत्ते वस्त्रे
ति पत्राणि कपोलवक्षस्थलादिषु लिखितानि पत्रभंग्यः मकुटं चेत्येमपद्यथाभवतितथापर्याप्तमलंकुर्वी

चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति २९ सपौरुषेणानुवाके
न महापुरुषविद्यया पौरुषेणापिसूक्तेन सामभीराजनादिभिः ३॰ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंध
लेपनैः अलंकुर्वीत सप्रेममद्भक्तोमांयथोचितं ३१ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोक्षतान् धूप
दीपोपहार्याणि दद्यान्मेश्रद्धयार्चकः ३२ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान् संयावदधिसू
पांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं अन्नाद्यगीतनृत्यानिपर्वणि
स्युरुतान्वहं ३४ ॥

तेष्वनुकार्यं सर्वं साधारणं ३१ अश्रद्धालुत रणगुणं विधत्ते पाद्यमिति ३२ नैवेद्ये विभवतस्त
रणं गुणं विधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यस्तैलपक्वाविशेषाः आपूपाः अपूपानां मंडकादीनां समूहाः सूपाः व्यंज
नानि सति विभवे इति विशेषः ३३ कालभेदेनगुणं विधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनं पंचामृतादिस्नपनं चा
न्नाद्येति अन्नं भोज्यं आद्यं भक्ष्यं पर्वणि एकादश्यादौ अन्वहं प्रत्यहं प्रत्यहं वा विभवे सतीति ३४ ॥

ओम्

फलभूयस्त्वार्पिनाग्नावर्पिहुत्वा प्रकारमाह विधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेणामेखलादिभिरुपलक्षिते विहिते निर्मि
ते तदुक्तं विस्तारोच्चायतत्वेस्तोमेखलाश्चतुरंगुलाः हस्तमात्रोभवेद्गर्तः सयोनिर्वेदिकातथेत्यादितं प्रज्वालित
मग्निं परितः समन्तात् एकाग्रमेल्लयेत् २५ दर्भैः परिस्तीर्य परितः शोल्लयेत् अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं आहुतिभिः
समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतोऽस्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रोक्षणपात्रेपोत्तरणीपात्रोदकेन प्रो

विधिना विहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः अग्निमाधाय परितः समन्तात् मार्गितोद्देतं ३६ परिस्तीर्याथ
पर्युक्ष्यैतन्वाधाय यथाविधिः प्रोक्षणपात्रस्थद्रव्याणि प्रोक्षाग्नौ भावयेत्तमां ३७ नमज्जांबूनदप्रख्यं शंख
चक्रगदांबुजैः लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिंजल्कवाससं ३८ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं
श्रीवत्सवत्ससंभ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिप्लुतानि च आज्य
भागावाघारौ दत्वा चाज्याहुतं दद्याद्विः ४० ॥ रामकृष्ण

स्वाग्नौ मां ध्यायेत् ३५ शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तं ३७ स्फुरंतीति किरीटादीनि यस्य
तं ३८ हविषाप्लुतेनाभिप्लुतानि संसिक्तानि दारूणि शुष्कसमिधः आज्यभागौ आघारौ हुत्वा तत्संज्ञकौ याग्योपव
माज्यभागौ चहुत्वा तन्तरयोश्चाहुती हुत्वा तेषामयं नवाघारौ प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधि
संधिमारभ्याग्निदक्षिणपरिधिसंधिं तन्हुत्वा तासारणारूपौ आज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ ३९ ४०

भा·ट·टी·

११९

मूलमंत्रेणाष्टादशेनतथाषोडशरक्षोपसिंस्तेनपुरुषसूक्तेनचअवदानतः भक्तेवमाकृतिग्रहणेनेमर्थ्यः पु
रुषसूक्तेनाराधनयदेसएवमूलमंत्रस्तेनैवमस्त्वमवदानतोहोमश्रुतिमंत्रैः साहुतेनामंत्रैर्यथाम्नायंपू
नाकृमेणोक्ताव अग्रयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृतंचकृत्वा ४१ ततोवह्निस्थंभगवंतमभ्यर्च्यायनमस्कृत्यपार्षदेभ्यो
नेदादिभ्योऽष्टसुदिक्षुबलिंहरेत्ततः पूजास्थानमागत्यदेवस्याग्रेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ४२ ततउभय
त्रभगवतोभोजनसमाप्तिंध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयित्वातदनुतयायथाप्रात्स्वयंभुंजीत ततः

जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशार्चावदानतः धर्मादिभ्योयथाम्नायंमंत्रैः स्विष्टकृतंबुधः ४१ अभ्यर्च्यायनम
स्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् मूलमंत्रंजपेद्भक्त्यास्मरन्नारायणात्मकं ४२ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनाय
कल्पयेत् मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम
मत्कथाःश्रावयञ्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि स्तुत्वाप्र
सीदभगवन्निति वंदेतदंडवत् ४५ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं प्रपन्नंपाहिमामीशभी
तंमृत्युग्रहार्णवात् ४६

सुरभिमत्तगंधवत्तांबूलाद्यमुखवासंदत्वायथार्हणपिअर्हयेत्पुष्पांजलिनाश्चयेत् ४३ अभिनयन्नाभि
नयाविःकुर्वन्क्षणिकः वैयग्र्यपरित्यक्तव्याख्यावसरोभवेत् ४४ स्तवस्तोत्राण्येभेदरशीयातिपौराणैः प्राकृतैःश्रो
तैरिति ४५ कथंमत्पादयोरिकेत्यपेक्षायामाह शिरइतिवाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृ
हीत्वापहारश्चतः परस्परनिवद्धाभ्यांकृत्वापरोधश्चवप्रपन्नमित्यादिविज्ञप्याचप्रणमेत् ४६ ॥ शिवायनमः

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इत्यनयैवमार्गेनया शेषां निर्माल्यं मयार्पितं ध्यात्वा शिरसाधा
यध्यात्वा चेद्यदि उद्वासयेत्तर्हि प्रतिमायां घञ्जलं ज्योतिस्तत्पुनः हृत्पद्मस्थज्योतिषि चोद्वासं उद्वासनीयं तदनु स्वपपञ्चात्व
पंभंनेनेतिपतेत्रुर्याधिशानेशुकिंमुखमित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति ४७ यदायत्रश्रद्धातदातत्रनत्वाधिशानेमुख्यामु
ख्यतं ऊतोयतः सर्वभूतेष्विति ४८ उभयतः इहामुत्र च समर्थयन्नाह मदर्चामिति त्रिभिः ४९ ५० पुष्पोद्यानानि

इति शेषां मयार्दत्तां शिरसाधाय सादरं उद्वासयेच्चेदुद्वासं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ४७ अर्चादिषु यदा यत्र
श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ४८ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिक
तान्त्रिकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सितां ४९ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढं पुष्पोद्या
नानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५० पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं क्षेत्रापणपुरग्रामा
न्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ५१ ॥

चकारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजा मत्पदं यात्रा विशिष्टपर्वणि वह्निजनसमागमः उत्सवः वसंतादिमहोत्सवः
तदाश्रितान् क्षेत्रादीन्दत्वा पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य विवरणं पूजादीनामिति प्रवाहार्थं सततानुवृत्त्य
र्थं मत्सार्ष्टितां मत्समभावं मे ऐश्वर्यं प्रतिमादीनां व्यस्तानां समस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति ५१ ॥

मत्स्वाम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ५२ सकामं सप्रयुक्तं अहैतुकभक्तं मत्पादमामेवेति अहैतुकभक्तियोगः कथं भव
तिभक्तियोगमिति ५३ दातुः फलमुक्तं अपहर्तारं निंदति यइति विड्भुक् विष्टाभोजी क्रिमिः कर्तृफलं तदेवा
न्येषामित्याह कर्तुरिति ५४ सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्यानुमोदितुः च भेत्य तत्फलमित्यन्वयः कु
तोयतः कर्मणामेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह भूयसि कर्मणि सारथ्यादो च भूयः अधिकफलमि

पतिश्च या सार्वभौमं सप्तनाभवनेच यत् इन्द्राद्विनाग्र यत्लोकं तिभिर्मत्सामतामियात् ५२ मामेव निरपे
क्षेण भक्तियोगेन विंदति भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मां ५३ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः
वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतं ५४ कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रे
त्य भूयो भूयसि तत्फलं ५५ इत्येकादशे श्रीभगवत्कर्मनिरूपणे सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच परस्वभा
वकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंस
ति निंदति स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्याभिनिवेशतः २ ॥ रामचंद्राय नमस्ते ॥

ति ५५ यः पश्चाद्दिमात्रेण पूजितो यः परं परं मामेव विशति मीतः सकलस्य शरणं मम इति श्री सप्तविंशः २७
अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः ज्ञानयोगः पुनस्त्वासौ समासेन निरूप्यते १ इदानीमतिविस्तरेणोक्तं
ज्ञानयोगं संक्षेपेणाह परेषां स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च तत्प्रयुक्तः विश्वमिति १ विक्षेपदोषमाह स्वार्था
त् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असति मिथ्याभूते द्वैताभिनिवेशात् भ्रंशमेव दर्शयति तनोदर्शयति २ ॥

तैजसे राजसाहंकारकार्ये इंद्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनस्यपि लीनेन नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विक्षेपं लयं वा प्राप्नोतीति यथा मायासंपर्कात् विश्वस्य भोगसंयलक्षणो भ्रंशः एवमनात्मसंपर्कात् आत्मनोपि स्वरूपभ्रंशः संसृतिर्भावः द्वैतासत्यत्वात् तान्निर्विषयतं प्रपंचयति सार्धैः षड्भिः किंभद्रमिति ३ अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किंभद्रं किं वा अभद्रं कियत् भद्रं कियद्वा अभद्रं इत्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेति वा सेंद्रियोपलक्षणं वा

तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ३ किंभद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यानमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभासा असंतोप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ७

वाचोदितं उक्तं चक्षुरादिभिः अनुदृश्यं तदनृतमिति ननु एवं सति देहादिभावानामप्यसंभवात् कथं भयहेतुत्वं तत्र दृष्टांतमाह ४ छाया प्रतिबिंबं प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथा असंतोप्यर्थकारिणः भवंति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युपर्यंतं यावत् ज्ञानेन न लीयंते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ननु सृष्ट्यादिकर्तृभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं स्यात् तत्राह आत्मैवेति द्वाभ्यां ५ त्रायते पाल्यते त्राति पालयति ६ अतस्मात् सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा अध्यात्मादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु निर्मूलं कथं प्रतीयते तत्राह ७ उदमिति

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निष्ठां सूर्यवत्समो भवत्वापततो विशमात्मुपायमाह प्रत्यक्षेणेति ८ यदाद्यंतवत्तदसत्सदि
ति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादिरनुमानेन सावयवत्वेन हृदृश्यदीयस्यादिनि
गमेन अग्रमसत्स माकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यंतवत् असत्तेति ज्ञात्वेति ननु यदात्मसंवि
दा सर्वं दृश्यमसदिति तु यत्नेन स आत्मा स्वप्रकाशो देहादिहेतौ च जडमितर्कं स्यात् तथा च संसृतिः संसारः प्रतिभासेन
वर्तेतेति चोदयति नैवेति ९ अनात्मस्वदृशोः न ज्ञानजयोः अत्र हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः मात्मतद्धयोरपि तत्स्वरूपलभ्य

इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञान
नैपुणं ८ न निंदति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् प्रत्यक्षेणानुमानेन
निगमेनात्मसंविदा ९ उद्धव उवाच नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्य
योः अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माव्ययोऽगुणः शुद्धः स्व
यंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११ ॥

नश्यति एतत्स्पष्टं चयति आत्मेति १० अव्ययतादिपंचविशेषणैः नाशादि रागादि गुणापगुणज्ञानपरिच्छेदना
मसंभवं दर्शयति हेतुदेहमनं तत्र पत्येश्च अचित् जडः अयं भावः यथैवाग्निर्दारुरहणाभेदेनानुपलंभेपि दाहप्रका
शमेवमग्निः सप्रकाशकः तथा देहात्मनोरपीति न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि वदनजाति सत्यं तथाप्युभयोरेव
मविवेकरेव संसारादवलंबनमित्याह पंचभिः यावदिति १२ ॥

संनिकर्षणं संबंधः ननु संगस्य कुतः संबंधस्तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृतत्वादित्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः
संसारः तत्राह अपार्थोपि केवलं फलवान् स्फूर्तिः ननु तर्हि ततोस्तीत्यर्थः ननु सतो देहादेः कुतः संसारस्फूर्तिर्देह
त्वमपि तत्राह अर्थे हीति १२ अस्यात्मनः ननु कथं विज्ञानतो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्निवारेत्यनिर्मोक्ष
प्रसंगः स्यात्तत्राह यद्यपि यादीति १३ प्रसापःह समः बहूनतर्थानर्विमर्तिप्रस्यातीतितत्पादहंकारादिलक्षणोदेहा

श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणं संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः १२ अ
र्थेह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा १३ यदा समतिबुद्धस्य
स्यापो वह्निर्यथा भवेत् स एव मतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहं
कारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मनः १५ ॥

दिसंनिकर्षेण संसारालंभनमित्यन्वयः ननु मतिबोधमात्रेण आत्मधर्माणां शोकादीनां कथं निरुत्तिस्तत्राह यानि रे
काभ्यां दर्शयति १७ सुषुप्तादौ तेषामदर्शनात् अहं सुखीति वक्षेतत्वं सुखीति भावाच्च रूपत्वात् सुखादीनां कृशता
दिवत् तद्रूपधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः ननु यद्यहंकारस्य संसारः तर्हि शक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकारावशे
षः प्रसज्येत तत्राह देहेति १५ ॥

भा॰पु॰टी॰
१२२

देहादिष्वभिमानो यस्य सः तेष्वात्मैव तेषामंतःस्थितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्तिर्यस्य सः १६ स एव च सत्वो
पाधिभिर्बहुधैव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारोपरमेश्वराधीनः सर्वतोधावति अतो नायं दोष इति भावः तदेवमहंकारकृत
बंधमुपपाद्य तन्निवृत्तिं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह अमूलमिति १७ वस्तुतो मूलशून्यम् अज्ञानतस्तु बहुभिः रूपैः
रूपितं प्रकाशितं मैंद्रजालिकतुल्यमिति वा किं तत् तदाह मनइति मनआदीनां द्वंद्वः यद्वा मनआदि पूर्वं क्रियते येन कर्म
अहंकरणं गुरूपासनया निशितेन ज्ञानखड्गेन छित्वा तदेव ज्ञानं सरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति १८ विवे
को ज्ञानं तत्र साधनान्याह निगमो वेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षं स्वानुभवः ऐतिह्यमुप`` अनुमानं तर्कः फलं ज्ञानस्व

देहेंद्रियप्राणमनोभिमानो जीवोंतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति का
लतंत्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्वा मुनिर्गां वि
चरत्यतृष्णः १७ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हे
तुश्च तदेव मध्ये १८ यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं ना

रूपमाह आद्यंतयोर्यदस्य जगतः नापदेशैरहमस्य तद्वत् १९ ॥ मध्येपि तदेव केवलं न तु जगदिति किं तत् का
लः कलयति प्रकाशयतीति यः तथा हेतुः कारणं च यत् तदेव एतदुक्तं भवति यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं
वस्तु तदात्मकमेवैतत् न ततः पृथगिति एवं निश्चयफलो निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकः स ज्ञानमिति तत्र नानाभि
र्व्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वे सदृष्टांतमाह यथेति १९ स्वकृतं स्वकुंडलादिरूपेण विरचितं
यद्धिरण्यं कीदृशं हिरण्मयस्य कुंडलादेरुत्पत्तेः पुरस्तात् नाशाच्च पश्चाद्यदलि कटककुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशै
र्व्यवहार्यमाणमपि तदेव तथाहमस्य विश्वस्य कारणभूतो मध्ये च नानाव्यवहारालंबनेन तु मतः पृथक्विभोमि

टि १९

तदेवंकार्यस्यकारणात्मतामुक्त्वाप्रकाशस्यप्रकाशात्मतामाह विज्ञानमिति त्र्यवस्थंयकारस्यस्वरूपात्ःत्वंरो
नुरोपेननाग्रदाश्विवस्यपहिज्ञातेमनः तदवस्थाकारणभूतेचयद्गुणत्रयंयच्चकारणकार्यकर्तृकारणमध्यात्मे
कार्यमधिभूतंकर्तृअधिदैवंएवंगुणत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगदेतत्येनतुर्येणसामान्यसमन्वयेनप्रवर्तितयेनानु
गतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतितथायद्वस्तुषश्रुत्तरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंम
नसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेः ननुविशेषत्वानव्यतिरेकेणनतुनामोपलम्भमहेतवाह्यव्यतिरेकतमसमाध्यारोपर

विज्ञानमेतत्त्र्यवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैव
तुर्येणतदेवसत्यं २॰ नयत्तुरस्ताडुतयत्त्वपश्चान्मध्येचतत्तव्यपदेशमात्रं भूतंप्रसिद्धं
चपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा २१ ॥

स्मितदेवसत्यमिति २॰ एवंकालत्रयेप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तंव्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह नयदितिम
ध्येचतत्तद्यद्यास्तिकिंतुव्यपदेशमात्रंजगतः यतः यद्यत्परेणान्येनभूतंजातंप्रसिद्धंप्रकाशितंचतत्तदेवकारणप्र
काशकंतावन्मात्रंस्यान्नद्वयमितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारम्भणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यंसर्वंखल्विदं
ब्रह्मेत्यादित्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणचकार्यस्यप्रकाशस्यानुपलम्भादितिभावः २१ ॥ राम

भा॰ए॰टी॰

१२३

एवंसामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुक्त्वायमस्तीतितदुभयविवेकपूर्वकंप्रपंचस्यब्रह्मा
भेदमाह अविद्यमानइतिकोयंवैकारिकः विकारसमूहः सएषआगविद्यमानोराजसःसर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्य
भूतइत्यर्थः अवभासतेपिब्रह्मप्रकाशश्रेत्यर्थः ब्रह्मतत्स्वयंसतः सिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिःप्रकाशकमित्यर्थः
अतः कारणादिंद्रियाणांचार्थानांतन्मात्राणांचात्मानमनस्त्वदेवानामप्युपलक्षणंविकाराः पंचभूतानिएवंचित्रंब्रह्मै
वभातीति २२ उपसंहरतिएवंनिगमनरूपः प्रमत्तैतिह्यानुमानैः स्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा
परस्यदेहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेनचकीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवाआत्मविषयं

अविद्यमानोप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मवि
कारचित्रं २२ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टो
खिलकामुकेभ्यः २३ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायुर्जलंहुताशः मनोन्नमात्रंधिषणाच
सत्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्यं २४ ॥

संदेहंछित्वास्वानंदतुष्टः अखिलेभ्यःकामुकेभ्यः इंद्रियादिभ्यउपारमेततेनिःसंगोभवेत् २३ परापवादंप्रपंचयति
वपुरात्मानंभवतिपार्थिवत्वात्घटवत्तथाइंद्रियाणितदधिष्ठातारोदेवाअसुःप्राणः मनः धिषणाबुद्धिः सत्वंचित्तंअहं
कृतिरितिएतेआत्मानभवंतिकुतः अन्नमात्रंअन्नोपष्टंभत्वात्शरीरवत्ह्यापुंजलंचहुताशः तेनःखंक्षितिरितिपंचभू
तानिअर्थाः शब्दादयः साम्यंप्रकृतिश्चनात्मानःजडत्वात्घटवदितियद्यपिदृश्यत्वेनानुमानंतथापिस्पष्टत्वातिन्तदिंद्रि
याणिआत्मानभवंतितेनसत्वात्प्रदीपवत्करणात्वात्मनोवत्प्राणश्चवायुवत्तत्वात्सत्वाद्युवदिति २४ ॥

एवंविवेकज्ञानवतोमुक्तस्यनेंद्रियादिकृतोगुणदोषसंबंधस्तस्मादसमाहितैरितिमत्त्वाविविक्तधाम्नः ममस्वशेवि
विक्तंधामस्वरूपंयेनतस्यमकारात्मकस्यमकारागुणदोषानभवंतीतिरविदृष्टांतेनोक्तं २५ असंगश्चस्वेनावस्थि
तस्यनकेपिगुणदोषाइत्याकाशदृष्टांतेनाहयथेतिवाय्वादीनांशोषणदाहक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गताग
तैरागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेः अहंकारात्परमत्तरेसंसृतिहेतुभिर्नयुज्यतेयथा

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपे
तैर्विगतैः रवेः किं २५ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्नसज्जते तथाक्षरंसत्त्वरज
स्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परं २६ तथापिसंगः परिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत्
मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनः कषायः २७ यथामयोसाधुचिकित्सितोनृणांपुनः
पुनः संतुदतिप्ररोहन् एवंमनोपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगं २८ ॥

अहंकारस्यसंसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवदसम्यग्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याहद्वाभ्यांतथापीतिगुणेषुवि
षयेषुरजः रागः मनसः कषायश्चित्तदुर्निरासतामाह २७ एतदेवदृष्टांतेनोपपादयतियथेतिनृणामामयो
रोगः असाधुअसम्यग्यथाभवतितथापक्वकषायकर्मअपक्वाः कषायाः रागादयः तन्मूलानिकर्माणिच
यस्मिंस्तत्अतएवसर्वसंगंसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनः कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनंविध्यतिभ्रंशयति २८

भा.प्र.टी.
१२४

ननु कथं विद्विषयसंगे यदि योगभ्रंशः स्यात्तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राह कुयोगिनः शतिमनुष्यभजै र्वैधशिष्या
दिरूपैविहितैर्दहोपसृष्टैः मेरितैस्तयाचकृतैः यस्मान्तदेषां न मिथ्यं यदेतन्मनुष्याविचरितिभयोनन्मोऽन्तरे न तु कर्मतं
त्रंकर्मविस्तारे २९ ननु विदुषामपि सर्वथा कर्मदुःखादिदर्शनमिति पुनः संसारे स्यात् तत्राह कोरोतीति विद्वान्सो
नंतर्देहएव भोजनादि कर्म करोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा दुःखाद्यपि मामोतीत्यर्थः केनापि संस्कारादिना
चोदितः सन्मानिपातान्मरणपर्यंतं करोति विद्वांस्त्वमहतो देहे स्थितोपि तन्न कर्मणा न विक्रियते निरहंकारित्वा

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः तेषां कृतेनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति योगं न तु कर्म
तंत्रे २९ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितोपि निवृ
त्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुत व्रजंतं शयानमुक्षंतमदन्तमन्नं स्वभावमन्यत्किमपीहमान
मात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३१ यदि स्म पश्यत्यसदिंद्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् न मन्यते वस्तुत
या मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानं ३२ ॥

त्तद्धर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ३० किंच आत्मस्तावद्दैहिककर्मभिर्विकारशंका यतो देहमप्यसौ नानुपश्यती
त्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतं मूत्रयंतं स्वभाव नाम मन्यदपि दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वंतं आत्मानं देहं ३१ न निंद्रियवत्
सर्वथा कथमदर्शनं संभवति तत्राह यदि स्मेति यद्यप्यसंतं वादिंद्रियाणामर्थं पश्यति तथापि नानात्वात्तमि
थ्यात्वमवदित्यनुमानेन विरुद्धं वापि तत्सदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते स्वाप्नं यथा प्रबुद्ध संस्कार
मात्रेण स्वाप्नं विषयं स्फुरंतं अत एव स्वयमेव तिरोभवंतं यथा पातहन्त ३२ ॥

तदेवमात्मानं विक्रियत इत्युक्तं नत्वेतदुपपन्नं वृद्धावस्थायामात्मान्यमानत्वात् नकावस्थया च गृहस्यमारणत्वान्
द्विवीद्वयोः वत्वातेन नवी द्विभाव त्यागस्तं दृष्ट्वाभावेन गृहस्यमारणाविक्रियं तेतत्प्राद् पूर्वमिति वंधावस्थायां गुणैः
कर्मभिश्च विभ्रमत्वाने कार्यदेहेंद्रियादिलक्षणां ग्रध्यासेनात्मनि श्रविविक्तं गृहीतमासीत्तदेव पुनस्तेनेव

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मविभ्रमत्वानमात्मन्यविविक्तमंग विवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते
नापि विसृज्य आत्मा ३३ यथा द्विभानो हृदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्विधत्ते
एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धेः ३४

निवर्तते आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयं भावः मुक्तेः क्रियाफलत्वेन तावदात्मनो
विकारस्तस्याध्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वं वंधमोक्षयोः अतो न विकार इ
ति ३३ तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति न तु पूर्वमेवसतत्वदादि पुनर्विधत्ते करोति च समीक्षा आत्मविद्या

डोम

प्र.प.टी.

१२५

आत्मनो निर्विकारतां प्रपंचयति एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यमात्मस्यात्मनः शानिवारयति स्वयंज्योति विलसतेन ज्ञानमतापाकारणलक्षणां विकृतिं वारयति अंत्र इत्यत्ति वारयति अ श्रमेय इति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेन सं स्कारं महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योति शुद्धो रूतः सकलानुभूतिरिति एकोद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावात् कोपि विकार इति दर्शयति ननु स्फूर्ति विषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यत आह वचसां विरामे अगोचरत्वेन निष्ठितो सत्त्वात् तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवः चरंति ३५ एतावता नात्मसंमोहो यदिकल्पस्तु केवले आत्मन्नुते स्वमात्मानमवलंबो न यस्य हि ३६ ॥

सद्धेतिनत अरूतः येनेषिताः प्रेषिताः तथा च श्रुतिः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यत् वाचो ह वाचं स प्राणस्य प्राण चक्षुषः चक्षुरिति ३५ अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भेदस्य कल्पितत्वमाह एतावतेति केवले अभिन्ने आत्मनि आत्मनो विकल्प इति पदेतावान्स वैष्यात्मनो मनसः संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मानमस्ते विना यस्य विकल्पस्यावलंबः आश्रयो नास्ति रजतभ्रमस्येव शुक्तिं विनानेदनानास्ति किंचन इत्येको मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि श्रुतयस्तु द्रष्टव्याः एतावदेतत्त्वादिप्रकतेरित्यर्थः ३६ ॥

केचित्तु नः मतप्रसादिमतीतमपंचस्रवाधायोगात्वेदांतार्थानांचक्रतवर्यकर्तस्मतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वा
द्वैतेसत्यमितिमन्यंतेतन्मतमनूद्यदूषयति यदितिनामाकृतिभिः नामरूपोपलक्षितंपंचभूतात्मकंद्व
यंद्वैतेयत्तदवाधितमितिपंडितमानिनां अत्रैवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदांतेषुयमर्थवादइतिमती
तिः नतत्वविरोधतः अर्थेनापिविनाप्यर्थेनसाभातीतिः तथाद्वितावद्विध्येकवाक्यत्वेतेषामस्तियतोर्थवाद
त्वेस्याच्चचाकर्तभोक्तपरमात्मैकरूपात्ममतिपादनेकर्मविधिशेषतोभजतेनचावाधितत्वंद्वैतस्यनामरूपात्मक

—

यन्नामाकृतिभिर्ग्रासंपंचवर्णमवाधितं अर्थेनाप्यर्थवादोयंद्वयंपंडितमानिनाम् योगिनोपक्कयो
गस्ययुंजतः कायउत्थितैः उपसर्गैर्विहन्येतततत्रायंविहितोविधिः ३८ योगधारणयाकांश्चिदास
नैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ३९ कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्त
नादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्यावदून्यादशुभदांछनैः ४० ॥

त्वात् ग्रासत्वात्पंचवर्णात्मकत्वात्समवदित्याद्यनुमानैर्वाचारंभणादिश्रुतिभिश्चवाधितत्वादिति ३७ तदेवं
ज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदानींतन्निष्ठस्यविघ्नमतीकारमाह योगिनइतित्रिभिर्योगंयुंजतः कायोयथंत
देवोत्पन्नैरुपसर्गैः रोगाद्युपद्रवैः अभिभूयतेविधिः मतीकारः ३८ योगधारणयासोमसूर्यादिधारणया
संतापशैत्यादीन्आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ३९ ममानुध्या

भा॰प्र॰टी॰
१२६

अन्ये तु देहस्थिरं यथा मे वैतत्सर्वं ऊर्वं निरूपयन्ति केचित्तु नरैस्तैरस्मैश्चोपायैर्देहमेव सकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अहं हृदयपरकायप्रवेशादि सिद्धये तद्धारणारूपं योगं युञ्जन्तीति न तत्साननिशरूपं ४१ कुशलैः मा ज्ञैर्नादरणीयं न भवति वनस्पतिवदन्तवत्त्वात् शरीरं तत्फलवन्नश्वरमित्यर्थः ४२ ननु क्वचित्समाधिं गतेनापि मारणधारणादियोगे कायस्य मारोनरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह यो

केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ४१ न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ४२ योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः नान्तरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ४४ इत्येकादशे भगवदुद्धवसंवादे परमार्थनिर्णयो नामाष्टाविंशः २८ ॥

गमिति तत्रां देहसिद्धिं अश्रद्दधान् न विश्वसेत् ४३ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकापीत्याह योगचर्यामिति विचरन्नाचरन् सततं मदपाश्रयः अनुभूतिर्यस्य सः स्वसुखानुभूः सर्वाशिविघ्ना सा च मदपाश्रयस्य निवर्तते अतो नान्तरायैर्विहतः स्यात् न दृष्टेणीभवतीति ४४ समाहृत्यस्य योगं तु समस्तोपनिषदर्थं सोऽस्त्रेच्छया तन्मां भक्तिमुक्तोऽनुरूपादिशत् । इत्येकादशे अष्टाविंशः २८ ॥

गेन

कृनाविंशेतुयः पूर्वंविस्तरेणनिरूपितः भक्तियोगस्तमेवाद्यसभक्त्यापसमासतः १ अतिकृेशमिवालक्ष्ययोगेः
संगैकसंपरि तुरलोपायंपुनः कृत्समुद्धवः परिपृच्छति २ अनात्मनअवशीकृतमनसः अंजसाःअयासतोयथासिद्धे
तथांजसासवोधंययातथामेब्रूहि १ सुदुस्करतांमपंचयतिप्रायशश्चतिम वोयुंजंतोनिग्रहकृतः सीदंतिक्लिश्यंति
ऊतः असमाधानात्अनिग्रहात्कथंचिन्मनसोनिग्रहेचकर्शिताः श्रांताः संतः २ यस्मादेवंकेवलंविषीदंति

उ॰ सुदुस्करामिमांमन्येयोगचर्यामनात्मनः यथांजसापुमान्सिद्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाच्युत १
प्रायशः पुंडरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः २
अथातआनंददुघंपदांबुजंहंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिः
त्वन्माययामीविहतानमानिनः ३ ॥

अथातअतएवयेहंसाः सारासारविवेकचतुराः तेंतानंददुघंसमस्तानंदपरिपूरकंतवपदांबुजमेवसुखं
यथाभवतितथातन्निश्रितंश्रयेरन्सेवंतेअमीतत्वन्मायायाविहताः केचियोगकर्मभिः मानिनः सेतोनश्र
यंतेयदाअमीतद्धताः त्वन्माययानविहताः अतएवयोगकर्मभिः कृतामानिनोनभवंति अन्येतत्वन्मा
यायामोहिताः संतोवयंयोगज्ञावयंकर्मकुशलाइतिकेवलंगर्विताभवंतिनतच्छ्रयंतइत्यर्थः ३ ॥

भा॰टी॰
प॰
१२०

त्वद्भक्ताः त्वत्प्रसादेन कृतार्था भवंतीति नातिचित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणोऽदासेषु नचात्मसात्त्वं तदधी
नत्वं यद्यानेन गोपीवल्लिमभ्रतिशुपतत् किं चित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः यतो यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः
सहसाभितं सख्यमिति यावत् अरोचयत् प्रीत्या कृतवान् कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमंति किरीटानि
तेषां तटान्यग्राणि तैः पीडितं विलुलितं पादपीठं यस्य स स्वयं तथाभूतोपि सन् ४ अतस्त्वां परित्यज्य को नाम
त्वत्सेव्यमपेदित्याह त्वत्तेति तमेवंभूतं त्वां को नु विसृजेत् कथंभूतः स्वकृतवित् बलिप्रह्लादिभक्तपालकत्वमनुस्म
रन् ज्ञानन् यद्वा त्वस्मिन्नेवांतर्यामितया कृतमुपकारं विद्वांस्त्वदेवाह अखिलात्मदयितेश्वरमखिलस्य जगतः

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं योऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां
श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ नत्वाखिलात्मरतिनेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विसृजेत
त को नु को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेऽनुभूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ४। ॥ रामकृस्न

आत्मानं चेतयितारं आत्मत्वात् देवदयितं प्रेष्ठं सुसेव्यं ईश्वरत्वादेवं भूतं भजनीयं किं चाश्रितानां सर्वार्थदं तर्हि किं
फलोद्देशेनाहं सेव्यः नहि नाहं किमपि अश्रनि तत्त्वद्व्यतिरिक्तं स्वर्गादि त्वया दत्तमपि को वा भजेत् सेवेत कथं
भूतेन यत्केवलं भूत्यै ऐश्वर्य भोगाय अनुभवेनेतरमेव त्वद्विहस्तत्वे भवति यद्वा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपि देवतांतरं
धर्मं ज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये मोक्षाय वा को वा भजेत न कोपि न च त्वत्साधनं विना भो
गमोक्षादि फलं कथं स्यादित्यत आह किं चेति तदुक्तं पाद्मे साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये तथा विना तदाप्नोति
नरो नारायणाश्रय इति ५ ॥

आत्मा मम भजनवार्ता त्वत्कृतोपकारस्त त्वात्मनिवेदनैव निष्कृतिर्नाम येस्मादनैवेति अपचितिं मत्तुपकारं
आनृण्यमिमि यावत्कवयोऽनसविदोपि नैवमाप्नुवंतियत स्त्वत्कृतमुपकारं स्मरंतः अस्कुमुदः उपचितपरमानं
दः उपकारमेवाह योऽभवान्वदिराचार्यवपुषा गुरुरूपेणाऽन्तः अंतर्यामिरूपेणाप्यशुभं विषयवास

नैवोपयंत्स्यपचितिं कवयस्त्वेशब्रह्मायुषापिकृतमृद्धमुदः स्मरंतः योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्ना
चार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ मुकः इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टोजगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः ग
हीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगादसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच हंत तेकथयि
ष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युंजय
तिदुर्जयं ८ ॥ रामाय॥

नोविधुन्वन्निरस्यन्स्वगतिं निजं रूपं प्रकटयति तत्स्य न व ६ ईश्वरेश्वरत्वेश्वरत्वेहेतुर्जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं
यस्यसः ननु जगत्सम्यस्य सारिनाशस्पैणादयः क्रीडेतितत्राहस्वशक्तिभिः सत्वादिभिः गृहीतं मूर्तित्रयं येनसः सप्रेम
सहितं मनोहरस्मितं यस्यसः सप्रेमयथातथा जगादेतिवा ७ तदेव कथयिष्यतिहंतेतिसहर्षं संबोधनं सुमंगलान्सुख

भा॰ ए॰
टी॰
१२८

धर्मानेवाह कुर्यादिति त्रयोदशभिः स्मरन् शनकैः असंरंभतः कुर्यात्तदाह मयीति अर्पिते मनश्चित्ते संकल्प
विकल्पानुसंधानात्मके येन अत एव मद्धर्मेष्वेवात्ममनसो रतिर्यस्य सः ९ पुण्यदेशलक्षणेन मद्भक्तैरिति देवा
दिषु ये ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत १० सत्रेण संभूय वा ११ अंतरंगां भक्तिमाह मामिति त्रि
भिः सर्वभूतेषु चात्मनि चात्मानमीश्वरं स्थितं मामेव वेदेत कथमेकस्य सर्वेषु स्थितिस्तत्राह खवद्बहिरंतः स्थितमित्यर्थः
तत्र हेतुः अपावृतमनावरणं अनाच्छादनं तत्र हेतुः यथा खमसंगत्वादित्यर्थः १२ हे महाद्युते अतिमात्र इत्यने

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यानाश्रयेत
मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च १० पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्
कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतं ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा
खममलाशयः १२ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३
ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितो मतः १४ ॥

नमस्कारेण केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन्पंडितो मत इत्युत्तरे
णान्वयः १३ ननूत्तमाधममध्यमभेदेनैकरूपेण सभाजनमयोग्यमेव स्यात् सहजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्य ता
मेव ज्ञानदृष्टिं प्रपंचयति ब्राह्मण इति विषमेष्वपि समदृक् समं मामेव पश्यन्नैषम्यमेव चतुर्धा दर्शयति ब्राह्मणे पु
ल्कसे इति अतो वैषम्ये पुल्कसे अंत्यजातिविशेषः स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्राह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो दातरीति कर्मतः अ
र्के विस्फुलिंगे इति गुणतः अक्रूरे शांते क्रूरे चेति स्वभावतः १४ ॥ रामचंद्राय वै नमः ॥

नरेष्वीश्वरदृष्टिंकुर्वतः सद्यः फलविशेषमाहुस्तेष्विति समोत्तमद्विनेषुसर्हीदयस्वास्मिन्नहंकारस्त्वहितिनिश्चितेवि
यंतिनश्यंति १५ अतोंतर्यामीश्वरदृष्ट्यासर्वोन्मारणमेदितादृविसृजेतिस्मयमानात्सतः स्वान्तस्थैल्यादैहिकी

नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोचिरात् स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा
वियंतिहि १५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीं प्रणमेद्दंडवद्भू
मावाश्वचंडालगोखरं १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते तावदेवमु
पासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ ॥

दृशामद्भुक्तमः सत्तुनीचउतिदृष्टिंतयादृशायान्नीडलज्जातांचविसृज्यश्वचंडालादीनभिप्रायप्रणामेत्तनवि
रोधंकुर्यादित्यर्थः १६ एवंपंचभिः श्लोकैरुक्तायाः समदृष्टेरविधिमाहूहाभ्यांयावदिति १७ ॥

भा॰टी॰ तस्यैवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्या तया अतः परितो
प॰ ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत १८ किमयमेवोपायः अस्ति चान्योपीत्यपेक्षायां संति बह्वः समी
१२५ चीनस्त्वयमेवेत्याह अयं हीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति द्वाभ्यां न हीति अं

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मु
क्तसंशयः १८ अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः सर्वभू
तेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि
मया व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वादनाशिषः २०

गहे उद्धव अनाशिषो निःकामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे सति अण्वपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव यतो मयैवं
निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितः न तु मन्वादिमुखेन कथंचित् २० ॥

किंचयोयऽत्रिग्रथमर्थः किंचवक्तव्यंमद्धर्मस्याविध्वंसऽनियतोलौकिकोपियोयोनिरर्थः अयंआयासः सोपिमयिपरे
निष्फलायचेत्कल्पतेनिष्कामतयार्पितश्चेत्तर्हिधर्मएवस्यात्निरर्थायासेदृष्टांतः यथाभयशोकादेर्हेतोः पलायनाक्रं
दनादिक्लेशास्तद्वत् २१ अतोमद्भजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाआतुर्यस्यचफलमितिताद्रूप्येणतामेवदर्शयतिस्त
मम्रतंचमामामनन्तेनासत्येनमर्त्येनविनाशिनामनुष्यदेहेनऽद्यास्मिन्नेवजन्मनिमामाप्नोतीतियत्सैवबुद्धिर्मनीषाचे

योयोमयिपरेधर्मः कल्प्यतेनिष्फलायचेत् तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरिवसत्तम २१ एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनी
षाचमनीषिणां यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतं २२ एषतेभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः स
मासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् एतद्विज्ञायमुच्येत
पुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५
यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मना २६

तिबुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यं २२ प्रकरणार्थमुपसंहरति एषतइतिद्वाभ्यां समासव्यासविधिनासंक्षेपवि
स्तारप्रकारेण किंवाअभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानमेतदनुसंधानकथनेपठनश्रवणपरायणमप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः
२४ सुविविक्तमितिमयासुविविक्तंदत्तोत्तरंपुनस्तद्व्याख्यानेनापियोधारयेत्अन्नस्वसंदध्यात्ब्रह्मगुह्यंवेदेपिरहस्यं २५
सुपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदायस्यब्रह्मदातीतितथात्मज्ञानोपदेष्टुः २६ ॥

समधीयेतउद्धवः पवेत्परमंशुचिश्चमेषामपिशोधकंश्रनयेतशृणुयेत् २७ २८ सम्यक्ज्ञानानांतत्वेनोद्धतकृपदी
त्वामीत्वाशयेनरच्छानिग्रधिकिमुपधारितमाकलय्याह २९ नैतदितिशावायवंचकाय ३० ब्रह्मण्यायेपोषितो
चयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ३१ एतत्ज्ञात्वेचयुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदितिअग्रस्हशेतमाह पीत्वेति
पीयूषंस्वादु ३२ ननुसंतिवहूनिज्ञेयानिततत्फलसाधनानिसतंसंत्यभक्तानांभक्तस्यतुसर्वंमदेवेत्याह

य एतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शनम् २७ य एतच्छ्रद्धयानित्यम
व्यग्रःशृणुयान्नरः मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसवध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमुपधारितं अ
पितेविगतोमोहःशोकःचासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच अशुश्रूषो
रभक्तायदुर्विनीतायदीयतां ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिः
स्याच्छूद्रयोषितां ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते
३२ ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्तायांदंडधारणे यावानर्थोनृणांताततावांस्तेहंचतुर्विधः ३३ ॥

दंडधारणेभवेत्स्यात् तात इति ज्ञानादेर्यावान्धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधार्थस्तावान्सर्वोपिनेहमेवतत्रज्ञाने
मोक्षः कर्मणिविहितोधर्मः कर्मरूपेवस्वाभाविकेतकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृष्यादावर्थः
दंडनीतावैश्वर्यमितिसिद्धैश्वर्ययोरपिकामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यं ३३ ॥

ग्नतउत्पतपारम्नर्तइतियदात्यक्तसमस्तकर्मासन्नोनिवेदितात्माभवतितदासौमेविचिकीर्षितः विशिष्टंकर्तुमिष्टो
भवतिततअमृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायमदैक्यायमत्समानैश्वर्यायेतियावत्कल्पतेयोग्योभवतिवै
एवं ३४ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ३५ एवंप्रणयेनावघूर्णंतोभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानः आ

मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मानिवेदितात्माविचिकीर्षितोमे तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयाय
चकल्पतेवै ३४ शुकः सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदुत्तमश्लोकवचोनिशम्य बद्धांजलिःप्रीत्युपरु
द्धकंठोनकिंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावघूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः कृ
तांजलिःप्राहयदुप्रवीरंशीर्ष्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदं ३६ उद्धवः विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रि
तोमेतवसन्निधानात् विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितोमेभव
तानुकंपिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोन्यंसमीयाच्छरणंत्वदीयं ३८

त्मानंकृतार्थंमन्यमानः ३६ प्रयाप्तः मोहआश्रितआसीत्सतवसंनिधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकिंतुबाधाय
समर्थाभवंतिअनादयग्रहणोपिननकः ३७ किंचयद्यपितवसंनिधानादेवगतस्तथाप्यनुकंपिनाभवताविज्ञा
नमयःप्रदीपश्चप्रत्यर्पितः स्वमायया हृतः पुनः समर्पितः अतस्त्वत्कृतज्ञोपस्तयाहंतमनुग्रहंजानातिसः
कोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वाअन्यंशरणंसमीपाश्रयेत ३८ ।।

भा॰प॰
१३१

किंचदाशार्हादिषुत्वयायःस्वमाययास्नेहपाशःप्रसारितःसत्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणाहत्वाछिन्नः ३९ एवंयद्यपि
त्वयाबहुकृतंतथाप्येतावत्प्रार्थयेनमोस्त्वितित्वमनुशाधिशिक्षयअनुशासनीयमाहयथेतिमुक्तावप्यनपायिनी ४०
तदुक्तमोमित्यंगीकृत्यतथापिमयादिशोलोकसंग्रहार्थमेतावत्कार्यंस्यादाह गच्छेतिश्रीहरिरोतिनियुक्तः ४१ स्नानादेः

वृक्णश्चमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययाह्यात्मसुबो
धहेतिना ३९ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ४०
श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमं तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ४१
ईक्षयालकनंदायाविधूताशेषकल्मषः वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुखनिःस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्व
मात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशिक्षितंयत्तेवि
विक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरं ४४

एवंमेमत्पादतीर्थोदंश्रुतायाअलकनंदायागंगायाः ईक्षयावसानःपरिधानःवन्यभुग्वन्यस्यभोक्ता ४१ द्वंद्व
मात्राणांशीतोष्णादिविषयाणांसुशीलःआर्जवादिस्वभावः ४२ तेत्वयाविविक्तंसविचारंनिःस्पृहःत्रिगुणा
त्मिकागतीरतिक्रम्य ४४ ॥ राम ॥

हरिमेधसासंसारंद्रवतिमेधायस्तेनश्रीहंसेनअहंद्रुपरोपिसखदुःखविनिर्मुक्तोपित्युपक्रमेनिर्गमसम
ये ४५ सद्गुरुस्तनः स्नेहेद्रोपस्मिन्तेनवियोगातत्कातरोभीतः अतएवतंपरित्यक्तुमशक्नुवन्नातुरोविह्वलः
सन्हंसंकंठेशयपौमाप ४६ ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवहंसपयादत्तेमूर्ध्निबिभ्रद्दातिनिर्वधरूपयातद्यस्तयातंपु
नः पुनः नमस्कृत्यपयौअयंचरष्टशतोन्वगमंभर्तुः पादविश्लेषणात्मम इत्यादिइतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसा
रेणवदरिकाश्रमंगच्छन्भगवतः प्रभासयात्रामुपक्रमसरानैः शृष्टतोगतः सन्नुपसंहृतनिजकुलंभगवंत

मु. सएवसमुक्तोहरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणंतंपरिसत्यपादयोः शिरोनिधायासुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचद्द्वं
द्वपरोप्युपक्रमे ४५ सद्गुरुस्मनस्वेदवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरित्यक्तुमातुरः कृच्छ्रंययौमूर्ध्निभर्तृपा
दुकेबिभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनः पुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालां यथो
पदिष्टांजगदेकबंधुनातपः समास्थायहरेरगाद्गतिं ४७ यपतदानंदसमुद्रसंभृतेस्तानात्मतंभगव
तामभाषिते हंसेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासदुर्हृदयासेब्रजगद्धिमुच्यते ४८ ॥ मेकोनेरष्टानतकालस्या
तेनमैत्रेयेणासद्पुनः कृपयाभगवतोपदिष्टंतत्वमाकलय्यतदास्तातोपयाचितनिदश्येवविशालांवदरिकाश्र
मंगतः सन्हरेर्गतिमगात्तत्प्रधंभूतांतेनैवजगदेकबंधुनायथापरिदिष्टांतदामस्तनतंमतिपद्यमानोमयालभ्यपाय
चकल्पतेवैअतिनिवृत्तिमगतीतिहितोमामेष्यसिततः परमित्येवमुक्तप्रकारा ४७ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिमार्गीस
स्मिन्संभृतमेकीकृतमेतत्यः सकृद्रयाकासेयर्द्वेषश्चपिसेवितावर्ततेसमुच्यतइतिकिंवक्तव्यंतस्तागाद्ब्रगद्यि

एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणमतिभवमितिभवः संसारः भयंचजरारोगादिनिमित्तंतदुभयंनिवर्त्तनांचमहतानां
चभृत्यवर्गाणांप्रपायोगमपहन्तुंयोमत्स्यरूपमुपजह्रेउद्धृतवान्तदेवाहवेदसारमेकंकिंतत्ज्ञानविज्ञानरूपं
चतत्सारश्रेष्ठंचभृङ्गवद्भृङ्गोयथापुष्पमकरंदंपयत्रवामृतमुद्रसंहरति तथास्वयंस्वकृतवेदानुसारेणैवउदधित
श्चैकंतच्चोभयंयथापाययंभृत्यवर्गानपाययत्तंनतोस्मीति ४९ येनानुकंपितंविप्रमुद्धवमत्रनिर्णयैः तेवे

भवभयमपहन्तुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारं अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गा
न्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोस्मि ४९ इत्येकादशेश्रीभगवदुद्धववदर्याश्रमप्रवेशोनामैकोनत्रिंशः
२९ सूतोवाच ततोमहाभागवतउद्धवेनिर्गतेवनं द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशा
पोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत् २॥

देपरमानंदंनंदनंदनंहरिपरं ४९ इत्येकादशः २९ त्रिंशेतुमगुपत्तिमौसलव्रमनोहृतिः सुधामगंतुमभि
ध्यन्संजहारनिजंकुलं १ वैराग्यपूर्वसायोरमुपपादितमौसले कथावसानेतत्रैवविशेषपरिपृच्छति २ ततश्चे
तित्रिभिः ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेसतिअग्रपंभावः भगवतिनद्विशापः प्रभवतियादवनामनुकरणमात्रवंसो
पिकथंचिन्मान्यः अतः किमकरोदितितदेतदुक्तंकथमत्यजदितिसर्वनेत्राणामितिसर्वेंद्रियोपलक्षणं २२४

नतत्र पंचपतितमत्याकृष्टमितियस्मिन् रूपेलग्नंनयनंपरावर्तयितमवलानशेकुः पञ्चकर्णाविंद्भेणमविष्टुंनतत्त
तामात्मानिलग्नलिखितमिवतिष्ठतिततोनसरंतिनानिर्गच्छतियस्य श्रीः शोभासंकीर्तमानाकवीनांवाचो
रतिमुह्लाससविशेषंननयंतितेषांमानंनगतस्मृतानन्यतीतिकिंतुवक्तव्यंपञ्चविलोः रूपंजिसोरर्जुनस्यरथे

मत्याकृष्टंनयनमवलायत्रलग्नंनशेकुः कर्णाविष्टंनसरंतिततोयत्सतामात्मलग्नं यच्छ्रीवाचांनन्य
तिष्ठतिकीर्त्तमानाकवीनांदृष्ट्वाजिसोर्युधिष्ठिरयमतंयच्चतत्तास्मीपुः ३ ऋषिरुवाच दिविभुव्यंतरिक्षे
चमहोत्पातान्समुत्थितान् दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहयदूनिदं ४ श्रीभगवानुवाच एतेघोरामहोत्पा
ताद्वार्वत्यांयमकेतवः मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः ५ उत्तिष्ठंतिपदुश्रेष्ठाः स्यातव्यंनोत्रशिष्यते
स्त्रियोबालाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः ६ वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्यशुच
यःउपोष्यसुसमाहिताः देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृतस्व
स्त्ययनावयं गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ ॥

स्थितंदृष्ट्वायुधिष्ठिरस्ततस्तांसंसारूप्यं
ईयुः मामाः ततकेन रूपेणात्यत्रदित्यनयः ३ दिविसूर्यपरिवेषादीन् भुविभूकंपादीन् अंतरिक्षेदिग्दाहा
दीन्महोत्पातादीन्सयमेवत्यादितात्मामैर्दुःमतीकाराच ४ यमस्यकेतवोध्वजाश्चवमरतुसूचकाइत्यर्थः
नः अस्माभिः ५ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी ६ अभिषिच्यस्नात्वा ७ ब्राह्मणांश्चतैः कृतशांतिकाः गवादिभिः

विधिः प्रतीकारः मंगलायनं च किंच द्विजदेवगवां पूजा उद्भवहेतुः देवलोके परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ९

भा॰ए॰टी॰ मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनंद्य उत्तीर्य समुद्रं १० सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र संधिरार्षः भगवतानुक्तैरपि

१३३

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमं देवद्विजगवां पूजा भूतेषु प
रमो भवः ९ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः तथेति नौ
भिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः १० तस्मिन्भगवतादिष्टं यदुदेवेन
यादवाः चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितं ११ ततस्तस्मिन्म
हापानं पपुर्मैरेयकं मधु दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते
मतिः १२ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां कृष्णमाया
विमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् १३ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेला
यामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४

सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ११ पीपत इति पानं मैरेयकं मदिराविशेषं मधु स्वरसं दिष्टेन दैवेन विभ्रंशिता धियः
न सम्यग्यातस्मिन्स्थाने न तु उचितमिति भावः यस्य द्रवैः रसैः १२ कृष्णमायाविमूढानामिति निमुख्यो हेतुः संघर्षः क

पतंत्स्व(?)तस्तनश्चालयंत्यः पताकाये(?)पुत्रैः रथादिभिर्मिथः समेतस्तत्पदृव्वत्स्वयन्निसर्षः दाङ्ग्रैर्दतैरिव १५ मिथः
समेतसेनसमपंचः मकूप्रेत्यादिचतुर्भिः गदोहृलसभ्रानेकः पुत्रश्चापरह्यो हामित्रासरथाविदिदेवेर्मार्षश्च
रथन्मामावाकाश्रित १६ मदोधेनमदतमसाबलात्कारिताः १७ दशाहादयोनवतत्तदंशाः अर्बुदामाथयः

पतन्मताकैरथकुंजरादिभिः स्वरोष्ट्रगोर्मर्दिषैर्नरैरपि मिथ्याः ससेनाम्बनरैः सदुर्मुदाम्मदृत्त्वशरैर्द्
ङिरिवद्विपावने १५ मथकन्सांबौपुधिकूफमत्सरावकूरभोनाविनिरूदुसात्मकौ सुभद्रसंग्रामजितौ
सदारुरौगगदौसमित्रास्तरथौसमीपतः १६ अन्येचयेवैनशठोस्सुकारथः सदृत्तनिछतनिद्रानुद्
ध्वाः अन्योन्यमासाद्यमदोधकारितानक्षुर्मुकुंदेनविमोहितान्भृशं १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता
मध्वर्बुदामाथवसूरसेनाः विसर्जनाऊकूरकंनयश्चजघ्नुर्मिथस्तेथविसृज्यसौहृदं १८ पुत्रास्तपुत्र
म्पितृभ्रातृमात्रभिः स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणिमित्रैः सुहृदः सुहृद्भिस्तातीत्त्वदृत्त्वज्ञात
यथवमूढाः १९ शरीषुहीयमानेषुभज्यमानेषुधन्वसु शस्त्रेषुक्षीयमानेषुमुष्टिभिर्जह्नुरिरकाः २० ता
वन्नकस्यासभवत्नस्परिवामुष्टिनाभवाः जघ्नुर्द्विषस्तैहृतसेनवार्यमाणाःस्तनेचते २१ प्रत्यनीकंमन्य
मानावलभद्रंचमोहिताः हंतुकृतधियोराजनापन्नताततायिनः २२ ॥
सूरसेनाश्चतत्रहेशीषाः १८
भ्रातृभिश्चेतिभतादिशाहानांसमतियोगिवाचित्वाज्ञातयोमातुलारथादिसेयंमिश्रैश्चमित्राणिचश्चहत्
दृनवेतः १९ पत्नस्तुधनुष्ववकुर्वनगरं(?)ःर परिवात्तोदृंशः भत्ताधृताः ततश्चश्रीहृसेमपिप्रत्यनीकंम

टिप्पं ॥ ५५ ॥

भा.प्र.टी.
१६४

एरकामुष्टिःपौपरिघायुधस्य २३ स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलेसंहरयंनिन्ये २४ २५ पौरुषंयोगेपरमपुरुषध्यानल
क्षणंतमेवाहसंयोज्येतिमानुषलोकेभूलोकंमनुष्यरूपतांवा २६ धरोपस्थेभूतले २७ भ्राजिष्णुरूपं २८ तदे

अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृ
ष्णमायावृतात्मनां स्पर्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोग्निर्यथावनं २४ एवंनष्टेषुसर्वेषुकुलेषुस्वेषुकेशवः अ
वतारितोभुवोभारइतिमेनेवशेषितः २५ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषं तत्याजलोकंमानुष्यं
संयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः निषसादधरोपस्थेतूष्णीमासाद्य
पिप्पलं २७ बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्री
वत्सांकंघनश्यामंतप्तहाटकवर्चसं कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनी
लकुंतलमंडितं पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः हा
रनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः कृत्वोरौदक्षिणेपा
दमासीनंपंकजारुणं ३२ ॥

वानुवर्णयति श्रीवत्सांकमितिचतुर्भिः २९ सुंदरस्मितंवक्त्राब्जंयस्मिंस्तं पुंडरीकवदभिरामेअक्षिणीयस्मिंस्तं दृश्यते त्रिली
यस्मिन् ३० ३१ वनमालयापरीतान्यंगानियस्मिन्ततनिजायुधैरुपरीतांगंपंकजारुणंवामंपादंदक्षिणोरौ

[illegible] ३०

जरानामकोस्मिल्लुब्धको मृगपुरंगास्यास्यमिवाकारो यस्य तं चरणं ३३ ३३ ब्रह्मशापकृतमेतत्तवापराधशति
वेरत आह यस्य तवात्मयोगरचितं स्वाधीनं मायारचितं विरिंचिः ब्रह्मास्य तनयः रुद्रादयश्च ये चान्ये गिरां पतयो वे
दरहस्यास्तेपि न विदुः तस्य ते अविद्यमायस्य पतद्ब्रह्मशापादि भ्रान्तस्तानि श्चये असद्गतयः पापयोनयो वयं किं गृ

मसत्वावशेषयः स्वं इकृतेषुलुब्धकोजरा मृगास्याकारं चरणं विव्याध मृगशंकया ३३ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृ
ष्ट्वा स कृतकिल्बिषः भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ३४ अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन
क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेनघ ३५ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वांतनाशनं वदंति तस्य ते विष्णो
मयासाधु कृतं प्रभो ३६ तन्माशु जहि वैकुंठ पाप्मानं मृगलुब्धकं यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमं
यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिंचो रुद्रादयोस्य तनयाः पतयो गिरां ये त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदंजः
किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ३८ श्रीभगवानुवाच मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे या
हि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं ३९ श्रीशुकः इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा त्रिः परि
क्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४० दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य तां वायुं तुलसिकामोदमाघ्रा
याभिमुखं ययौ ४१ ॥

णीमः कथं वर्णयामः इति यावत् अत स्तदाज्ञां प्राप्नुवरिति मामेवापराधकारिणं
पापकर्माणं महापुरुषा न घ्नंतीति भावः ३८ इच्छाशरीरेणात्मस्याये भावः ३९ मुहूर्तमपीनिनं श्रीमूर्तिमंत
धीयतन्नतिकृतस्यैव विधिवनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यन्नितिदेशाद्यो ब्रह्मानुष्ठा इत्यादि ४१ ॥ ५

भा॰टी॰
प॰
१३५

तंपतितंतत्रदृष्ट्वातस्यपादयोर्निपपात ४३ उदीत्वमारागस्मृतस्समतः ४४ ४९ निर्याणंयोगमार्गेण ५० महत्ता
मित्तीक्षा शरीराभिमायेणाभ्रविताररसमानः इंद्रप्रस्थंगमिष्ययेतिब्रूहीति एवैंगान्वयः ४८ यन्मायारच

तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिं स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लु
त्यसबाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रणष्टातमसिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभेचशां
तिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वज
उदीक्षितः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः
गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशां ४६ द्वारकायां
चनस्थेयंभवद्भिश्चस्वबंधुभिः मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदाय
पितरौचनः अर्जुनेनाविताःसर्वेइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८ त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः मन्मा
यारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ४९ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदु
र्मनाःप्रययौपुरीं ५० इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेत्रिंशोध्यायः ३० रामचंद्रायनमः ॥

नामेतांविज्ञायेतिनिजश्रीमत्तैर्वंतार्दृतत्वाहृयारोकंमाजरवित्यर्थः ४१ ऊतस्यविनश्वतात्वद्दुर्मनाः ५० इते

एकत्रिंशे स्वकं धाम जगाम भगवानितः तमेवानययुः सीमावसद्देवादयस्ततः देवान्यहानि धाम्ना दैभयोर्दे
हानि धाययवा श्रीकृष्णः स्वेच्छया धाम स्वतनैव समाविशत् १ मुनयः सनकादयः १ अत्रेश्वरा मरीच्यादयः
द्विजा नागकद्रुवासिनः पक्षिणः मैत्रेयाद्योवा भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकाः सन्तः तत्रागमत् २
तेषां मोत्सुकत्वं मदोत्सवमाद्र सार्धं नगायन्तश्चेति विभूतीः ऐश्वरीं रूपमनेन न्यमीलयदित्यन्वयः भावः पूर्वं ब्रह्मा
दिभिः स लोकालोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठं किंकरानिति प्रार्थितत्वादिदानीं स्वं स्वं लोकं प्रतिनेतुमागतत्वाद्धृदृश
नेपुरादिसूर्यपानान्वंचयितुं समाधिमिव कुर्वन् नेत्रे न्यमीलयदिति ४ योगिनामिव स्वच्छन्दमृत्युत्वं भ्रमं वारयति ५ लो

शुकः अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ पितरः सिद्धगंध
र्वा विद्याधरमहोरगाः चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः २ द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः
गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः कुर्वन्तः संकुलं रा
जन्भक्त्या परमया युताः ४ भगवान्पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्य
मीलयत ५ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलं योगधारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत्स्वकं ६

काभिराममिति अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छन्दमृत्यवः स्वतनुमग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा लोकान्तरे प्रविशन्ति
भगवांस्तु न तथा किंतु अदग्ध्वैव स्वतनुसहित एव स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशत् तत्र हेतुः लोकानामभिरामः अ
भितो रमन्ते अस्यामिति ये स्यात्तां न गराध्यपतेन जगतोपि दाहमसंगादित्यर्थः किंच धारणाध्यानयोः मंगलं शोभनं
विषयं वितरत्यानतयोगिनिविषयत्वेनास्यां तरस्तेचायाद्युपासकानां तस्यैतत्स्वरूपस्यात्ताकारः फलमसिद्धेतिभा
वः रत्नाशरीराभिमायेणवाकृतमेवास्तत्रापितु लोकाभिरामामिमामिति विशेषणानामानर्थक्यमसंगात्तदीय

तदा तु स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति संभ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो दुंदुभिनादः ३ महत्सारिमहोत्सवोऽभवदित्याह
दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ७ तदा श्रीकृष्णे स्वयं तर्हिते सति ऊर्ध्वं गत इति वितर्कयंतोऽपि ब्रह्ममुख्या
देवादयः स्वधामनि विशंतं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क्वचित्क्वचिद्ददृशुः ततोऽतिविस्मि
ता बभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति सौदामिन्या गतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते देवैस्तु लक्ष्यते तथा

दिवि दुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ७ देवादयो ब्रह्म
मुख्या न विशंतं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामिन्या यथाकाशे यांत्या
हित्वाभ्रमंडलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः विस्मि
तास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य
॥

भ्रमंडलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य देवैरपि न लक्ष्यते किं तत मर्त्यैरेवेत्यर्थः ९ अभिमायापरिज्ञानतः अ
यमंशिर्दृष्टांतेन स्पष्टमतो दर्शं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनु
भृत्त्वया देवादिषु जननाप्ययेहा आविर्भावतिरोभावचेष्टा मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथा विकृत
कृतपवनानारूपैर्जन्मादीनि दर्शयति तद्वत् ॥ ॥

—— तावत्यादवादिषु जन्मादिशंकयायावद्विश्वसर्गनिरोधादिषु सविस्तृत एवास्ति तस्मादहस्थेति ·· सयथे
वेदं जगत्सृष्ट्वा अथ तपामि तेनानुविश्य आत्ममहिम्ना स्वमहिम्ना उपरतस्तत्रास्ते ॥ न पुनर्बन्धया मंतव्य यतोस्मि
न्नेवावतारेन तत्प्रभावनिवर्तिसंयोग हर्षः उत्साह मर्त्येमे नियमेन सल्लोकं मन्तिने तं गुरुसन्तेन मर्त्येन तेनैव शरीरेण
पश्चानयत्तत्रानीतवान् शरणदः शरणागतवत्सलकं तां च ब्रह्मास्त्रदग्धं योरक्षितवान् यश्च अन्तकानामंतकम
पि ईशं चाश्रीरुद्रं बाणसंग्रामे जितवान् मृगयुं लब्धकं सः स्वर्गं अनयत् तन्निम्न अन्ये सो स्वावने स्वरक्षणे अनीशः स्वसम

स ह्यात्मनेदमनुविश्य विसृज्य चांते संहृत्य चात्ममहिम्नोपरतः स आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोक
नीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं जिग्येंतकांतकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं स
देहं १२ तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् नैच्छत्प्रणेतुं
वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् १३ ॥

र्थः किं १२ ननु यदि सामर्थ्यं तर्हि किं चिरकालमत्रैव तेनैव वपुषा किं नातिष्ठत् तत्राह तथापीति यद्यपि उक्तप्रका
रेणाशेषस्य जगतः स्थित्यादिषु अनन्यहेतुः निरपेक्ष एव कारणं स्वयं च यस्मादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवान् सं
हृत्य निजं वपुः अत्र शेषितं अत्र रक्षितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहेन किं नाकिं
चित्कार्यमिति सस्थानां आत्मनिष्ठानां दिव्यां गतिमेव प्रकटं दर्शयन् अन्यथा ते पि दिव्यां गतिमतां दृष्ट्वा योगब
लेन देहसिद्धिं विधायात्रैव वर्तेरन् तन्माभूदित्येतदर्थमिति भावः १३ ॥

भा॰द॰
टी॰
२३०

पतामृतमकारोकश्चिपितमपंचांपदवीं १४ तदेवंभगवतास्वंलोकंगच्छतावसुदेवादीनामपितत्राशये
घउपायः चिंतितमासीतमाह दारुकइत्यादिनाघतः कंसविघ्नुतः भगवद्विरहमापन्नः तल्लोकोद्भवनेत्राम्बु
नाःसिंचदित्यर्थः १५ १६ कंसरामोसतावपश्यंतः १७ १८ सदुक्तिभिः सत्त्ववितया-- येषुतैः नाद्भुम

यदतत्मानरूत्यायकंसस्यपदवीपरां मघतःकीर्तयेद्भृत्यानामेवामोस्मनुत्तमां १४ दारुकोद्धार
कामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणवद्धेनुस्पर्षिचत्कंसविघ्नुतः १५ कथयामासनिधनंकृष्णस्यी
नोकंतस्वशोन्दप ताक्रुत्वोदिग्रहृदयमक्रुनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्रसमतारिताजग्मुःकंसविक्षेय
विद्भलाः यत्रवःशेरतेयत्रत्वातयोक्षेतस्मानने १७ देवकीरोहिणीचैववसुदेवस्तयासतो कंसरोमा
वपश्यंतःशोकातीविनष्टःस्मृतिं १८ मारणाश्चविनद्रुल्लरभगवद्विरहातुराः उपगुह्यपतीलातवि
तामारुरुहुःस्त्रियः १९ रामपत्न्यश्चतद्देहमुपगूह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंमघकस्नादीनूरू
देस्तुषाः २० कंसपत्न्योविशत्त्राग्निंरुक्मिणप्याल्लदात्मिकाः अर्जुनःसेयसःसख्युःकंसस्यविरहातु
रः आत्मानंसांत्वयामासकंसगीतैःसदुक्तिभिः वंधूनानष्टगोत्राणामर्जुनःसांपरायिकी २१ हतानांका
रयामासयथावदनुपूर्वशः क्रियांचकारविधिवत्कंसस्यतद्देहावसुतः २२ ॥

कोशः सर्वस्ययोगमायास्समाह
तः लोकोयंनाभिज्ञानातिमूढोमामजमव्ययमित्यादिभिः २१ नष्टगोत्राणांनष्टसंततीनांसांपरायिकींपैत्रोदका